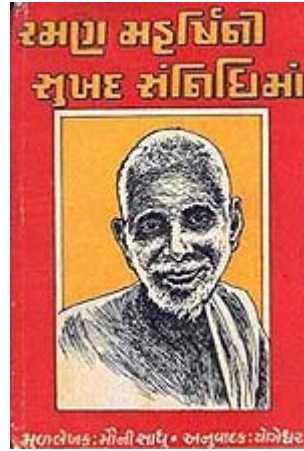

રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં

(મૌની સાધુ લિખિત 'ઇન ડેઇઝ ઓફ ગ્રેટ પીસ'નો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ)

Raman Maharshi ni
sukhad sannidhi ma

[Gujarati translation of Mauni Saudhu's 'In days of Great Peace']

NOTICE

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

*

e-book

Title : Raman Maharshi ni sukhad sannidhi ma
Language : Gujarati
Version : 1.1
Pages : 131
Created : April 12, 2008.

*

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. Your comments are welcome.

For the information of readers, necessary permissions were obtained from the publishers of 'In days of great peace' while publishing the Gujarati translation of the book entitled 'Raman Maharshi ni sukhad sannidhi ma' (print version).

શ્રી યોગેશ્વરજી

(૧૫ ઓગષ્ટ, ૧૯૨૧ - ૧૮ માર્ચ, ૧૯૮૪)

"મનુષ્ય જીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું છે."

શ્રી યોગેશ્વરજીના હસ્તાક્ષર

શ્રવણ એક સૂત્ર.
 એને સ્મરણવંતું કરીએ. પાપને સીરમ કરીએ.
 શ્રવણ એક સારિતી.
 એને સ્મરણવંતું કરીએ. પાપને સહિત કરીએ.
 શ્રવણ એક સ્મરણ.
 એને સ્મરણવંતું કરીએ. પાપને સ્મરણ કરીએ.
 શ્રવણ એક સ્મરણ, વિરાટ સ્મરણ.
 એને સ્મરણવંતું કરીએ. પાપને સ્મરણ કરીએ.

શ્રી યોગેશ્વરજીના આશિષ

નિવેદન

ભારતની સાધના પરંપરા, ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા ભારતના સંતપુરુષોથી આકર્ષાઈને અને પ્રભાવિત થઈને પરદેશના જુદા જુદા જિજ્ઞાસુઓ અથવા સાધકો ભારતમાં આવે છે. એમને એમની ભૂમિકા પ્રમાણે પ્રેરણા, પથપ્રદર્શન તેમ જ શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવા જ એક સંસ્કારસંપન્ન જિજ્ઞાસુ પુરુષે પરદેશથી ભારતમાં આવીને રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો.

રમણ મહર્ષિની સુરદુર્લભ સંનિધિથી એમની કાયાપલટ થઈ, એમને સાધનાનો નવો પ્રકાશ લાઘ્યો અને વખતના વીતવાની સાથે એમણે અવનવા આધ્યાત્મિક અનુભવને પામીને શાંતિ મેળવી. પ્રસ્તુત પુસ્તક એ સમગ્ર સ્વાનુભવ કથાના પ્રામાણિક ઇતિહાસ જેવું હોઈને રોચક, રસપ્રદ તથા સાધકોને સુયોગ્ય પ્રેરણા આપે એવું છે. શ્રી રમણ મહર્ષિના પ્રસંશકો તથા ભક્તોને માટે એ અસાધારણ અસક્યામત બની રહેશે એવી આશા છે.

શ્રી રમણ મહર્ષિના વિરાટ વ્યક્તિત્વને સમજવામાં ને મૂલવવામાં આ પુસ્તક પોતાનો આગવો ફાળો પ્રદાન કરશે એમાં શંકા નથી. સાધકો અને જિજ્ઞાસુઓ એનો લાભ ઉઠાવે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

- યોગેશ્વર

IN DAYS OF GREAT PEACE

This popular book, recounting the author's visit to the Ashram of Sri Ramana Maharshi in 1949, was first published in 1953.

Through a narrative that is both simple and profound the author takes us on his journey to the quiet hermitage of the renowned sage of Arunachala in South India. Basking in the radiance of the 'Great Rishi', his mind turns inward, following the path of Self-enquiry of 'Who Am I'? He describes with perceptive insight and emotion, how in the gracious presence of the Master, thoughts are stilled and one rests calmly in the thought free, egoless state, which he calls 'Samadhi'. Before his final farewell of the holy Sage, he establishes the link of love that binds him to the Guru in an embrace that leads inevitably to final emancipation.

Mauni Sadhu has left us a small treasure in this book. Readers will remember and cherish it through out their lives. For seekers, this book may be more than a curiosity: it may be a light kindling a responsive light in the heart and pointing the way where all darkness seemed before.

Mauni Sadhu (M.Sudouski) had spent half a lifetime searching for the truth or for guidance to truth before he was drawn to the feet of the Maharshi and his search for a Master rewarded. Small wonder that he was lifted upto ecstatic experiences. His experiences will encourage the seekers.

(Note: content above is from English book cover and is presented here merely for information purpose.)

અનુક્રમણિકા

૧. સંતોનો સમાગમ	૨૫. મંદિરના હોલમાં સંગીત સમારોહ
૨. પ્રથમ મેળાપ	૨૬. મનથી પારના પ્રદેશમાં
૩. મહર્ષિના આશ્રમનું જીવન	૨૭. છૂટાછવાયા વિચારતરંગો
૪. અશ્રુ	૨૮. મહર્ષિની આંખ
૫. સંતો પરમાત્માના પ્રતિનિધિઓ	૨૯. પવિત્રતાની પ્રાર્થના
૬. મહર્ષિ વિશે	૩૦. રાતે અરુણાચલ
૭. ઇચ્છા પૂરી થઇ	૩૧. ઇશ્વર
૮. પ્રેમ	૩૨. કેટલાંક સંસ્મરણો
૯. મહર્ષિને મળતાં પહેલાં	૩૩. આપણું સામર્થ્ય
૧૦. પ્રેરણા	૩૪. પત્રવ્યવહાર
૧૧. આશ્રમમાં	૩૫. હું અને તમે
૧૨. મહર્ષિનો ઉપદેશ	૩૬. પુનરાવતાર
૧૩. સીધો સાધનામાર્ગ	૩૭. છેલ્લા દિવસો
૧૪. વિચારની પદ્ધતિ	૩૮. જીવનનો નવો દૃષ્ટિકોણ
૧૫. મહર્ષિનો પ્રકાશ	૩૯. પહેલાં ઇશ્વરના સામ્રાજ્યની શોધ કરો
૧૬. મહર્ષિના છેલ્લા ફોટાઓ	૪૦. ધ્યાનનો મર્મ
૧૭. એક વધારે ઓપરેશન	૪૧. ધ્યાનની પદ્ધતિ
૧૮. ગુફાઓની મુલાકાત	૪૨. પ્રસ્થાન
૧૯. દિવસ દરમિયાન અરુણાચલ	૪૩. વિદાય
૨૦. અહંવૃત્તિનો પ્રવાહ	૪૪. કોલંબો
૨૧. એક મુસ્લિમ સંતની કબર	૪૫. પ્રદીપ પ્રકાશે છે
૨૨. અરવિંદ આશ્રમમાં	૪૬. સમાધિ
૨૩. દર્શનનો આરંભ	૪૭. ઉપસંહાર
૨૪. દીક્ષાઓ	

૧. સંતોનો સમાગમ

‘સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂકેલા સંતોના સમાગમથી સ્થૂળ સાંસારિક આસક્તિઓનો અંત આવે છે. એ આસક્તિઓનો અંત આવતાં મનની સૂક્ષ્મ આસક્તિઓ પણ સંપૂર્ણપણે નાશ પામે છે. જેમની સૂક્ષ્મ-માનસિક આસક્તિ એવી રીતે નાશ પામે છે તે અચળ પરમાત્મા સાથે એક બની જાય છે. જીવનમુક્ત થાય છે. એટલા માટે સંત-સમાગમની પ્રીતિને વધારવી જોઈએ.’

- મહર્ષિના સદ્ગુપ્તેશમાંથી

ભારતવર્ષની મારી વિદાય પછી છ મહિને રમણ મહર્ષિએ પાર્થિવ પૃથ્વીનો પરિત્યાગ કર્યો. એમના અંતિમ ઉદગારો લગભગ આવા હતા :

‘એ લોકો કહે છે કે મારું મૃત્યુ થવાનું છે. પરંતુ હું તો પહેલાં કરતાં પણ વધારે જીવંત બનીને રહેતો હોઈશ. મારે ક્યાં જવાનું છે ?’

આશ્રમથી હજારો માઈલ દૂર રહેનારા એમના કેટલાક શિષ્યોને એમના મૃત્યુની એ જ દિવસે માહિતી મળેલી. એમને અત્યંત અનોખી રીતે પહોંચાડવામાં આવેલા એ સમાચારના સમયને એમના મૃત્યુના સમય સાથે સરખાવવાથી કહી શકાતું કે મહર્ષિએ છેલ્લો શ્વાસ લીધો એના કેટલાક કલાકો પહેલાં એ સમાચારને વહેતા કરવામાં આવેલા. ભારત અને ભારતની બહારના પ્રદેશોમાંથી એકાદ અઠવાડિયામાં અથવા એથીય વધારે વખતમાં પહોંચેલા પત્રોએ બતાવ્યું કે મહર્ષિના કોઈ પણ સાચા શિષ્યને શોકની કે હતાશાની લાગણી નહોતી થઈ. એમના આશ્રમમાં કે આશ્રમની બહાર રહેતા શિષ્યોનાં હૃદયમાં શાંતિ અને પ્રકાશના તરલ ભાવંતરગોથી ભરેલું એવું જ વાયુમંડળ પથરાઈ અથવા અનુભવાઈ રહેલું.

પ્રત્યેક સંત કે મહાત્માપુરુષની આધ્યાત્મિક શક્તિનો ખૂબ જ વૈવિધ્યપૂર્ણ, સુસ્પષ્ટ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ એમના સમકાલીનોને થતો હોય છે. વખતના વીતવાની સાથે જે અનુભૂતિ હોય છે તે જડ-નિષ્પ્રાણ સિક્કાંત બની જાય છે. અને જ્યારે લોકો કોઈક સંતને અવતાર તરીકે ઓળખાવે છે તથા તેના મંદિરો બાંધે છે ત્યારે એમને સાંકડી દીવાલોમાં કેદ કરે છે. સંતનો આત્મા ત્યારે ગૂંજાળામણ અનુભવે છે અને પ્રખર પ્રેરક પરિબળ તરીકે કાર્ય કરતો બંધ પડે છે. એમના અનુગામીઓ અથવા અનુયાયીઓ એમના પ્રત્યેક શબ્દને માટે ઝઘડે છે. એમના વચનોની પ્રમાણભૂતતાને ખાતર લડે છે. એ મહાપુરુષે એમને ઈશ્વરમય બનવાનો આદેશ આપ્યો હોય છે. એ અગત્યના આદેશને એ ભૂલી જાય છે.

તો પણ બધાં બીજ કાંઈ મરુભૂમિમાં નથી પડતાં. કેટલાંકમાંથી સુંદર પાકની સૃષ્ટિ પણ થતી હોય છે. ભૂલ કરનારી માનવજાતિના શુભ ભાવિની આશાનું કિરણ એમાં જ રહેલું છે. મહર્ષિ જેવા મહાપુરુષોનાં જીવન એ સત્યનાં પુરાવા જેવાં છે. એ અતિશય ગાઢ અંધકારભરેલી રાત્રીને પ્રકાશ પહોંચાડનારા તેજસ્વી તારક જેવાં હોય છે.

એમના પ્રકાશને પામીને જે પોતાના પંથનું અનુકરણ કરે છે એ પાછળથી ગંતવ્ય સ્થાન પર પહોંચી જાય છે.

૨. પ્રથમ મેળાપ

મહર્ષિના રમણાશ્રમ નામના નિવાસ્થાનમાં પહોંચીને હું મંદિરની આગળ બળદગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યો ત્યારે મોડું થઈ ગયું હોવા છતાં, આશ્રમની પ્રવર્તમાન પ્રથાને અનુસરીને મને સીધો જ એ સંતપુરુષની પાસે લઈ જવામાં આવ્યો.

એ એક વિશાળ હોલની એક દિવાલ પાસે, દેખીતી રીતે જ ભોજનવિધિની પૂર્ણાહુતિ કરવાની તૈયારીમાં હોય તેમ બેઠેલા. હોલના થાંભલાની વચ્ચે જમીન પર કેટલાય લોકો-બધા જ ભારતીયો-હારબંધ બેઠેલા. મને મહર્ષિની પાસે એમનાથી દસથી બાર ફૂટ જેટલે દૂર લઈ જવામાં આવ્યો. મારા સાથીદારે એમને જે કેટલાક શબ્દો કહ્યા તેમાંથી હું જે દેશમાંથી આવેલો તે દેશના નામ સિવાયના કોઈ પણ શબ્દને મારાથી ના સમજી શકાયો. સંતે પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું, મારી તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો, અને મને જરાક પાસે આવવાનું આમંત્રણ આપતા હોય તેમ એમના હાથ દ્વારા સંકેત કર્યો. એમના એ માયાળુ અને ઉદાત્ત અભિનયની અસર મારા પર ઘણી સારી થઈ. એ સરળ પ્રભાવશાળી ગૌરવયુક્ત અભિનયથી મને તરત જ લાગ્યું કે હું એક મહાન પુરુષની આગળ આવી પહોંચ્યો છું. એમનું વર્તન એટલું બધું સહજ હતું કે નવાગંતુકને કોઈ પ્રકારની નવાઈ ના લાગે કે સંકોચ પણ ના થાય. એમની વિચિત્ર વિચારવૃત્તિને ને આતુરતાનો અંત આવ્યો. એમના પ્રથમ મેળાપની કલ્પના કરતી વખતે પહેલાં મારા સૂક્ષ્મ મનમાં એમની ટીકાટિખ્પણી કરવાનો જે આશય હતો તે એટલા માટે અધૂરો રહ્યો. એ સંત પુરુષની આકૃતિ એમના મેળાપની એ પ્રથમ પળ દરમિયાન મારા મનમાં અત્યંત રસપ્રદ રીતે, મુલાયમ ફોટોલેટ પર પડતા ચિત્રની પેઠે, કોઈ પણ પ્રકારની ગુણવત્તા વિના અંકિત થઈ. પરંતુ શબ્દો સિવાય કશાને વર્ણવી શકાય નહીં એટલા માટે, હું એમની આકૃતિને વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

મેં જોયા તે પ્રમાણે, મહર્ષિ કૃશ શરીરના, શ્વેત કેશવાળા, ચિત્તાકર્ષક વૃદ્ધ પુરુષ હતા. એમની ચામડીનો રંગ પુરાણા હાથીદાંતના રંગ જેવો દેખાતો. એમની પ્રવૃત્તિ સીધીસાદી, શાંત તથા સહજ હતી. એમના મુખમંડળ પર લેશ પણ સંકલ્પજન્ય પ્રયત્ન વિના પેદા થયેલી આત્મિક એકાગ્રતાની આભા દેખાતી. બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે એ એવી અવસ્થા પર પહોંચેલા કે જ્યારે કોઈ વિક્ષેપોને દૂર કરવા માટે અથવા કોઈ પ્રયોજનની પૂર્તિ માટે ઈચ્છાશક્તિના ઉપયોગની આવશ્યકતા નથી રહેતી. એનું એક માત્ર સીધુંસાદું કારણ એ હોય છે કે મેળવવા જેવું બધું જ મળી ગયું હોય છે.

એ પછીના મહિનાઓ દરમિયાન મેં જેનું દર્શન કર્યું એ અદૃષ્ટ પ્રકાશનું એ પ્રથમ પ્રકટીકરણ હતું. આજે આ શબ્દોને લખી રહ્યો છું ત્યારે, મહર્ષિ સંબંધી નાનામાં નાની વિગતનું પણ વિસ્મરણ ના થવા બદલ મને નવાઈ લાગે છે. કચકડાની પટ્ટી પરના કોઈક અજ્ઞાત ચિત્રને ફરી વાર ઉપસાવી શકાય છે તેમ, એને મારા મગજમાં જગાડી શકાય છે.

રાતનું સાધારણ ભોજન પીરસવામાં આવ્યું - કેળાના પાંદડામાં થોડોક ભાત, શાક તથા ફળ. મેં ભોજન પૂરું કર્યું ત્યારે મહર્ષિ વિદાય થયેલા. આશ્રમના આંગણમાં મારે માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી એક

भंडनी कुटिरमां प्रवेश्या पछी, आभा टिवसना प्रवासने परिणामे भूष ज थाकी गयो होवाथी, हुं सत्वर सूँ गयो.

૩. મહર્ષિના આશ્રમનું જીવન

મારો બીજો દિવસ મહર્ષિની સંનિધિમાં કરાતું ધ્યાન, ભોજનાલયમાં કરાતા ભોજન, અને એવા બીજા આશ્રમના નિશ્ચિત કાર્યક્રમોને જાણવામાં અને અનુકૂળ થવામાં પસાર થયો.

મારી સાથે લઈ જવાયેલા કેટલાક ખાદ્ય પદાર્થોની મારે કીડીઓથી રક્ષા કરવાની આવશ્યકતા હતી. એ ખાંડ તથા બિસ્કિટની પાસે ઝડપથી એકઠી થતી અને પવન પણ ના પ્રવેશે એવી મજબૂત રીતે સીલ કરેલા મધના ડબાઓની આસપાસ ટોળે વળતી. સમીપવર્તી જળાશયમાંથી પીવાનું ને બીજું પાણી મંગાવવાની વ્યવસ્થા પણ મારે કરવાની હતી.

આશ્રમની સરળ જીવનપદ્ધતિથી સાધકના મનની એકાગ્રતામાં અને મનને આત્માની દુનિયામાં ડૂબાવવામાં મદદ મળતી. મહર્ષિના માર્ગદર્શન પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર માટે સાધના કરનારા અનેક માનવોના વિચારોથી વિશદ બનેલા વાતાવરણમાં મન અંતમુર્ખ બનતું. એ વાતાવરણ આત્મનિરીક્ષણને માટે અનુકૂળ હતું. અરૂણાચલની પવિત્ર પર્વતમાળાનો અદૃષ્ટ છતાં પ્રબળ પ્રભાવ પણ એવા વિશિષ્ટ વાતાવરણના નિર્માણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતો. પરંતુ તેની વાત તો પાછળથી કરીશ.

સવારે સાત વાગે ઘંટના મોટા શબ્દ દ્વારા અમને અલ્પાહાર માટે આમંત્રવામાં આવતાં. હું ભોજનખંડમાં પહોંચ્યો ત્યારે મહર્ષિ એના પગથિયાં પર ચઢી રહેલા. એમની સાથે એમના કેટલાક ભારતીય અંતેવાસીઓ અને સેવકો હતા. ત્યાં દિવસના પરિપૂર્ણ પ્રકાશમાં મને પહેલી જ વાર જાણવા મળ્યું કે મહર્ષિની શારીરિક દશા સાચેસાચ અસ્વસ્થ છે. એમના ઘૂંટણ તથા સાંધા પ્રખર સંધિવાની અસર નીચે હોવાથી એમને ચાલવામાં તકલીફ પડતી. એમના ડાબા હાથ પર અને કાંડા પર પાટો બાંધેલો. એના પર છ મહિના પહેલાં જે ભયંકર ગુમડું થયેલું તે બે ઓપરેશન કર્યા છતાં પણ વધતું ગયેલું અને ખૂબ જ વિનાશક બનીને એક વરસ પછી મહર્ષિના મૃત્યુમાં પરીણમેલું. એમનું મસ્તક કોઈ કોઈ વાર થોડુંક હાલતું. એથી એમનું સ્વાસ્થ્ય અતિશય કથળેલું હોવાની છાપ પડતી. એક વારની એમની ઊંચી અને શક્તિશાળી શરીરાકૃતિ હવે વાંકી વળેલી ને નિર્બળ બનેલી.

હોલમાં પ્રવેશ્યા પછી મહર્ષિએ પ્રવેશદ્વારની સામેની દીવાલની પાસે બેઠક લીધી. એ એકલા જ બેઠા. એમની સંમુખ બેઠેલા આશ્રમવાસીઓની આગળ કેળાનાં પાંદડા મૂકવામાં આવેલાં. મેં એમનાથી દસેક ફૂટ જેટલે અંતરે એમની જમણી બાજુએ મારી બેઠક લીધી. આશ્રમનિવાસના મારા શેષ સઘળા સમય દરમિયાન મારું આસન એ જ જગ્યાએ રહ્યું.

સર્વ સામાન્ય ભારતીય પદ્ધતિ પ્રમાણે મહર્ષિ પોતાના હાથથી જ ભોજન કરતા. એમનું હલનચલન છેક જ સ્વાભાવિક લાગતું. મેં જોયું કે એમની આજુબાજુના વાતાવરણનો એમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. બહારની દુનિયાના પ્રસંગો પ્રત્યેની એમની પ્રતિક્રિયા પણ સહજ અથવા અકૃત્રિમ હોય છે, પરંતુ મને એ સંબંધમાં કોઈ શંકા ના રહી કે એમના સ્થૂળ શરીરથી કરાતી ક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો પ્રભાવ એમના આત્મા પર નથી પડતો. થોડાક વખત પછી મને સમજાયું કે એમના પોતાના જ સદુપદેશ પ્રમાણે એમના જીવનની

ભૌતિક ભૂમિકા એમને માટે સ્વપ્ન સમાન હતી. મને એ પણ સમજાયું કે ભૌતિક બાહ્ય જગત વિશેની એ અવસ્થાનો અનુભવ મને પોતાને નહિ થાય ત્યાં સુધી સત્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ કરી શકાય.

મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે આ સત્યને સૌથી પ્રથમ ને પૂરેપૂરું સમજી લેવું જોઈએ. આપણા સમસ્ત જીવન દરમિયાન મન સતત રીતે સહસ્રો વ્યર્થ વિચારોને પેદા કરે છે. મહર્ષિના એક અંગ્રેજ શિષ્યે સાચું જ કહ્યું છે કે ‘આપણું મન એની પોતાની સમસ્યાઓને પેદા કરીને એમને ઉકેલવાના પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ એ અંતિમ ઉકેલ નહિ મેળવી શકે કારણ કે એનો સમાવેશ એના સીમિત પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં નથી થતો.’

આશ્રમમાં સવારે સાડા અગિયાર વાગે ભોજન આપવામાં આવતું, બપોરે સાડા ત્રણ વાગે ચા આપવામાં આવતી, અને સાંજે સાડા સાત વાગે રાતનું ભોજન થતું. આશ્રમવાસીઓ અને પ્રસંગોપાત આવતા મુલાકાતીઓ માટે એ સમયનું પાલન કરાતું. આશ્રમ તરફથી ચા તથા કોફી આપવામાં આવતી અને મારી પેઠે કોઈની વિશેષ વિનંતીને લક્ષમાં લઈને દૂધ પણ પૂરું પાડવામાં આવતું. ભોજનની વાનગીઓ સરસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવતી પરંતુ શાક તથા દાળમાં અથવા સાંભારમાં અને રસમમાં એવી વસ્તુઓ નાખવામાં આવતી કે એક અંગ્રેજને માટે એ વાનગીઓ અતિશય ગરમ થઈ પડતી. પરંતુ મને થોડાક સમયમાં જ સમજાયું કે ત્યાંની ગરમ આબોહવામાં મસાલાવાળી ગરમ વાનગીઓ સાનુકૂળ રહે છે, એટલે મેં પણ થોડાક અપવાદો સિવાયની ગરમાગરમ કઢી તથા દાળશાક જેવી બીજી સામગ્રી લેવાનું ચાલું રાખ્યું. મારે મંજૂર રાખવું જોઈએ કે અમને પીરસનારા બ્રાહ્મણોએ મારા કેળના પાંદડા પર કેટલીક તીખી વાનગીઓને પડતી મૂકાયેલી જોઈને એવી તીખી વાનગીઓને પીરસવાનું બંધ કર્યું.

મહર્ષિ પ્રત્યેક વાનગીમાંથી થોડું થોડું ગ્રહણ કરતા. ભોજનની સમાપ્તિ સમયે છાસ આપવામાં આવતી ત્યારે એ એને લેવા માટે ભાતની વચ્ચે ખાડો કરતા. એમને માટે છાસ પર્યાપ્ત લાગતી ત્યારે એ છાસ પીરસનારા બ્રાહ્મણને હાથનો સંકેત કરીને અટકાવતા. પોતાના પાંદડા પર એ ભાતના એક દાણાને પણ ના છાંડતા. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરનારા પ્રત્યેકની એ ફરજ ગણાય છે. એ શાસ્ત્રો ભૌતિક જીવનમાં ડગલે ને પગલે દોરવણી આપે છે. સમસ્ત સૃષ્ટિને મન અને એની પરિચારિકા જેની પંચેન્દ્રિયોની ભ્રાંતિરૂપે જોવા ટેવાયેલા મહર્ષિ જેવા મહાપુરૂષ એવી ખાસ પ્રથાઓને દેખીતી રીતે પાળતા તેનું રહસ્ય શરૂઆતમાં મારા સમજવામાં નહોતું આવતું. પરંતુ પાછળથી જ્યારે મહર્ષિની ઉપસ્થિતિમાં મારું મન વધારે ને વધારે શાંત થવા માંડ્યું, સત્યને સમજવાની શક્તિથી સંપન્ન બન્યું, અને વિચારની સઘળી ક્ષિતિજો ચોખ્ખી થઈ ગઈ, ત્યારે બીજી અનેક આશંકાઓની પેઠે એ આશંકાનો પણ અંત આવ્યો.

આશ્રમના મારા આવાસનાં આરંભનાં અઠવાડિયા દરમિયાન, ભોજન તથા નિદ્રાના સમય સિવાયનો દિવસનો શેષ સઘળો સમય મહર્ષિ ભોજનાલયની સામેના પુસ્તકાલયના મકાનની બાજુના વાંસના છાપરાવાળા નાનકડા હોલમાં પસાર કરતા. એ જાજમ, સુતરાઉ ધૂંસા અને થોડાક તકિયાઓથી ઢંકાયેલા પથ્થરના મોટા કોચ પર બેસતા અથવા આરામ કરતાં.

બહારના દેખાવ પરથી પ્રત્યેક વસ્તુનો નિર્ણય કરવાની અંગ્રેજી આદતને અનુસરીને મેં એ કોચને જોયો કે તરત જ મને વિચાર આવ્યો કે મહર્ષિના સંધિવાનું કારણ વરસો સુધી પથ્થરના કોચ પર બેસવાનું જ હોવું જોઈએ. હું સમજી ના શક્યો કે પશ્ચિમના ઠંડા દેશોને માટે જે સાચું હોઈ શકે તે ભારતને માટે

અનિવાર્ય રીતે સાચું ના પણ હોઈ શકે. કારણ કે અરુણાચલ પર્વત પરના મારા રાત્રિના પરિભ્રમણ દરમિયાન મને પાછળથી સમજાયું કે જે મોટા શિલાખંડો પર હું બેસતો તે સૂર્યાસ્ત પછીના કેટલાય કલાકો સુધી ગરમ રહેતા એ તો ખરું જ પરંતુ આખી રાત દરમિયાન ઠંડા ના પડતા.

શિષ્યો તથા મુલાકાતીઓ મહર્ષિ તરફ મુખ રાખીને જમીન પર બેસતા. સવારના તથા સાંજના ધ્યાનને માટે થોડાક સાધુઓ અને મહર્ષિના શિષ્યો અરુણાચલની ગુફાઓમાંથી અવારનવાર બહાર આવતા. રોજ સવારે વેદોનો પાઠ કરવામાં આવતો અને રાત્રીભોજન પહેલાં પવિત્ર સ્તોત્રો બોલાતાં. એમાંનાં મોટા ભાગના સ્તોત્રો મહર્ષિએ એમની યુવાવસ્થામાં તૈયાર કરેલાં. આશ્રમના કાયમી નિવાસીઓમાંથી એક બ્રાહ્મણ પંદર દિવસે એક વાર પરમાત્માનું અત્યંત સુંદર સ્તુતિગીત ગાઈ સંભાળાવતા. એના છેલ્લા શબ્દોને હું સમજી નહોતો શકતો તો પણ એ એટલા બધા સૂરીલા અને સુસંવાદી હતા કે મારા કાનમાં ગૂંજ્યા જ કરતા. એ શાંત આશ્રમની અન્ય અનેક વસ્તુઓની પેઠે એ સદાને સારુ મારી સ્મૃતિમાં રહેવા સરજાયેલા. પાછળથી દુન્યવી જીવનની ઉપાધિની વચ્ચે, ‘તમારા સત્યસ્વરૂપનો વિચાર કરો’ એ મહર્ષિના શબ્દો મને યાદ આવતા અને એમના અમલની આવશ્યકતાને હું સમજી શકતો, ત્યારે એ સ્તુતિગીતની પવિત્ર સ્મૃતિ મને પ્રેરણા પાતી અને મારા અંતરાત્મામાં સંવાદિતાની સૃષ્ટિ કરતી.

આશ્રમજીવનની દિનચર્યા સાથે મારી જાતને બંધબેસતી કરવામાં અને આત્મિક રીતે મહર્ષિની પાસે પહોંચવામાં મને સારો એવો સમય લાગી ગયો. સૌથી પહેલાં તો મારે માનસિક અવિશ્વાસ સામે લડવું પડ્યું. મહર્ષિની આજુબાજુના લોકોના જીવનમાં દોષદર્શન કરવાની મારી આદત હતી. મારી નિમ્ન મનોવૃત્તિ સાથે સંઘર્ષ કરવામાં હું મારા બહુમૂલ્ય સમયને બરબાદ કરી રહેલો. હું મહર્ષિ તરફ મારા વામન જેવા વ્યક્તિત્વની ભૂમિકા પરથી પેદા થયેલા સંકીર્ણ અહંકારથી પ્રેરાઈને જોયા કરતો. મને ખબર હતી કે મારે એવું ના કરવું જોઈએ, અહંકારને છોડીને વિશાળ પથમાં પ્રવેશવું જોઈએ. એના વિના પ્રકાશની પ્રાપ્તિ નહિ થઈ શકે.

અધ્યાત્મના અનુરાગીઓ જે પરીક્ષામાંથી પસાર થાય છે તે પરીક્ષામાંથી હું પસાર થઈ રહેલો. મન ઉત્તમ વિશદ વિષયોનું ચિંતન-મનન કરે અને એમના સંબંધી ચર્ચા આદરે, અને ગુરુની પ્રેરણા પ્રમાણે આધ્યાત્મિક ભાવો તથા વિચારોને અંકિત કરતી રચનાઓ પણ કરે. પરંતુ જ્યારે સાચો, વાસ્તવિક અનુભવ કરવાનો અવસર ઉપસ્થિત થાય છે અને પોતાની માન્યતા મુજબ જીવવાનું હોય છે ત્યારે જીવનમાં ત્રુટિ દેખાય છે અથવા વિસંવાદ પેદા થાય છે.

તો પણ, વખતના વીતવાની સાથે, મહર્ષિનો પાવન પ્રકાશ પોતાનું અદૃષ્ટ કાર્ય કરવા લાગ્યો. સૌથી પ્રથમ મને એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની ઈચ્છા થઈ પરંતુ મારા શબ્દોના છીછરાપણાને લીધે મારો ઉમંગ ઓસરી ગયો. છેવટે અંતઃપ્રેરણાએ મને યથાર્થ માર્ગનું દર્શન કરાવ્યું.

‘સદગુરુએ શિષ્યને આપવાના સદુપદેશનું સૌથી શક્તિશાળી સાધન મૌન છે. મહત્વનાં ઊંડા આધ્યાત્મિક સત્યોનો સંદેશ શબ્દો દ્વારા નથી આપી શકાતો. એ શબ્દાતીત હોય છે.’

- મહર્ષિના સદુપદેશમાંથી

મહર્ષિની આસપાસ છવાયેલી શાંતિને સતત રીતે એકાગ્રતાપૂર્વક અનુભવવાનો મેં પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. મહર્ષિ દ્વારા આત્માને અનુપ્રાણિત કરનારાં અખંડ રીતે રેલાતા પરમાણુઓ પ્રત્યે પોતાના દિલના દ્વારને ઉઘાડવા માટે કેટલી બધી એકાગ્રતાની અને વિચારોના વેગ પરના કેટલા બધા નિયંત્રણની આવશ્યકતા છે તે સમજાયું. હું એ પણ સમજી શક્યો કે મારો પહેલાંનો અભ્યાસ આદર્શ ન હતો. પૂરતા પ્રમાણનો પણ ન હતો. મને એ જોઈને પ્રથમ તો સહેજ નિરાશા પણ થઈ કે મારી બધી જ પૂર્વપદ્ધતિઓને ફરી વાર તપાસવાની અને બદલવાની આવશ્યકતા છે. મને સમજાયું કે આ સ્થળમાં રહીને હું કેટલું જ્ઞાન પામી શકીશ ને પચાવી શકીશ એનો આધાર મારા પોતાના અભિગમ પર રહેશે. મહર્ષિની સંનિધિમાં રહેવાનો આવો સુ-અવસર ફરી વાર કદાચ કદાપિ નહિ મળે. એ અવસરનો કેવો ને કેટલો લાભ ઉઠાવવો એ મારા પોતાના જ હાથની વાત છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો મારા અંતરાત્માના દ્વારોને જેટલા પ્રમાણમાં ઉઘાડી શકાશે તેટલા પ્રમાણમાં મારામાં પ્રકાશનો સંચાર થશે એ હું સહેલાઈથી સમજી શક્યો.

મારા બધા આત્મકેન્દ્રિત અભિપ્રાયોને છોડી દેવાનું, મારી બધી જ નિશ્ચિત સ્પષ્ટ માન્યતાઓમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું, પૂર્વગ્રહો તથા ગમા-અણગમાઓને તિલાંજલિ આપવાનું, સહેજ પણ સહેલું ન હતું. મારી મોટા ભાગની મક્કમ માન્યતાઓ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂકેલા એક મહામાનવ સમક્ષ અચળ નહિ રહી શકે એવું મને લાગવા માંડ્યું. ભૂતકાળના કેટલાક સંતપુરુષોની સાથે સરખામણી કરવાના મારા સ્વાભાવને લીધે મારામાં અનેક વાર આંતરિક ઘર્ષણ પેદા થયેલું. મને પ્રશ્ન થતો કે, માનવજાતિને મુક્તિનો મંગલ માર્ગ બતાવનારા ખુદ, ઈશુ અને અન્ય મહાપુરુષોનો માર્ગ કેવો છે ? જેમની દિવ્યતામાં આપણને કશો સંદેહ નથી એમનું અનુસરણ આપણે ના કરવું જોઈએ ? એમના પવિત્ર પદચિન્હો પ્રમાણે આપણે ના ચાલવું જોઈએ ? મારા મનમાં એવા અનેક તર્ક-વિતર્કો તથા સંશયો પેદા થતા. એ બધાનું પુનરાવર્તન કરવાનું મને યોગ્ય નથી લાગતું. આશ્રમમાં સઘળું છેક જ સરળતાથી અને સહજ રીતે થતું તેમ, મારી શંકાઓનું સમાધાન પણ સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ ગયું. મને જણાવવામાં આવ્યું કે એક વાર એક યુરોપિયન રોમન કેથોલિક દંપતિએ મહર્ષિ સામે બેસીને, ત્યાંના વાતાવરણની અવર્ણનીય પવિત્રતા તથા ઉત્તમતાથી પ્રભાવિત થઈને, પોતાની પૂર્વપરિચિત પરંપરાગત પ્રાર્થનાઓમાં એમની ઉર્મિની અભિવ્યક્તિ કરવા માંડી ત્યારે મહર્ષિએ કહ્યું :

‘એ બીજા ગુરુને માને છે. એમની પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ એથી કશો ફેર નથી પડતો. આખરે તો એ એક જ છે.’

આશ્રમમાં આવ્યા પહેલાં મેં મહર્ષિ વિશે ઘણુંઘણું વાંચેલું. મને ખબર હતી કે એમની પાસે પહોંચનારા પ્રત્યેકના અંતરાત્માના મર્મને એ જોઈ શકે છે. એ વિશે એ કશું બોલતા કે બતાવતા નથી તો પણ. એટલે એ પ્રસંગથી મને કશું આશ્ચર્ય ના થયું. પરંતુ મહર્ષિની એ અલૌકિક શક્તિને મારે અંગત રીતે પણ અનુભવવાની હતી. મારે એની આવશ્યકતા હતી, કારણ કે સદગુરુમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ વગર, એમનો આત્મા પરમાત્મા સાથે અને પોતાના શિષ્ય સાથે એકતાને અનુભવે છે એવી માન્યતા સિવાય, આત્મજ્ઞાનની અનુભૂતિ અથવા આત્મસાક્ષાત્કાર અશક્ય હોય છે.

એમની સંનિધિમાં સપ્તાહ પર સપ્તાહ વીતતું ગયું તેમ તેમ વ્યક્તિત્વની અલગતાનું આવરણ ભેદાવા તથા દૂર થવા લાગ્યું. એમની સાથેના સમય દરમિયાન મને સદાય એવું અનુભવવા મળ્યું.

આશ્રમના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ (એમના ભાઈ અને આશ્રમની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરનારા સદસ્યો) ના નિર્ણયને અનુસરીને મહર્ષિ જ્યારે નવનિર્મિત મંદિરના હોલમાં રહેવા આવ્યા ત્યારે તે દિવસે મારા પોતાના જીવનમાં મહત્વનું પરિવર્તન આવ્યું. એ મંદિરનું નિર્માણ ઈ. સ. ૧૯૨૨માં જ્યાં એમની માતાનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવેલો ત્યાં જ શુદ્ધ ભારતીય ઢબે થયેલું. પ્રથમ તો એવી અફવાઓ વહેતી થયેલી કે મહર્ષિ પોતાના પૂર્વસ્થાનમાં સંપૂર્ણ સુખી હોવાથી, એને ત્યાગવા નહોતા માગતા. પરંતુ આશ્રમના સર્વાધિકારીએ અને એમના સદસ્યોએ એમને પ્રણિપાત કરીને એમની સાથે સંમત થવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે, એમણે જણાવ્યું કે, કોઈ ક્યાં રહે છે એનું મહત્વ ઓછું છે, અને એમના અનુનય-વિનયનો સ્વીકાર કર્યો. આરસમાંથી તૈયાર કરેલો ભરતકામવાળા ભારતીય દુશાલાઓથી ઢંકાયેલો મોટો કોચ મંદિરના એમના અંતિમ નિવાસસ્થાન જેવા હોલમાં એમની પ્રતીક્ષા કરતો'તો. મહર્ષિના કોચની પાસે પુસ્તકોનું ખાનું, નાનું સરખું ટેબલ અને ઘડિયાળ હતું. એમની આગળ ધૂપદાની રહેતી. એમાં દિવસભર અગરબત્તીઓ સળગતી રહેતી તથા સમસ્ત હોલમાં સુવાસ ફેલાવતી.

મધ્યાહ્ન સમયે મહર્ષિને માનપૂર્વક મંદિરના નવા હોલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સવારના ધ્યાન પછી હું બહાર નીકળેલો હોવાથી એ વખતે હાજર નહોતો રહ્યો. મધ્યાહ્ન પછી પાછો ફર્યો ત્યારે એ નૂતન સ્થાનમાં મેં એવી જગ્યાને પસંદ કરી જ્યાં બેસીને હું એમની આંખને અખંડ રીતે અવલોકી શકું.

હોલને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવેલો. પુરુષો જમણી બાજુએ બેસતા અને સ્ત્રીઓ ડાબી તરફ બેસતી. મહર્ષિના કોચની આગળ એક હઠાવી શકાય એવો અંતરાય ઊભો કરવામાં આવેલો. ભક્તો તથા મુલાકાતીઓ ત્યાં સુધી આગળ વધી શકતા.

મહર્ષિ રોજની જેમ કેટલાંક ઉશીકાંઓને અઢેલીને, માથાને થોડુંક નમાવીને, પલાંઠી વાળીને અથવા અર્ધપદ્માસનમાં ધ્યાનમાં બેઠા. પહેલાંની પ્રવૃત્તિઓને લીધે એમની કમજોર કાયા થાકી ગયેલી એવું જોઈ શકાયું. એમની ઉપસ્થિતિમાં જો કોઈને કશું દુઃખ થઈ શકે એવું કહીએ તો કહી શકાય કે એમની શારીરિક અશક્તિને જોઈને મને શરૂઆતમાં દુઃખ થયું. પરંતુ પાછળથી હું એવા દર્શનથી ટેવાઈ ગયો. બહારની સ્થૂળ વસ્તુઓ તરફ હું ઓછું ધ્યાન આપવા માંડ્યો અને એટલા માટે એમની અસરોમાંથી પણ એટલે અંશે મુક્ત રહી શક્યો.

સાંજે સાડાપાંચ વાગે પ્રારંભાયેલો વેદપાઠ પીસ્તાલીસ મિનિટ સુધી ચાલુ રહ્યો. એ પછી જગતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી આવેલા પત્રોને મહર્ષિએ વાંચવા માંડ્યા. વર્તમાનપત્રો પર ઝડપથી દૃષ્ટિ ફેરવી, અને એ પછી શ્વેત દાઢીવાળા કમર પર વીટેલી લુંગીવાળા, પીઠ પર શ્વેત વસ્ત્રોથી સુશોભિત, આશ્રમના સુશિક્ષિત ભારતીય સેક્રેટરી આગલા દિવસના પત્રોના પ્રત્યુત્તરોને તૈયાર કરીને એમની મંજૂરી માટે લઈ આવ્યા. મહર્ષિએ એમને સંભાળપૂર્વક વાંચીને એમનાં જુદાં જુદાં સરનામાંવાળાં કવરોમાં મૂકી દીધા. વચ્ચે વચ્ચે એમણે કેટલીક વિરલ સુચનાઓ આપી, અને સેક્રેટરીએ એમની સુચનાઓને અનુસરીને સંશોધન કરવા જેવા પત્રોને લઈને ચાલવા માંડ્યું.

દિવસની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ છેવટે પરિસમાપ્તિ પર પહોંચી અને સર્વત્ર નીરવતા ને શાંતિ ફરી વળી.

૪. અશ્રુ

ઈચ્છાશક્તિનો થોડોક ઉપયોગ કરીને મેં મારા મનને શાંત રાખ્યું. એમાં વિશેષ વિચારો ના પ્રકટ્યા. જે તરત જ પેદા થયા તે પણ વ્યોમનાં નાનાં વાદળની પેઠે વિખરાઈ ગયા. મેં મહર્ષિની મહાન વિશાળ તેજસ્વી આંખમાં આંખને એક કરીને અનવરત રીતે અવલોકવા માંડ્યું.

અને મને એકાએક જ સમજાવા લાગ્યું. મને જે સાચેસાચ સમજાયું એને આપણી ભૌતિક ભાષામાં કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકું ? વધારે ઊંચી ઉદાત્ત વસ્તુઓનું આલેખન અક્ષરોમાં કેવી રીતે કરી શકું ? એવી વસ્તુઓનું નિરૂપણ સર્વસાધારણ માનવોના સામાન્ય વિચારો અને અનુભવમાંથી પેદા થતી ને પોષાતી ભાષામાં ભાગ્યે જ કરી શકાય. મને સહેલાઈથી સુચારુ રૂપે સમજાયું કે મહર્ષિનું જીવન આપણી આ ભૌતિક ભૂમિકા પર કેન્દ્રિત નથી થયું. એ આપણી પૃથ્વીને અતિક્રમીને ઘણું આગળ વધેલું છે. એ પરિવર્તનશીલ પીડાગ્રસ્ત પૃથ્વીને પરિત્યાગીને બીજા જ વાસ્તવિક વિશ્વમાં વિહરે છે. એ પરમાત્માના પરમપવિત્ર પ્રકાશના પૂર્ણ પ્રતિનિધિ - મંદિરના છાપરામાંથી વાદળી વ્યોમ તરફ ઉપર ઊઠતા ધૂપ જેવા છે. મારા તરફ સ્થિર થયેલી એમની દૃષ્ટિ શો સંદેશ આપી રહી છે તેની સમજ મને ના પડી.

મારા મુખમંડળ પરથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. અશ્રુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં શાંતિપૂર્વક વહેવા લાગ્યાં. એમના મૂળમાં ખેદ, પીડા કે પશ્ચાતાપ ન હતો. એમના કારણને કેવી રીતે કહી બતાવું તેની સમજ મને ના પડી. એ અશ્રુઓની આરપારથી મેં મહર્ષિ તરફ જોવા માંડ્યું. એમને એમના કારણની માહિતી હતી. એમની શાંત ગંભીર મુખમુદ્રામાંથી ઊડી સમજ તેમજ મિત્રતા નીતરતી. એની ઉપર જે આત્મિક પ્રકાશની આભા છવાયેલી એને લીધે એ બીજી બધી જ માનવીય મુખાકૃતિ કરતાં જુદી જ તરી આવતી. એમની પ્રખર દૃષ્ટિના પ્રકાશમાં મને મારા અશ્રુપ્રવાહનું કારણ એકાએક સમજાયું.

મારાથી એટલું કહી શકાય તેમ છે કે જીવનમાં આત્મિક અનુભૂતિની એવી અગત્યની દૂરગામી પરિણામોવાળી પળો આવે છે જે એક નહિ પરંતુ અનેક અવતારોપર્યંત અસરો પહોંચાડે છે. વિશેષ પ્રકાશને પેખી શકાય તે પહેલાં કેટલાક ધબ્બાઓને ઘોઈ નાખવા પડે છે. કોઈ પણ પાર્થિવ પાત્રનું પાણી એમને ઘોઈ નથી શકતું; આત્માને પવિત્ર નથી કરતું. એ હેતુની સિદ્ધિ કરનારું એક જ પાત્ર છે અને એ હૃદય; એક જ પાણી છે અને એ અનવરત અશ્રુપ્રવાહ.

ધ્યાનની એવી બેઠકો થોડાક વધારે દિવસો સુધી ચાલુ રહી, અને એ પછી બીજી ભૂમિકાનો આરંભ થયો. અશ્રુને બદલે અંદરની નીરવતાનો અને અવર્ણનીય, અભિવ્યક્તિરહિત સુખની લાગણીનો અનુભવ થવા લાગ્યો. મનની એ અંતરંગ અવસ્થા બહારની કોઈ પણ પરિસ્થિતિ પર આધાર નહોતી રાખતી. કલાકો સુધી આસન પર બેસવાથી થતી શારીરિક પીડા, મચ્છરો તથા તીખો તાપ, કશાથી એ અંતરંગ સુખને ઊની આંચ નહોતી આવતી. મનની અંદર નવા વિચોરોને પેદા થવાનો અવસર નહોતો આપતો ત્યાં સુધી એવી અવસ્થા ચાલ્યા કરતી. પરંતુ એકાગ્રતાનો અંત આવતાં શાંતિનો પણ અંત આવતો. જગત પોતાની સમસ્યાઓ સાથે ફરી પાછું પ્રવેશ પામતું. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, આકાંક્ષાઓ વળી પાછી સક્રિય બનતી.

પરંતુ એક વાર એ અનુભૂતિના રહસ્યને શોધી કાઢ્યા પછી એના પુનરાવર્તનનું દ્વાર ઊઘડી જાય છે. એ અવસ્થાને આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે પાછી મેળવી શકાય છે. મને બરાબર ખબર છે કે અતીન્દ્રિય અવસ્થાની એવી આરંભની અનુભૂતિઓને માટે સદગુરુની સહાયતાની અનિવાર્યરૂપે આવશ્યકતા હોય છે. એ ચોક્કસ અને સક્રિય રીતે હસ્તક્ષેપ કરે છે એવું નથી કહી શકાતું, પરંતુ એમની ઉપસ્થિતિ, એમનો અનવરત રીતે વહેનારો શક્તિપ્રવાહ, એવી અસર ઊભી કરે છે.

મેં મંદિરના હોલમાં એકઠા થયેલા દર્શનાર્થીઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. મહર્ષિની સંનિધિમાં સૌ સુખી દેખાયા. પ્રત્યેકને પોતપોતાની યોગ્યતા અને ગૃહણશક્તિની માત્રા પ્રમાણે એ સુખનો સ્વાનુભવ થઈ રહેલો.

પંડિતને લાગતું કે અહીં આવવાથી પોતે જન્મમરણનાં ચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવવાની તૈયારીમાં છે. કૃષ્ણવર્ણના કિસાનને લાગતું કે મહર્ષિના દર્શન પછી ડાંગરના પોતાના નાના ખેતરમાંથી વધારે પાક ઉતરશે. અમેરિકન મોક્ષની ને ઊંડા સમાધિસુખની આશા રાખતો. ઉત્તર ભારતમાંથી પધારેલી ભુખરા રંગની રેશમી સાડીવાળી સિનેમાજગતની એક અગાઉની અભિનેત્રી મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં સ્વર્ગસુખને અનુભવતી. મને પોતાને એવી પ્રતિતી થતી કે જીવનના સાધનાત્મક ક્ષિતિજ પરનું ધુમ્મસ પાતળું પડતું જાય છે અને મારી અને પરમાત્મા અથવા સ્વરૂપની વચ્ચેના સઘળા અંતરાયોનો અંત આવવાનો સમય સમીપ આવતો જાય છે. એ સમય દરમિયાન મારે ભવિષ્યમાં જે પ્રખર પરિશ્રમ કરવાનો હતો તેનું પણ મને ભાન થયું. મને સમજાયું કે મારામાં અનેક પ્રકારની આવશ્યક યોગ્યતાઓનો અભાવ છે. તો પણ એવી વિચારસણીને લીધે મને પહેલાંની પેઠે નિરાશા ના થઈ. મેં જે શાંતિનો સ્વાનુભવ કરેલો એને લીધે મારી કેટલીય અનિશ્ચિતતાઓનો અંત આવેલો.

મહર્ષિએ એવી જ સમસ્યાનો ઉકેલ કરતાં આપેલો ઉત્તર મને યાદ આવ્યો. મેં એ ઉત્તરને પાછળથી વાંચ્યો ત્યારે મને સંતોષાનુભવ થયો.

‘સ્વરૂપ અથવા આત્મા પૂર્ણ છે, સર્વવ્યાપક છે, એટલે આપણી પાસે જ છે. એની અંદર સ્થિતિ કરવી તે સાક્ષાત્કાર કહેવાય છે.’

પ. સંતો પરમાત્માના પ્રતિનિધિ

એ દિવસે મહર્ષિ સૌને દર્શન આપતા હતા અથવા સૌ કોઈને માટે સુલભ હતા ત્યારે મેં એમનું નજદીકથી નિરીક્ષણ કર્યું. પોતાના શિષ્યમંડળ અને આશ્રમવાસીઓથી વીંટળાઈને એ સવારથી બપોર સુધી અને બપોર પછી સાડા ત્રણ વાગ્યાથી માંડીને સાંજ સુધી મંદિરના હોલમાં અથવા લાઈબ્રેરીની ઓસરીમાં બેસી રહ્યા. એ ઘણું ઓછું બોલ્યા અને કોઈની સાથે એમણે વાર્તાલાપ કર્યો હોય એવા અવસર તો અતિ વિરલ આવ્યા.

એમનું મુખમંડળ અસાધારણ પ્રેરણા, અપાર્થિવ શાંતિ તથા શક્તિ, અનંત અનુકંપા અને જ્ઞાનગરિમાથી ભરેલું. એમની તેજસ્વી આંખ ઉપસ્થિત માનવોના મસ્તકની ઉપર અનંતને અવલોકતી હોય એવી લાગતી. એ કોઈ ખાસ વ્યક્તિ પર પોતાની દૃષ્ટિને કેન્દ્રિત નહોતી કરતી તો પણ પ્રત્યેક માનવના અંતરના અંતરતમમાં ઉતરતી હોય એવું અનુભવાતું. એ આંખને અવલોકતાંવેંત જ એવી લાગણી થતી. મહર્ષિની પાસે હોઈએ ત્યારે આપણી દૃષ્ટિને એમની આંખમાં અવગાહન કરાવ્યા સિવાય રહી શકાતું જ નહીં. એ એમની આગળ એકઠા થયેલા વૈવિધ્યપૂર્ણ દર્શનાર્થીઓ પર મૌનને સાચવવા છતાં શાસન કરતા. અસંખ્ય માનવોની ઊર્મિઓના કેન્દ્રીકરણના માધ્યમ બનતા.

એમની સંનિધિમાં વિચારોના પ્રવાહોમાં પરિવર્તન આવતું. આપણી આંતર-ચેતનાના ક્ષેત્રમાં નવા વિચારોનો પ્રવેશ થતો. એમની દ્વારા પ્રવાહિત થતી નખશીખ નિર્મળતા અને નીરવતાથી ભરપૂર વાતાવરણમાં આપણને આપણા વિચારોને અને અભિપ્રાયોને ચકાસવાની ફરજ પડતી. તો પણ એવી પ્રવૃત્તિ આપોઆપ, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્ન સિવાય થયા કરતી. એ ઉપરથી લાદવામાં નહોતી આવતી પરંતુ આત્મચેતનાનો વિકાસ સઘાતાં સ્વાભાવિક રીતે જ થયા કરતી. એ અંતરંગ પ્રક્રિયાના પરિણામે અસાધારણ સુખનો અનુભવ થતો. એ મનની નિષ્ક્રિયતા નહોતી. દુન્યવી દુર્વિચારોમાંથી મનને મુક્ત, પવિત્ર અને એકાગ્ર કરવાની સુદીર્ઘ સમયની સાધના પછી પોતાના જન્મજાત સ્વભાવ જેવી એ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં સ્વાનુભવની એ પ્રક્રિયા સ્વતંત્ર અને નૈસર્ગિક રીતે થયા કરતી. એને માટે કોઈ પ્રકારનો નિરર્થક પરિશ્રમ નહોતો કરવો પડતો.

એકાદ ક્ષણને માટે મારા ધ્યાનમાંથી જાગીને મેં મહર્ષિ તરફ જોવા માંડ્યું. મને ખબર હતી કે બીજી જ પળે એમાં મારો પ્રવેશ થશે અને હું આત્માની અલૌકિક દુનિયામાં અવગાહન કરી શકીશ. મહર્ષિ પોતાના મસ્તકને ખભા તરફ થોડુંક નમાવીને દ્રષ્ટિને દૂર દૂર અચળ અને કેન્દ્રિત કરીને બેઠેલા. ઈલેક્ટ્રિક લાઈટોને સળગાવવામાં આવી અને સાંજના છ વાગે જેમને હોલ છોડવાનો હોય તે મહિલાઓ બહાર નીકળી. હોલમાં એ સમય દરમિયાન પ્રતિદિન મહર્ષિની શાંત, અદૃષ્ટ, ગહન આત્મિક આરાધના અથવા સાધનામાં સંમિલિત થનારા એકાદ ડઝન જેટલા સાધકો બેસી રહ્યા.

મને એકાએક સમજાયું કે માનવસ્વરૂપમાં મહર્ષિની માનવજાતિની સેવાના આ અંતિમ મહિના છે. એમના કેટલાક ભક્તો કોઈક ચમત્કારની અપેક્ષા રાખતા હતા તો પણ વર્તમાન શરીરમાં એમનું જીવન વિશેષ નથી એવું લાગ્યા વિના ના રહ્યું. મેં સાંભળ્યું કે એમને એક બીજું ઓપરેશન કરવાનું છે. વ્યક્તિગત

રીતે કહું તો મારે કોઈ ચમત્કારની પ્રતીક્ષા નહોતી કરવાની. એમની દ્વારા પ્રકટનારો કે પ્રતિબિંબિત બનનારો પ્રકાશ મનને મુગ્ધ બનાવતો અને અંતરને આલોકિત કરતો. એ હવે વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતો અને સત્યની વિશેષ સમીપ દેખાતો.

જગતના અસ્તિત્વની પાછળ કાર્ય કરનારી ને જગતને માટે નિશ્ચિત નિયમોને બનાવનારી પરમાત્માની પરમ સનાતન સત્તા પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરે એવી અપેક્ષા તો ના જ રાખી શકાય. મહર્ષિના શરીરના અંત માટે અસાધ્ય વ્યાધિએ નિમિત્ત બનવાનું હોય, ઈશ્વરની ઈચ્છા પણ એવી જ હોય, તો એને કોણ અને કેવી રીતે રોકી શકે ? એને રોકવાનું કાર્ય અશક્ય હતું. એટલે મને કોઈ જાતના ચમત્કારની આશા નહોતી રહી. પરંતુ મને એક વાતનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે મહર્ષિનું અવસાન કદી પણ નથી થઈ શકવાનું. મારે માટે મહર્ષિ કદી પણ છૂટા નહોતા પડવાના. અમે એમની આજુબાજુ એકઠા થયેલા અને પૃથ્વી પર એમની દ્વારા રેલાતા પ્રકાશના સાક્ષી બનવાના સૌભાગ્યથી સંપન્ન બનેલા એ ઘટના કાંઈ ચોક્કસ પ્રયોજન વિનાની નહોતી.

મારી ઉપર અનંત સુખસાગરનું એક શક્તિશાળી તરંગ આવ્યું. એણે મને વીંટી વળીને વિચાર, સંવેદન, શોક, મૃત્યુ તેમ જ પરિવર્તનની પેલી પાર પહોંચાડી દીધો. સમય શાંત થયો. કેવળ સનાતન સત્તા જ શેષ રહી. પ્રકાશનું એ તરંગ મારા પર ક્યાં સુધી શાસન કરતું રહ્યું તેની ખબર ના પડી. છેવટે મને મહર્ષિ તરફ જોવાનું મન થયું. આંખને ખોલ્યા વિના જ હું જોઈ અથવા જાણી શક્યો કે એમની અનિમેષ દૃષ્ટિ મારા પર મંડાયેલી છે.

મારા આત્મિક અનુભવની એ ગુરુકુંચી હતી.

૬. મહર્ષિ વિશે

પોતાના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન ભારતના એ મહાન મહર્ષિ એમની મુલાકાત લેવા માગતા સૌ કોઈને માટે સુલભ હતા. એમની ઉપસ્થિતિમાં ભારતમાં જેનું ચુસ્તતાપૂર્વક પાલન કરવામાં આવે છે તે જ્ઞાતિવાદને લેશ પણ અગત્ય નહોતી આપવામાં આવતી. બ્રાહ્મણો, હરિજનો, મુસલમાનો, પરદેશીઓ સાથે બેસતા. એ મહાત્મા પુરુષની પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિતિ અશાંત દુન્યવી આત્માઓને એમનાં ચરણો પાસે સર્વ પ્રકારના ભેદભાવને ભુલાવીને એકઠા કરતી. એ માનવસમાજની સઘળી કક્ષાઓથી પર અને સર્વોત્તમ હતા. એમની સંનિધિમાં પેદા થનારું વિશદ વાયુમંડળ જે આત્મિક સુખશાંતિની સૃષ્ટિ કરતું તે સઘળી શંકા-કુશંકાઓનો સહજ રીતે જ અંત આણતું.

આ લેખકને એમના સ્થૂળ જીવનના અંતિમ સમય દરમિયાન એમનો સંસર્ગ સાંપડી શક્યો. એ સઘળો સમય એના જીવનનો સ્વર્ણસમય હતો. અસ્તાચળ પર પહોંચતી વખતે સૂર્ય પ્રખર પ્રકાશના વર્તુળથી વીંટળાઈ વળે છે તેમ, મહર્ષિના જીવનનાં છેવટનાં વરસો એમના વ્યક્તિત્વના અવર્ણનીય મહિમાથી મંડિત લાગતાં.

પ્રકૃતિ પર પ્રભુત્વ પ્રસ્થાપી ચૂકેલા મહાપુરુષ તરીકે મેં એમનું દર્શન કર્યું. એમને એક વરસ કરતાં પણ વધારે વખત સુધી જે શારીરિક કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું એ મારી દૃષ્ટિએ એક પ્રકારનું બલિદાન હતું. એમની માંદગી ખૂબ જ ભયંકર હોવા છતાં એ હોસ્પિટલમાં દાખલ નહોતા થયા. એ દર્શનાર્થીઓને દરરોજ દર્શન આપતા, એમની આગળ વિરાજતા, અને એમના હાવભાવ કે શબ્દો પરથી એમની પીડાનો અલ્પ પણ અણસાર નહોતો મેળવી શકાતો. એ કોઈ ઔષધિ નહોતા લેતા કે કોઈ ઉપચારની આકાંક્ષા નહોતા રાખતા. પોતાના પાર્થિવ પંચમહાભૂતાત્મક શરીર વિશે સંપૂર્ણપણે સુમાહિતગાર હોવા છતાં, એમની પાસે દુઃખ નિવારણ માટે પહોંચનારને એ સહાનુભૂતિ તથા શાંતિપૂર્વક સાંભળતા અને આશીર્વાદ આપવાની આનાકાની ના કરતા. એમની અમોઘ આધ્યાત્મિક શક્તિ અમારાં ભૌતિકવાદી જડ-કઠોર હૃદયોને પવિત્ર તથા ઉદાત્ત બનાવવા માટેનો મહત્વનો ફાળો પ્રદાન કરતી.

એમની અલૌકિક ઉત્સાહવર્ધક ઉપસ્થિતિમાં અમે અમારા આત્માના વિસ્મૃત વારસાને અને આત્મકલ્યાણને યાદ કરતાં અને આત્મિક જગતમાં જીવતાં શીખ્યા. એમની અંદરથી પ્રવાહિત થનારા પાવન પ્રકાશનાં અદૃષ્ટ કિરણોની અસરોને અનુભવતાં હું એમની આગળ બેસીને વિચારતો કે મારા આત્મિક આનંદનો બદલો કોને ને ક્યારે વાળી શકીશ ? એમણે કદી કોઈ કુકર્મ કર્યું નહોતું. એમને કોઈ પાપ અડ્યું નહોતું. પરંતુ એમની આગળ એકઠા થયેલા મારા જેવા અન્ય અનેકનું શું ? એમણે કોઈ પાપકર્મ નહોતું કર્યું તો પણ એ શારીરિક કષ્ટનો અનુભવ કરી રહેલા, અને ભૂલોનો ભોગ બનવા છતાં અમે તંદુરસ્ત હતા.

કોઈક રહસ્યમય ગેબી સ્વરે પૂછ્યું : ‘તમે તેને માટેની જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર છો ?’

એનો નીરવ ઉત્તર સંભળાયો: ‘હા. જો તમે સદાને માટે મારી સાથે રહેવાના હો તો.’

મને મારી અંદરથી પ્રતીતિ થઈ કે એ છે અને સદાને માટે રહેવાના છે.

૭. ઈચ્છા પૂરી થઈ

વરસો પહેલાં, યુરોપના દૂરના દેશના આસમાન નીચે, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની મહાભયંકર પ્રલયંકર વિનાશજ્વાળાની વચ્ચે, સૈનિક ગણવેશમાં સજ્જ એક નવયુવક એક નાના રેલ્વે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ટ્રેનની પ્રતીક્ષા કરતો બેઠેલો. એ ટ્રેન એને યુદ્ધના મોરચા પર લઈ જવાની હતી-એવા ભીષણ મોરચા પર જ્યાં અગ્નિની જ્વાળાઓ સળગતી અને જેમાંથી અનેક સૈનિકો કદી પાછા નહોતા ફરતા. યુદ્ધના વાવંટોળની અસર નીચે આવીને પોતાના પરિવારનો અને અભ્યાસનો ત્યાગ કરવા માટે વિવશ બનેલો એ નવયુવક થોડા દિવસોમાં પોતાને જેના ભોગ બનવાનું હતું તે કિસ્મતનો વિચાર કરતો બેસી રહેલો.

એ શરદઋતુનો શરુઆતનો સમય હતો. એ સમય દરમિયાન ઘેરા અંધારા આકાશમાંથી પ્રસંગોપાત ખરતા તારાઓ દેખાતા. એમને અવલોકીને એને પેલી પરંપરાગત માન્યતાનું સ્મરણ થતું કે તારાના ખરતી વખતે જે ઈચ્છા સ્વાભાવિક રીતે જ પેદા થાય છે એ અવશ્ય પૂરી થાય છે.

એ આકાશ તરફ અજ્ઞાત રીતે અવનવી આકાંક્ષા સાથે જોઈ રહેલો. એટલામાં તો ટમટમતા તારક મંડળની વચ્ચે તેજસ્વી લાલ રેખા દેખાઈ. એ જોઈને નવયુવકે ધીમેથી ઉદગાર કાઢ્યો : ‘પ્રેમ’.

એ પછી વરસો વીતી ગયાં. ખરતા તારાની પેલી પળ એની સ્મૃતિમાંથી સંપૂર્ણપણે ભૂંસાઈ ગઈ. દુન્યવી જીવનના કોલાહલમાં ને નશામાં અંતરની પેલી અનોખી ઊંડી ઈચ્છા પણ ભૂલાઈ ગઈ. એ સ્વપ્નદ્રષ્ટા નવયુવક મોટો થવાની સાથે જીવનના સઘળા સામાન્ય અનુભવોમાંથી પસાર થયો. એ મિત્રોવાળો બન્યો. પોતાની માન્યતા મુજબ સ્ત્રીઓને પ્રેમ કરતો થયો. જેમને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ સમજતો'તો તેમને સન્માનતો રહ્યો. પરંતુ પ્રત્યેક અનુભવને પરિણામે એને નિરાશા સાંપડી. પ્રત્યેક અનુભવના અંતે એને સમજાયું કે હજી એને એ પ્રેમની પ્રાપ્તિ નથી થઈ જેને એ અજ્ઞાત રીતે જીવનની પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખી રહ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રેમપ્રસંગમાં એને એક અથવા બીજી જાતની નીરસતા, ગુપ્ત શંકા તથા ક્ષતિ દેખાઈ. એટલા માટે જેના કરતાં વધારે ઊંડા, સાચા ને ઉત્તમ પ્રેમની કલ્પના ના કરી શકાય અથવા આશા ના રાખી શકાય તે પ્રેમ અને લાગણીનું પ્રદાન એ અંતરના ઉમળકાથી પરિપૂર્ણપણે કોઈને પણ નહોતો કરી શક્યો.

એના અંતરાત્મામાંથી સદાય એક શાંત છતાં પણ શક્તિશાળી અવાજ ઊઠ્યા કરતો : ‘જેને હું શોધું છું કે ઝંખું છું એ આ નથી, એ પણ નથી.’ પરંતુ એની સાથેસાથે, શાંતિની કોઈ ધન્ય ક્ષણોમાં, એને નિશ્ચયાત્મક રીતે સમજાતું કે ઉત્તુંગ તરંગોવાળા સમુદ્રની ને વાદળથી વીંટળાયેલા વ્યોમની પેલી તરફ કોઈક એવો રહસ્યમય દેશ અસ્તિત્વ ધરાવે છે જેમાં શ્રેયનો સૂર્ય કદાપિ અસ્ત નથી પામતો, અને જ્યાં પૂર્ણતાના પ્રદેશના તટ પર સાર્થકતાનાં સનાતન સમુદ્ર તરંગો અચળ રીતે ઉછાળ્યા કરે છે.

૮. પ્રેમ

‘મારા પ્રેમરહિત હૃદયમાં
તે તારે માટેની લાગણી જન્માવી છે
એટલા માટે ઓ અરૂણાચલ !
મારો પરિત્યાગ ના કરતો.’
- મહર્ષિના અરૂણાચલસ્તોત્રમાંથી

એ પ્રસંગ પછી ત્રીસ વરસે, દૂર-સુદૂરના ભારતના તિરુવણ્ણામલૈ નામે પ્રાચીન નગરના એકાંત શાંત આશ્રમમાં, વાંસના છાપરાવાળા મકાનમાં એક યાત્રી બેઠેલો. એ એજ માનવ હતો જે પોતાની યુવાવસ્થામાં ભાગ્યની ગતિવિધિને જાણવા માટે પેલી અંધારી રાતે ઉત્તર દિશાના આકાશને તારાઓને ખરવાની પ્રતીક્ષા કરતાં જોયા કરતો’તો. એ ઘટનાને વરસો વીતી ગયેલાં. જીવનની જુદીજુદી પરિસ્થિતિઓ પલટાઈ ગયેલી. એની સાથે સાથે કેટલાંય રાજ્યોની પ્રાદેશિક સીમાઓ પણ પરિવર્તન પામેલી. એ ભયંકર વિશ્વયુદ્ધોના વિઘાતક વિસ્ફોટને પરિણામે કેટલાંક રાજ્યો નાશ પામેલાં તો બીજાં કેટલાંક નવેસરથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા. તો પણ અખૂટ ખાનાખરાબીને અને વિપત્તિને વેઠીને પણ દુનિયાએ એના એક પણ પ્રાણ-પ્રશ્નોનો ઉકેલ નહોતો શોધ્યો, અને વિશ્વયુદ્ધોના રૂપમાં આવેલી એ અસાધારણ આફતોનાં કારણોને પણ નહોતાં વિચાર્યાં. કલિયુગ અથવા જડ પ્રકૃતિની આસક્તિમાં ગળાબૂડ ડૂબવાના કાળ દરમિયાન આ દુઃખી દુનિયાના નિવાસીઓના મસ્તક પર એક બીજી ભયંકર આફતનું જોખમ ઝઝૂમી રહેલું.

પરંતુ મહર્ષિના આશ્રમમાં એમાંથી કશાનો અનુભવ નહોતો થતો. ત્યાં તો એક પ્રકારનું વિશુદ્ધ વાતાવરણ વ્યાપી રહેલું. બહારની દુનિયાનાં દાનવી, ફૂર, જડ, હિંસક પરિબળોને પ્રવેશવાનો એમાં અવકાશ જ ન હતો.

પહેલાંનો યુવાન સ્વપ્નદૃષ્ટા હવે એક એવા પુરુષવિશેષનાં ચરણોમાં એમની સન્મુખ બેઠેલો જેમણે સઘળી માનવીય સમસ્યાઓનો સુખદ ઉકેલ શોધેલો. એ પોતાના જીવનનું છેવટનું સરવૈયું કાઢવા માટે એના જીવનનાં વીતેલાં સઘળાં વરસોનું પુનરાવલોકન કરી રહેલો. પોતાના પૂર્વાનુભવોની ગુણવત્તાને તપાસીને પોતાના જીવનધ્યેયના રહસ્યને વિચારતો’તો. એની આગળ નવાંનવાં રહસ્યદ્વારો ઉઘડતાં જતાં’તાં, મહર્ષિની શાંત સંનિધિમાં પુરાણી આસક્તિઓ અને પ્રેમપ્રસંગોના આછાપાતળા પડછાયા ટકી શકતા નહિ હોવાથી આંખ આગળથી ઝડપથી પસાર થઈને કાચમને માટે અદૃશ્ય થઈ જતા. પોતાના કરતાં જુદી જ જાતના આદર્શ અને આચારવાળા, સ્વાર્થવૃત્તિથી ભરેલા, પોતાના નજીવા લાભને માટે બીજાનું શોષણ કરતાં પાછું વાળીને નહિ જોનારા માનવોથી ઉભરાતા વાતાવરણની વચ્ચે વસીને જીવનની સંવાદિતાને સ્થાપવાના એના પ્રયત્નો કેટલા બધા દયાજનક લાગવા માંડ્યા !

દુન્યવી પ્રેમના કરુણાજનક અભિનયનું અલ્પ પણ આકર્ષણ હવે રહ્યું નહીં. એના અંતરાત્માની આગળ એ એના નજન સાચા સ્વરૂપમાં પ્રકટ થવા લાગ્યા.

બીજી તરફથી એના આત્મામાં એક અનોખી અવનવી શક્તિનો સંચાર થયો. એક અકૃત્રિમ, પવિત્ર, સ્વાર્થરહિત, ભવ્ય, તેજામય, ક્ષણભંગુર પાર્થિવ પદાર્થોથી મુક્ત, દિવ્ય દર્શનનો એને લાભ મળ્યો. હવે કોઈ વિશેષ નિરાશાને માટે, કોઈ ઘર્ષણને માટે કે કોઈ પ્રકારની ગેરસમજૂતિને માટે અવકાશ ના રહ્યો. જીવનની વસંતઋતુમાં ખરતા તારાની સાથે મનમાં જે આકાંક્ષાનો આવિર્ભાવ થયેલો એના મર્મને એ યાત્રી ત્યારે જ સમજી શક્યો. એને ખબર હતી કે એ ઈચ્છાની પૂર્તિ અથવા અનુભૂતિ માટે જીવનને બદલવું પડશે તો પણ એ ઈચ્છાની પૂર્તિના વિશ્વાસને એણે ટકાવી રાખ્યો. એણે વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક જોયું કે નૂતન પંથ પરમાત્માની દિશામાં લઈ જતો'તો. પરંતુ એને કશો ભય લાગતો ન હતો. અનંત પરમાત્મા જીવન છે અને જે સાંત (સ-અંત) છે તે મૃત્યુના ભંડારની સામગ્રી છે.

મહર્ષિની અંદર સૌ કોઈના હૃદયમાં પોતાને માટેના પ્રેમને પ્રકટાવવાની અનોખી શક્તિ હતી. એ પ્રેમ અથવા ભક્તિભાવથી એમના શિષ્યોનું શ્રેય સધાતું, એમના જીવનવિકાસમાં મહત્વની મહામૂલ્યવાન મદદ મળતી. શિષ્યો સંસારના સર્જક જેવી એ પવિત્રતમ શક્તિ અથવા ચેતનાના શુદ્ધતમ સ્વરૂપને સ્પર્શીને સાર્થક બનતા. મહર્ષિને માટેના પ્રેમ અને ભક્તિભાવમાં લૌકિક પ્રેમની કોઈ વિકૃતિ નહોતી. એમાં ઈર્ષા, સ્વાર્થવૃત્તિ, માલિકીની ભાવના, અતડાપણું, બહારના રૂપરંગોનો નશો ને પ્રભાવ, અનિશ્ચિતતા, ભ્રાંતિ અને પ્રેમાસ્પદના વિયોગની વ્યથા, સૌનો અભાવ હતો. એ પ્રેમ તથા ભક્તિભાવ બદલામાં કશું નહોતો માંગતો, કેવળ પોતાની જાતનું સંપૂર્ણ સમર્પણ જ માગતો. એવા સ્વાત્મસમર્પણથી જ સંપૂર્ણ સર્વશક્તિમાન સર્વવ્યાપક પરમાત્મતત્વની સાથે અંતરંગ આત્મિક એકતાનો અનુભવ કરી શકાતો.

મહર્ષિની સાચી મહાનતાને ઓળખનારા સમજતા કે પોતે પોતાના અહંતાયુક્ત વ્યક્તિત્વમાંથી ઉપર ઊઠીને સ્વભાવસહજ ગમા અને અણગમામાંથી મુક્તિ મેળવવાની છે. પોતાના પ્રેમાસ્પદની સાથેના ઐક્યના અનુભવને માટે માનસિક ઉર્મિશીલતાના ક્ષેત્રમાંથી ઉપર ઊઠવાનું છે. એ શબ્દોનો ભાવાર્થ સામાન્ય રીતે સમજવામાં આવે છે એના કરતાં એકદમ જુદો હતો. મહર્ષિના આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થવામાં સફળ થનાર જ એમની અલૌકિકતાને અનુભવી શકતા. જે બહારથી ભૌતિક સ્તર પર દેખાતો એ તો એમનો પડછાયો જ હતો. એ પ્રતિબિંબ પણ કેટલું બધું પ્રાણવાન હતું એ એમના સંસર્ગમાં આવનાર સત્વર સમજી શકતા.

એક દિવસ સાંજે આશ્રમનું વાતાવરણ કરુણાર્દ્ર બની ગયું. મહર્ષિનું સ્વાસ્થ્ય એકાએક કથળી ગયું. પ્રથમ નજરે જ જોતાં એમનું મુખમંડળ થાકેલું અને શરીર ખૂબ જ દુર્બળ દેખાયું. રોજના વેદપાઠના સમયે એ દેખીતી રીતે જ ધ્યાનમાં સ્થિરતાપૂર્વક બેસવાનો વારંવાર પ્રયત્ન કરતા'તા તો પણ એમનું માથું લાચારીપૂર્વક નીચે નમી જતું. સાંજના છ વાગ્યાના થોડાક વખત પહેલાં, મંદિરના હોલમાં એમના સમીપવર્તી સેવકો તથા શિષ્યો સિવાય બીજું કોઈ ના રહ્યું ત્યારે, અમે એમના બાહુ પર બાંધેલા પાટા પર અને એની પાછળના સફેદ તકિયાઓ પર એકાએક લોહીના મોટા ડાઘ દેખ્યા. યુવાન પરિચારકો એ દેખીને ભયભીત બની ગયા. એક પરિચારક આશ્રમના નાનકડા દવાખાનામાં મહર્ષિને પ્રતિદિન પાટાપીંડી કરનારા બાજુમાં રહેતા ડોક્ટર પાસે પહોંચી ગયા.

સર્વત્ર મૌનની ગાઢ છાયા ફરી વળી. સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક રડવા માંડી. પુરુષોની મુખાકૃતિઓ ગંભીર બની અને ખૂબ જ શોકગ્રસ્ત થઈ. પરંતુ મહર્ષિને એની અલ્પ પણ અસર ના થઈ. એ તદ્દન અલિપ્ત રહ્યા.

એમણે એમના બાહુ તરફ એવા અનોખા અભિનયપૂર્વક જોયું કે જાણે તદ્દન જુદી જ, પોતાની સાથે સહેજ પણ સંબંધ ના હોય એવી, વસ્તુને જોઈ રહ્યા હોય. એ પછી એમણે ક્ષમાપ્રાર્થના કરતા હોય એવા ભાવ સાથે લોહીવાળા તકિયાને બતાવીને સ્મિત કર્યું. એટલામાં બધું પૂરું થયું. એમની આજુબાજુના લોકોને જે અવસ્થા મૃત્યુના ભયાનક શ્વાસ જેવી લાગેલી એનો પ્રભાવ એમના પર લેશ પણ નહોતો પડ્યો.

એ વખતે એમની આગળ બેઠેલા અમે બધા લાગણીના સ્વયંભુ બંધનથી આપોઆપ બંધાઈ ગયા અને હાવભાવ કે શબ્દોની આવશ્યકતા વિના એ અતિકરુણ અવસર પર એકમેકને સંપૂર્ણપણે સમજવા માંડ્યા. મહર્ષિ પર ઝઝૂમનારા મહાભયને મોકુફ રાખવામાં મદદરૂપ થવા માટે જો અમારે અમારું બલિદાન આપવું પડ્યું હોત તો એ આપવા માટે પણ અમે રાજીખુશીથી તૈયાર થાત.

ડોક્ટર સત્વર આવી પહોંચ્યા. એ એક મોટી ઉંમરના ટૂંકા કદના સદગૃહસ્થ હતા. એ મહર્ષિના હાથને ધોવા લાગ્યા. પરિસ્થિતિ વધારે ખરાબ ના થાય એટલા માટે એમણે મહર્ષિને વહેલી તકે હોલમાંથી બહાર નીકળવાની સૂચના કરી. પરંતુ મહર્ષિએ એમના વિલક્ષણ હળવા હાવભાવ દ્વારા ના પાડી. એમણે આજુબાજુના એકઠા થયેલા માણસો તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો અને એમના મુખમંડળ પર એક વાર ફરીથી અલૌકિક સુંદર સ્મિત પ્રકાશી ઊઠ્યું. એ સંમોહક સુખદ સ્મિત દ્વારા એ જાણે કે અમારા અંતઃકરણના અવસાદને દૂર કરવા માગતા'તા. એ અંતઃકરણ એમની દિવ્ય દૃષ્ટિથી છૂપાં નહોતાં રહ્યા.

મહર્ષિના મુખમંડળ પરના અવર્ણનીય અલૌકિક સુંદર સ્મિત જેવું સ્મિત મેં ક્યાંય જોયું નહોતું, અને નિઃશંક રીતે કહું તો બીજે ક્યાંય જોવાની શક્યતા પણ નહોતી. એમના સ્મિતમાં પારદર્શક પૂર્ણ પવિત્રતા, સાર્વત્રિક પ્રેમ, અમારી ત્રુટિઓ અને અપૂર્ણતાની સહાનુભૂતિપૂર્વકની સ્પષ્ટ સમજ, અને એવું તો બધું કેટલુંય સમાયેલું. શબ્દો એની અભિવ્યક્તિ કરી શકે તેમ નહોતા. સ્થૂળ સ્વરૂપમાં જાણે કે સનાતન સૌંદર્ય પ્રકટ થયું હોય એવું લાગ્યા વિના રહેતું નહીં. એને અનુભવનારા જ એને સમજી શકતા.

મને વિચાર થતો કે મહર્ષિ તરફ પ્રવાહિત થનારા ભક્તોના આટલા બધા પ્રેમ, અનુરાગ અને આદરભાવમાં એટલી શક્તિ નથી કે એથી પ્રારબ્ધ પલટાઈ જાય અને અમને દીસતી દુઃખદ ઘટનાનો અમલ વિલંબમાં પડે ?

એ જ ક્ષણે મેં અંતઃપ્રેરણાથી પ્રેરાઈને મારા મસ્તકને ઊંચું કર્યું. મને મહર્ષિની આંખના ઊંડાણમાં એનો પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત થયો. મારા હૃદયમાં શાંતિ છવાઈ તથા સ્ફૂરણા પેદા થઈ : 'હે પ્રભુ, તારાં સઘળાં કર્મો ન્યાયોચિત છે.'

મહર્ષિની જે રહસ્યમય માંદગી એમના ભક્તોને માટે અગમ્ય જેવી હતી એના પર વિશેષ પ્રકાશ પાડનારો એક પરિચ્છેદ મારા વાંચવામાં આવ્યો:

'સામાન્ય માનવ પોતાના સહબંધુઓને માટે જે સહન કરે છે તેને તે સહાનુભૂતિ અથવા કરુણા કહે છે. સુપ્રસિદ્ધ, સમકાલીન યોગી શ્રી પરમહંસ યોગાનંદ એને 'આધ્યાત્મિક રીતે આણેલી માંદગી' કહે છે. પોતાના મૃત્યુ પહેલાંના બે વરસના ગાળા દરમિયાન યોગાનંદ એ પ્રકારની માંદગી ભોગવી રહેલા. એમના શિષ્યોના કહેવા પ્રમાણે એમના મિત્રો તથા શિષ્યોની કેટલીક શારીરિક તેમ જ આધ્યાત્મિક આપત્તિઓને પોતાના શરીર દ્વારા ભોગવવાના સંકલ્પનું એ પરિણામ હતું. યોગાનંદજીએ એમની આત્મકથામાં એ

સિક્કાંતને સમજાવતાં જણાવ્યું છે કે ઉચ્ચ કોટિના યોગીઓ અન્યના વ્યાધિને પોતાના શરીરમાં સંક્રાંત કરવાની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાથી પરિચિત હોય છે. એક સુદૃઢ માનવ બીજા નિર્બળ માનવને એનો ભારે બોજો ઉપાડવામાં મદદરૂપ બનીને ઉપયોગી થઈ પડે છે. એવી રીતે એ આધ્યાત્મિક મહામાનવ પોતાના શિષ્યોનાં પૂર્વકર્મોનાં પરિણામોમાં ભાગીદાર બનીને એમના શારીરિક અથવા માનસિક ગુરુભારને ઘટાડી શકે છે. પોતાના ઉડાઉ પુત્રના મોટા ઋણમાંથી એને મુક્ત કરવા અને એની મુર્ખતાનાં માઠાં પરિણામોમાંથી એને બચાવવા એક શ્રીમંત પુરુષ થોડાક ધનને ગુમાવે છે તેવી રીતે, પોતાના શિષ્યોને દુઃખમુક્ત બનાવવા અથવા એમની પીડાને હળવી કરવા સદગુરુ એમની શારીરિક સંપત્તિના અમુક અંશની આનંદપૂર્વક આહુતિ આપે છે.’

૯. મહર્ષિને મળતાં પહેલાં

માનવના વ્યક્તિત્વને સ્પર્શનારી ભૂતકાળની ઘટનાઓને તાજી કરવાની યોજના સામાન્ય રીતે ખરાબ યોજના કે ખરાબ પ્રક્રિયા કહેવાય છે; તોપણ મારી વર્તમાન રોજનિશીને વાંચતાં-વિચારતાં મારી સમક્ષ પ્રશ્ન પેદા થયો કે ‘મહર્ષિને મળતાં પહેલાં મને મારા આધ્યાત્મિકતાના બધા જ પૂર્વ-અનુભવો શા માટે નકામા લાગ્યા?’

હું પચીસ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો ત્યારે મારું ધ્યાન થિયોસોફી તરફ આકર્ષાયું. મિસિસ બેસન્ટ અને મિસ્ટર લીડબીટરની ક્ષતિરહિત શૈલીની પેઠે એના સરળ અને બુદ્ધિગમ્ય સિદ્ધાંતોએ મારી તર્કશક્તિને સંતોષી. એ પછી થિયોસોફીકલ સોસાયટીના પ્રથમ પ્રમુખ કર્નલ ઓલકોટની પ્રામાણિકતા તથા આદર્શપ્રિયતાને અને મેડમ બ્લેવેટસ્કીના રહસ્યમય શક્તિશાળી વ્યક્તિત્વને પણ મારાથી લક્ષમાં લીધા વિના ના રહેવાયું. કેવળ સિદ્ધાંતો ઉપરાંત માનવની અંદર સુષુપ્ત રીતે રહેલી આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓને વિકસાવવાની સૂચનાઓનું શિક્ષણ પણ ત્યાં મળી રહેતું. એ વખતે અર્નેસ્ટ વુડના નવા જ પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકને અનુસરીને મેં ધારણા તથા ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. કેટલાંક વરસોના નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી મારો ઉત્સાહ ઓસરવા લાગ્યો. એમાં દર્શાવાયેલો અભ્યાસક્રમ એટલો બધો અસરકારક સાબિત ના થયો. પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોની ઉપર ઊઠીને માર્ગદર્શન આપી શકનારા સ્વાનુભવસંપન્ન માનવો મને થિયોસોફીસ્ટોમાંય ના દેખાયા. એમના ગુરુદેવો પાસે પહોંચી શકાય તેમ નહોતું. એ મોટે ભાગે કાલ્પનિક જ દેખાતા. મેડમ બ્લેવેટસ્કી તથા કર્નલ ઓલકોટ સિવાય કોઈ બીજું એમને સ્થૂળ રીતે મળવાનો અધિકાર ધરાવતું હોય એવું ના લાગતું. ઈ.સ. ૧૯૨૬ના અંતમાં મારી જિજ્ઞાસાના જવાબમાં શ્રીમતી બેસન્ટે મને જણાવ્યું : ‘એ સાચું છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૭માં થયેલ કર્નલ ઓલકોટના સ્વર્ગવાસ પછી ગુરુદેવોએ થિયોસોફીકલ સોસાયટીને પ્રત્યક્ષ પથપ્રદર્શન કરવાનું છોડી દીધેલું, પરંતુ ૧૯૨૫માં એમણે પોતાના પથપ્રદર્શનનો પ્રારંભ કર્યો છે.’

આત્મિક વૃત્તિઓના વિકાસે મને આરંભમાં રસ પૂરો પાડ્યો. એથી મારી ઉત્સુક્તા વધી થઈ. પાછળથી મને સમજાયું કે શરીરની અવસ્થા એકસરખી ના રહેતી હોવાથી એ વિકાસ મનના ને તનના પરિવર્તનશીલ પ્રવાહો પર નિર્ભર હોવાથી, જીવનના ઉચ્ચોઉચ્ચ ધ્યેયથી દૂર છે.

મારા પૂર્વજીવનમાં મેં ગુપ્તવિદ્યાઓના ભાતભાતના અભ્યાસક્રમો આદરેલા અને અનેક પ્રકારના અવનવીન અનુભવો કરેલા. એમાંનો એક અનુભવ વર્ણવવા જેવો છે. અમારા નગરમાં એક ધર્મગુરુ રહેતા. તેમને લોકો સંત તરીકે ઓળખતા. એ એક સાચા યોગી હતા. બધા ધર્મોના અનુયાયીઓ એમના અક્સીર મનાતા આશીર્વાદને મેળવવા એમની પાસે એકઠા થતા. મારી ઓગણીસ વરસની ઉંમરે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન યુનિવર્સિટીના અભ્યાસને છોડીને મારે લશ્કરમાં નામ નોંધાવવું પડેલું. મારી માતા કદર થિયોસોફીસ્ટ હતી અને ધર્મની સુંદર લાગણી ધરાવતી. મારી ઉંમર માટે સ્વાભાવિક હોય છે તેમ, મને અભ્યાસમાં અને રમગમતમાં જ વિશેષ રસ હતો. એક દિવસ મને મારી માતાએ કહ્યું, ‘તું યુદ્ધમાં જઈ રહ્યો

છે. મને ખબર નથી કે ઈશ્વરની કૃપાથી હું તને ફરી વાર મળી શકીશ કે નહિ. આવતી કાલે હું તને લઈને આપણા સંત જેવા ધર્મગુરુ પાસે જઈશ. એ તને પોતાના પવિત્ર આશીર્વાદ આપશે.’

એ સાંભળીને મને એટલી બધી પ્રસન્નતા તો ના થઈ, પરંતુ મારી માતાની ઈચ્છાનો મારાથી અનાદર ના થઈ શક્યો. એટલે બીજે દિવસે બપોર પછી એક ધર્મગુરુની સાથે અને એક સાદા ખંડમાં પ્રવેશ્યાં. એ ખંડમાં થોડીક લાકડાની ખુરસીઓ હતી અને દીવાલ પર કાઈસ્તની વધસ્થંભ સાથેની આકૃતિ. મુખ્ય પાદરીએ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. મેં ચાલીસીની અંદરના એક કૃશકાય પુરુષને સાધુના પહેરવેશમાં જોયા. એમના હાથ એમની છાતી પર જોડી રાખેલા અને એમનું મસ્તક થોડુંક નીચું નમેલું. એમની મીણબત્તી જેવા રંગની પાતળી અનોખી મુખાકૃતિ પીઠ પરના કાળા ભમ્મર લાંબા વાળને લીધે ઓપી ઊઠતી. એ પાસે આવ્યા ત્યારે હું જોઈ શક્યો કે એમની આંખ અવનવા શાંત દૈવી પ્રકાશથી ભરેલી છે. એ સામાન્ય માનવીની આંખ કરતાં જુદી જ તરી આવતી. એની અંદરથી અજબ રીતે આવિર્ભાવ પામતી શાંતિ, શક્તિ તથા ડહાપણવૃત્તિથી હું ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો. સદભાગ્યે હું કોઈ પણ પ્રકારના પરંપરાગત અભિવાદનથી દૂર રહ્યો. હું જાણે કે અવાક બની ગયો. પરંતુ પાદરીએ સ્મિત કરીને મંદ સ્વરે જણાવ્યું : ‘યુવક, તું અહીં આવ્યો તે સારું થયું.’

પોતાના હાથને મારા મસ્તક પર ઊંચા કરીને એમણે કોસની મુદ્રા કરી. મેં એમના નાનાસરખા મસ્તક પર ચુંબન કર્યું. એટલું પૂરતું હતું. ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી એમની પાસે ઊભેલી મારી માતાને એમણે જે શબ્દો કહ્યા તેમને મેં સાંભળ્યા :

‘શાંતિપૂર્વક વિદાય થાવ. છોકારનું જે પણ થશે તે સારું જ થશે.’

મહર્ષિના આશ્રમમાં મારા આગમન પછી તરત જ મારે મારા જીવનમાં સૌથી પ્રથમ વખત મહર્ષિના પવિત્ર ચરણોની આગળ બેસવાનું થયું ત્યારે, એ પ્રસંગ મારા માનસપટ પર તાજો થયો. મને સ્વપ્નની વાતની પેઠે એ પણ યાદ આવ્યું કે ધર્મગુરુનું ખ્રિસ્તી નામ વરસો પછી મેં જેમને પેરિસમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરેલો તે અજ્ઞાત ગુરુના નામને મળતું આવતું.

મારી ફાન્સની તથા મારા પરિવારની મુલાકાત પછી અને પાછળથી થયેલા બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી મારા જીવનમાં અંધકારનો તબક્કો આરંભાયો. મને મારા પહેલાંના પ્રયત્નોનું વિસ્મરણ થયું. ઈ.સ. ૧૯૪૫ની વસંતઋતુ દરમિયાન, મારે જેની સાથે કોઈ કોઈ વાર થિયોસોફી વિશે વાર્તાલાપ થતો તે મારાથી મોટી ઉંમરની સન્નારીએ મને પોલ બ્રન્ટનનું ‘એ સર્ચ ઈન સિક્રેટ ઈન્ડિયા’ નામનું પુસ્તક આપ્યું. મારામાં એ પુસ્તકને વાંચવાની ઉત્સુક્તા ન હતી એટલે સન્નારીએ મને એને લેવા માટે બાધ્ય બનાવ્યો એવું કહીએ તો ચાલે. એ પુસ્તકનાં જે છેલ્લાં બે પ્રકરણોમાં લેખકે પોતાની મહર્ષિની મધુર મુલાકાતનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રકરણો નિર્ણયાત્મક થઈ પડ્યાં. હું જેમની વરસોથી રાહ જોતો તો તે મારા સાચા સદગુરુ છેવટે મને મળી ગયા.

મારી અંદર એવી નિશ્ચયાત્મિકા વૃત્તિનો ઉદય સ્વાભાવિક રીતે જ થયો. એ સંબંધી કશી શંકા ના રહી. મને ત્યારે જ સમજાયું કે મારી પહેલાંની શોધ શા માટે નિષ્ફળ ગયેલી. પહેલાં મેં જે જાતની શક્તિપ્રાપ્તિની સાધનાનો આધાર લીધેલો તે સાધના મને ભ્રાંતિમાં સપડાવનારી સાબિત થયેલી. એને લીધે

મને થોડીક મદદ મળેલી ખરી, પરંતુ મારા વાસ્તવિક ધ્યેયની ઝાંખી નહોતી થઈ શકી. એટલા માટે એ સાધના અનાવશ્યક લાગેલી. એ સાધનાત્મક પ્રક્રિયાઓના પ્રયોગો, પ્રાણાયામો તથા ત્રાટકોથી સમય અને શક્તિનો વ્યય થયેલો. એમના કેફમાં પડવાથી મને મારા સાચા સાધનાત્મક આદર્શનું દર્શન નહોતું થઈ શક્યું.

મહર્ષિએ દર્શાવેલા માર્ગ પ્રમાણે જીવનના વાસ્તવિક ધ્યેયનું પ્રથમ પગલે જ દર્શન થયું. એ ધ્યેય માનવનું આધ્યાત્મિક રૂપાંતર અથવા આધ્યાત્મિક નવનિર્માણ હતું. આત્માનું સામર્થ્ય અસીમ કહેવાય છે. મહર્ષિને મળ્યા પછી મને સારી પેઠે સમજાયું કે વખતને વેડફી નાખનારી સૂક્ષ્મ માનસિક શક્તિપ્રાપ્તિની સાધનાને બદલે આત્મવિચારની સરસ સાધનાનો લાભ શા માટે લેવો જોઈએ. પાકી ગયેલું ફળ જેમ વૃક્ષ પરથી આપોઆપ અનાયાસે જ નીચે પડે તેમ, જેમને હું પહેલાં પ્રયત્નો કરી રહેલો તે ધારણા, ધ્યાન, પ્રાણાયામ, શરીર પરનો કાબૂ, સત્યની સ્પષ્ટ સમજ, આત્મશાંતિ અને આત્મકલ્યાણ, સર્વ કાંઈ સ્વંયભૂપણે જ પ્રકટવા માંડ્યું.

આ પુસ્તકના પાછળના પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે એ પછી મેં વિચારનો આધાર લીધો. પ્રગતિના પંથ પરનાં પ્રથમ પગલાં હંમેશાં ખૂબ જ કઠિન હોય છે. આત્મવિકાસના પંથે પ્રવાસ કરતી વખતે જે સંકટોનો સામનો કરવો પડેલો તે સંકટની સામે પાછળથી હું હસી શકતો, પરંતુ એ વખતે તો એમની આંતરિક યંત્રણા લગભગ ઘણી ભારે હતી. માનવની અંદરની દુનિયાને બદલવી પડે છે અને એના મનને વશ કરવું રહે છે. મારા જીવનની એ એક મોટી કડુણતા હતી કે એ બધું કરવું જોઈએ એની માહિતી તો મને હતી જ, પરંતુ મારા મનનું સમર્પણ કોને કરવું એની ખબર ન હતી. મારા મનમાંથી મેં ચિંતનની પ્રક્રિયાને બાકાત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે મારી અંદર કશુંક રિક્તતા જેવું લાગ્યું. એ રિક્તતા આનંદદાયક તો નહોતી જ પરંતુ થોડોક ભય પેદા કરતી. એ વખતની લાગણીને પેલા પર્વતારોહણ કરનારા માનવની લાગણી સાથે સરખાવી શકાય જે પર્વતના ઊંચા પ્રદેશ પર પહોંચ્યા પછી શ્વાસ લેવા માટેની પૂરતી હવાનો અભાવ લાગવાથી ગૂંગળામણને અનુભવે છે. એટલા માટે મેં નક્કી કર્યું કે મારે ધ્યાનનો અને આત્મવિચારનો આધાર લેવા માટે વધારે સારા અવસરની અને વધારે સારા અવસરની અને વધારે સારા સંજોગોની આવશ્યકતા છે.

મને ઘણા લાંબા વખતથી ખબર હતી કે કોઈક ચોક્કસ વસ્તુ વિશે આપણે ચોક્કસ વખતે એકાગ્રતાપૂર્વક વિચારીએ તો છેવટે એવા એકધારા અભ્યાસના પરિણામે જણાય છે કે એ વસ્તુ તરફ અને એ જ વખતે આપણું મન વળવા માંડે છે. એને લીધે આપણું ધ્યાન સરળ બને છે, વધારે અસરકારક ઠરે છે, અને વધારે પડતી મહેનતમાંથી મુક્તિ મળે છે. મેં એ સાધનની સહાયથી આગળ વધવાનો નિર્ણય કર્યો અને એની સાથે સાધના માટેના વધારે સાનુકૂળ સંજોગોને શોધવાનો સંકલ્પ કરી લીધો.

જેમની સાથે હું કોઈ કોઈ વાર પત્રવ્યવહાર કરતો તે મારા સુશિક્ષિત મોટી ઉંમરના રોમન કેથોલિક ધર્મગુરુ મારા સાધનાત્મક પ્રયત્નોથી માહિતગાર હતા. એમણે મને મારા પ્રયત્નોમાંથી પાછા વાળવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો. મેં એમને લખ્યું કે હું એક એવા સ્થળની શોધમાં છું જ્યાં થોડાક મહિના સુધી રહીને શાંતિપૂર્વક ધ્યાન કરી શકું. એમણે મને એમના પોતાના મઠમાં રહેવાની ભલામણ કરી. એમણે જણાવ્યું કે જે

રોમન કેથોલિક હોય અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસની અભિરુચિથી સંપન્ન હોય તે ત્યાં જઈ શકે છે. ત્યાં રહેતા સાધકોના સાદા જીવનમાં ભાગ લઈ શકે છે, અને પોતાની અંતરંગ યોગ્યતા પ્રમાણે મદદ મેળવી શકે છે. મને મારી અંતઃપ્રેરણા દ્વારા જણાયું કે હું એ જ વસ્તુની શોધ કરી રહેલો.

થોડાંક સપ્તાહોમાં મેં મારી સઘળી જરૂરી તૈયારી કરી લીધી. એટલે મને મઠના વડા ધર્મગુરુ પાસે લઈ જવામાં અને કામચલાઉ સાધક તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. મારા પક્ષે એને માટે કોઈ પ્રકારનું ઉત્તરદાયિત્વ નહોતું અને મેં નિખાલસતાપૂર્વક કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ સિવાય જણાવી દીધું કે દક્ષિણ ગોળાર્ધના દેશમાં પહોંચવા માટે મારો વિચાર થોડાક મહિનાઓ પછી યુરોપને છોડવાનો છે. પરંતુ મને કહેવામાં આવ્યું કે મારા પાદરી મિત્રે મારા વિશે બધી જ માહિતી પૂરી પાડી છે અને બધું જ વ્યવસ્થિત રીતે થઈ રહ્યું છે.

પેરિસના મધ્યભાગમાં આવેલા મઠના વિશાળ મકાનમાં મને એક સુંદર આનંદદાયક ઓરડો આપવામાં આવ્યો. બીજા એક ધર્મગુરુએ મારી પાસે પહોંચીને મને કેવાં પુસ્તકોનું વાચન પસંદ પડે છે તે પૂછી જોયું. એમણે થોમસ એ કેમ્પીઝના પ્રખ્યાત પુસ્તક ‘ઈમિટેશન ઓફ ક્રાઈસ્ટ’ ને વાંચવાનું સૂચન કર્યું. મેં એમને જણાવ્યું કે હું એ જ પુસ્તકને વાંચવાની ઈચ્છા રાખું છું ત્યારે એમની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહીં. સંજોગોવશાત એ પુસ્તક એમણે પહેરેલા ઝભ્ભાના ખિસ્સામાં જ હતું.

આંરભનાં કેટલાંક અઠવાડિયાં દરમિયાન મને તદ્દન એકલો જ રહેવા દેવામાં આવ્યો. મારી યોજના પ્રમાણે મેં મઠના સાદાસીધા વાતાવરણમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વાતાવરણ મને મારા ધ્યેયની પૂર્તિ માટે સર્વ પ્રકારે સાનુકૂળ જણાયું. સવારમાં નાસ્તો કરતાં પહેલાં હું ચર્ચના પહેલા માળની ઉપર આવેલ ગેલેરીની મુલાકાત લેતો. એ ગેલેરી ચર્ચની અંદરના ભાગમાં ચારે તરફ ફેલાયેલી અને એમાં જે ખુરસીઓ તથા બેઠકો દેખાતી એમની ઉપર બેસીને ધર્મગુરુઓ રોજ સવારે સમૂહપ્રાર્થના કરતા અને ચર્ચાવિચારણાનો આધાર લેતા. પાછળથી તો જ્યારે જ્યારે ધ્યાનમાં બેસવાની આવશ્યકતા લાગતી ત્યારે હું એ નીરવ શાંત સ્થાનની મુલાકાત લેતો. સવારના અલ્પાહાર પછી દિવસના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ પ્રમાણે જે કાંઈ શક્ય હતું એનું અધ્યયન કરતો. જમ્યા પછી ફરવા નીકળતો અને નગરનાં જુદાંજુદાં સુપ્રસિદ્ધ સ્થળોની મુલાકાત લેતો. વધારામાં, એ વિશાળ નગરના કોલાહલયુક્ત જીવન વચ્ચે મારા મનને વશ કરવાનો ને પલોટવાનો કે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો.

કેટલીક વાર તો વહેલી સવારે હું ધ્યાનમાં મગ્ન બનીને મઠની ઝાંખી ગેલેરીમાં મારી ખુરસી પર બેસતો. મઠના સ્ટાફના એક પાદરીએ મને કેટલાક કલાકો સુધી કોઈ પણ પ્રકારના હલનચલન વગર એક આસન પર બેઠેલા જોઈને એક દિવસ મારા ઓરડામાં પ્રવેશીને મને પૂછ્યું કે આવા લાંબા અને દેખીતી રીતે જ ઊંડા ધ્યાનના અભ્યાસથી સ્વાસ્થ્યને હાનિ નહિ પહોંચે ? એ વયોવૃદ્ધ પુરુષે જણાવ્યું કે શરીર નાશવંત અને અતિશ નાજુક છે; એને હાનિ પહોંચાડવાથી ઈશ્વરને આરાધવાની શક્તિ ઘટી જાય છે. મેં એમને ખાતરી આપી કે હું જે કાંઈ કરું છું તેની મને માહિતી છે. મારું શરીર કેટલું સહી શકે છે તે પણ હું જાણું છું. એમની મારે માટેની લાગણીને માટે મેં એમનો સાચા દિલથી આભાર માન્યો.

મોટી દિવાલો દ્વારા બહારની દુનિયાથી છૂટી પડેલી એ મહાન જાતિની પ્રવૃત્તિના જુદાજુદા બધા જ વિભાગોની મેં મુલાકાત લીધી. મેં રસોઈયા, નોકરો, માળીઓ અને દરજીઓની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. બધા જ એક વિશાળ ધર્મકુટુંબના ભાઈઓ જેવા હતા ને પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા. સવારના સમય દરમિયાન એ પાદરીઓને સેવાપૂજામાં મદદ કરતા અને દિવસ દરમિયાન ટૂંકા વખતની પ્રાર્થનાઓ કરવા માટે ચોક્કસ સમયે એમની પ્રવૃત્તિઓને બંધ રાખતા.

એ બધા મોટે ભાગે સરળ, સખ્યપૂર્ણ, ભકત હૃદયના પુરુષો હતા. એમણે એમનાં જીવન ત્યાં યુવાવસ્થામાંથી જ પસાર કરેલાં. કેટલીકવાર એમની દેશના બીજા મહોમાં બદલી કરવામાં આવતી. એ સઘળી પરિસ્થિતિને કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ કે બડબડાટ વિના સ્વીકારતા. એમને જોઈને પોતાની ઈચ્છાનું સમર્પણ કરવાના રહસ્યને અને એના આધ્યાત્મિક વિકાસમાંના સ્થાનને હું સુચારુરૂપે સમજી શક્યો. એ પ્રકારનું સમર્પણ માનવના પુરાતન પ્રતિસ્પર્ધી અહંનો અંત આણવાના અમોઘ અક્સીર સાધનરૂપ હતું. એ પ્રકારની સાધનાપદ્ધતિ સરળ અને પ્રમાણમાં ઓછું ભણેલા માનવોને માટે સર્વોત્તમ છે. રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયના અધિકાંશ પાદરીઓ એ જ માનવવર્ગમાંથી બહાર આવતા.

મેં એમને પૂછ્યું કે તમે શું વધારે પસંદ કરો છો, પ્રાર્થના કે સંપ્રદાયને માટેનું સેવાકાર્ય, તો એમણે ઉત્તર આપ્યો કે અમારું સેવાકાર્ય પ્રાર્થનાનું એક બીજું સ્વરૂપ, પ્રાર્થનાનો એક બીજો પ્રકાર જ છે.

એ પ્રસંગ પછી ત્રણેક વરસે હું ભારતમાં ગયો ત્યારે મને એક પત્રિકા મળેલી. એ પત્રિકા હિમાલયમાં પોતાના આશ્રમવાળા એક ઉચ્ચ શિક્ષા પામેલા સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય સંત તથા યોગીએ તૈયાર કરેલી. એનું શીર્ષક ‘પ્રવૃત્તિ પૂજા છે. એ ઈશ્વરને અર્પણ કરો.’ એવું હતું.

એના પરથી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરતા સઘળા માનવોને સાંધનારી અદૃષ્ટ કડીઓને હું સારી પેઠે સમજી શક્યો. પૂર્વીય સાધનાપદ્ધતિ પ્રમાણે નક્કી થયેલા પંથનું અનુસરણ કરીને જેમને માટે મને અસાધારણ અનુરાગ અને ઊંડો આદરભાવ હતો તે મહાન સદગુરુની ઉપસ્થિતિથી પાવન બનેલા મંદિરમાં રહેતા મને કશો વિસંવાદ ના લાગ્યો તેનું મૂળ કારણ મને પશ્ચિમનાં અધ્યાત્મ-કેન્દ્રોમાંના એક કેન્દ્રમાં એ વખતે સમજાયું.

એ વખત દરમિયાન મારે રામકૃષ્ણ મિશનની પેરિસ શાખાના અધ્યક્ષ સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી એસ. ના સંપર્કમાં આવવાનું થયું. રમણ મહર્ષિના આશ્રમ તરફથી મને એમને મળવાની ભલામણ કરવામાં આવેલી. એ સદા કાર્યમાં ખૂબ જ વ્યસ્ત રહેતા તો પણ એમને મારી સાથેનો તિરુવણ્ણામલૈનો પત્ર બતાવવામાં આવ્યો ત્યારે એમણે મને તરત જ મુલાકાત આપી. અમારી વાતચીત દરમિયાન એમણે જણાવ્યું, ‘શ્રી રમણ મહર્ષિ તમારા આધ્યાત્મિક ગુરુદેવ છે. એમની મદદ માગશો તો એ તમને મદદ કરશે.’

મેં એમની આગળ મારી કેટલીક અંતરંગ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી એટલે એમણે મને એક નાનોસરખો મંત્ર આપ્યો અને જણાવ્યું કે આ મંત્રથી તમે મહર્ષિનો સંપર્ક સાધી શકશો. એ મહર્ષિને મેં ત્યારે જોયા નહોતા. એ મંત્ર ઐં રમણ ઐં એવો હતો.

મહિનાઓ પસાર થયા અને મારો વિચાર સુદૃઢ બન્યો; તો પણ એ વિચાર પાછળથી દક્ષિણ અમેરિકામાં બન્યો તેમ, વ્યક્તિત્વનું પરિપૂર્ણપણે પરિવર્તન કરનારો જીવંત પ્રેરક વિચાર નહોતો બન્યો.

પરંતુ તેની તુલના પણ રમણ મહર્ષિની સુખદ પ્રત્યક્ષ સંનિધિમાં પ્રગટનારા પ્રકાશ સાથે થઈ શકે તેમ નહોતી. એટલા માટે હું માનું છું કે જે મહામાનવે અમારા પ્રતિઘોષને અનુરૂપ આત્માની શોધને માટે આત્મવિચારનો આશ્ચર્યકારક અભ્યાસક્રમ આપ્યો એ મહામાનવ અમારા સાચા સદગુરુ અને પ્રિય જીવન-દેવતા હતા.

એમણે એમની જાતને જીવનના અનંત સાગરમાં, વિશ્વ ચેતનામાં, આત્મામાં કે પરમાત્મામાં વિલીન કરેલી.

સુખશાંતિના અને આત્મકલ્યામના પરમ સનાતન ધામ અથવા આપણા આદિ ઘરને શોધવા નીકળેલા આપણા સૌનો અંતિમ આદર્શ, આપણું અંતિમ ગંતવ્ય સ્થાન એના સિવાય બીજું ક્યું હોઈ શકે ? આપણે સૌ અનંતના એક જ અર્ણવને શોધનારાં, એની દિશામાં જ્ઞાત-અજ્ઞાત રીતે વહેનારા સ્રોતો જેવાં જ છીએ.

૧૦. પ્રેમ

‘સુખડને પાણીમાં મૂકવાથી અને ઘસવાથી એમાંથી ઉત્તમ પ્રકારની સુવાસ પેદા થાય છે અને બધી જાતની દુર્ગંધને દૂર કરે છે, એવી રીતે બહારની દુન્યવી ઈચ્છાનો અંત આવતાં અલૌકિક આત્મસાક્ષાત્કારની આકાંક્ષાઓનો આવિર્ભાવ થાય છે.’

- શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યના ‘વિવેકચૂડામણિ’ ગ્રંથમાંથી.

આજે મારી ધ્યાનાવસ્થા દરમિયાન, છેલ્લાં બે હજાર જેટલાં વરસો દરમિયાન થઈ ગયેલા ભારતના સૌથી મહાન તત્ત્વજ્ઞાની આધ્યાત્મિક ઉપદેશક શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યના એ શબ્દોનું મને સ્મરણ થયું.

મારી ચેતનામાં થતું પરિવર્તન એટલું બધું ઝડપી, અદૃષ્ટ અને અકલ્પ્ય હતું કે એ ત્વરિત પરિવર્તનોની નોંધ લેવાનું કાર્ય મારા મનને માટે અશક્ય થઈ પડ્યું. એ પરિવર્તનોમાંનાં ઘણાં જ થોડાં અત્યંત અગત્યનાં પરિવર્તનોને એમના થયા પછી તરત જ મારાથી નોંધી શકાયાં. એ પરિવર્તનોમાંનું કદાચ સૌથી વધારે આગળ પડતું, તરી આવતું પરિવર્તન આ હતું : જો કે મારાથી દેખીતી રીતે જ આખાય દિવસ સુધી આત્મવિચારમાં મગ્ન નહોતું રહી શકાતું તો પણ મહર્ષિના શબ્દોને સાંભળતાંવેત, મહર્ષિના લખાણમાંથી કશુંક વાંચતાંવેત અથવા આધ્યાત્મિક સાધનાત્મક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈક બીજા મહાપુરુષના લખાણને વાંચતાવેત, હું કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્ન વિના સહજ રીતે જ એમાં સરકી પડતો. આરંભમાં એવી અવસ્થા કોઈ કોઈ વાર આવતી તો પણ મને ખાતરી હતી કે થોડા જ વખતમાં હું એ અવસ્થાવિશેષમાં મારી ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રવેશી શકીશ. માર્ગ એક વાર ઊઘડી જાય છે પછી એને ભુલાતો કે મુકાતો નથી. મહાન સંતપુરુષના સાન્નિધ્યમાં મન સહેલાઈથી શાંત બને છે અને એની આદતને અનુસરીને પાર વિનાના પ્રશ્નોને પેદા કરવાની હિંમત નથી કરતું. એની ઉપર પ્રભુત્વ પ્રસ્થાપિત કરનારા અને એના મૂળ ઉદભવસ્થાનને શોધનારા મહાપુરુષની ઉપસ્થિતિમાં એ મોહાંધ અહંકારયુક્ત મન એનું સામર્થ્ય અને આકર્ષણ ખોઈ બેસે છે. મહર્ષિએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે :

‘મન વિચારોનું બનેલું છે. વિચાર કરવાનું બંધ કરો અને એ પછી મને બતાવો કે મન ક્યાં છે?’

સ્વાનુભવથી સિદ્ધ થાય છે કે જેને આપણે મન માનીએ છીએ એમાંથી બધા વિચારોને દૂર કરવાથી કાંઈ જ નથી રહેતું. પરંતુ કમનસીબે મોટા ભાગના માનવો માને છે તે પ્રમાણે ત્યાં જીવનની પરિસમાપ્તિ નથી થતી. એથી ઊલટું, એ અતિશય સૂક્ષ્મ રૂપમાં રહેવા છતાં પણ પોતાને વધારે શક્તિ સાથે અને પ્રખર રીતે પ્રકટ કરે છે. એ દિવસોનું સ્મરણ મને સારી રીતે થતું જ્યારે વિચાર કર્યા વિના માનવ જીવી શકે એવી કલ્પના પણ હું નહોતો કરી શકતો.

મહર્ષિ કહે છે : ‘મનને સુધારવાનો સૌથી મહત્વનો માર્ગ વિચાર કરવાના વ્યાપારને બંધ કરવાનો છે. વિચાર અને પુનર્વિચાર એ મગજની ઉત્તેજનાનું કારણ છે.’

વિચારો પર કાબૂ કરવામાં વ્યવહારુ મુશ્કેલી કઈ છે? એક મુશ્કેલી એ છે કે જેમનો અભ્યાસ કાચો છે એવા માનવોને વિચાર કરવાના વ્યાપારમાં એટલો બધો આનંદ આવે છે કે એ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવાનું કામ એમને કઠીન લાગે છે.

મહર્ષિએ સૂચવ્યા પ્રમાણે પોતાની જાતને હું કોણ છું એવો અવારનવાર આત્મસંશોધનશીલ પ્રશ્ન પૂછવાથી વિદ્રોહી મનને શાંત કરવામાં મદદ મળે છે. ‘વિચાર દ્વારા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં કદી કોઈને સફળતા નથી મળી અથવા મનની પ્રવૃત્તિ દ્વારા આત્મિક જગતના ચોક્કસ રહસ્યોદઘાટનમાં કોઈ સફળ નથી થઈ શક્યું.’ એ સ્વાનુભવ પૂર્ણ સુનિશ્ચિત સદ્પદેશ વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિના રહ્યાસહ્યા રસનો નાશ કરી નાખે છે. અને એક વાર આપણો રસ મંદ પડે છે એટલે આપણે વિજયથી વધારે દૂર નથી રહેતા.

આપણા મનની ગુલામીમાંથી આપણે જેમ જેમ મુક્તિ મેળવીએ છીએ અને સ્વેચ્છથી મનને શાંત કરતાં શીખીએ છીએ તેમ તેમ એ આપણું વધારે ને વધારે આજ્ઞાંકિત સેવક થતું જાય છે અને કર્તવ્યક્ષેત્રમાં પણ એની દ્વારા વધારે મોટી મદદ મળે છે. કેટલાક અનભિજ્ઞ માનવોને મનથી ઉપર ઊઠવાની કે મનને સંપૂર્ણપણે શાંત કરવાની વાતને સાંભળીને એવું લાગે છે કે એથી તો એક પ્રકારની જડતા કે નિશ્ચેતનતા પેદા થશે અને વ્યવહારિક જીવનના પ્રશ્નોના સામાન્ય ઉકેલોની શક્તિ નહિ રહે. પરંતુ યાદ રાખવાનું છે કે ‘મન સારા સેવક તરીકે-જો વશ થાય તો-વર્તે છે. પરંતુ વશ ના થાય તો કઠોર સ્વામી બની બેસે છે.’

મનની મર્યાદાઓને ઓળંગવાનું કાર્ય ઉચ્ચતર અતીન્દ્રિય અવસ્થામાં તે ચેતનાને લઈ જવાનું કાર્ય છે. એ કલ્યાણકાર્ય સૌ કોઈને માટે શક્ય નથી. એની પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયા વિશે માહિતી મેળવામાં, વાંચવામાં કે સાંભળવામાં કોઈને રસ પડે તોપણ એને સુચારુરૂપે સમજવાનું અને અમલમાં મૂકવાનું અતિશય અઘરું છે. મને એવા અનેક બુદ્ધિમાન માનવો મળ્યા છે કે જે એવી શક્યતાને કલ્પી શકતા નહોતા અને એના સિદ્ધાંતને કે રહસ્યને સમજી શકતા નહોતા. જેવી રીતે સૂર્યનાં તાજા કિરણોના રહસ્યને ના સમજી શકાય તેમ. એમનું આખું જીવન ભૌતિક ભૂમિકા પર રચાયેલું કે કેન્દ્રિત થયેલું અને ભૌતિક સિવાયની બીજી કોઈ દૃષ્ટિથી એ જીવનને જોવા માટે ટેવાયેલા જ નહોતા. બીજા કોઈ અપાર્થિવ જીવનની શક્યતા જ એમને નહોતી દેખાતી. પ્રસ્તુત પુસ્તક અને એમાં વિચારવામાં આવેલાં આત્મિક રહસ્યોનું જ્ઞાન એવા માનવોને માટે નથી એ તો દેખીતું છે.

મારી સમીપમાં બેઠેલા એક વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ભારતના પુરાતન મહામંત્ર ગાયત્રી મંત્રના જપ કરી રહેલા. એ એ મહામંત્રને રોજ જપતા તથા ધ્યાન કરતા. એમના એ મંત્રજપના પુણ્યપ્રવાહમાં ભળી જઈને મેં માનસિક રીતે એમની સાથે બોલવા માંડ્યું :

ॐ ભુર્ભુવઃ સ્વઃ ॐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં

ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ।

જેમણે સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે તે પરમપુરુષ પરમાત્માનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. એ અમારી બુદ્ધિને પ્રેરણા આપો અને પ્રકાશવંતી બનાવો.

૧૧. આશ્રમમાં

જીવંત પુરુષો વિશે લખવાનું કાર્ય ખરેખર અને અતિશય નાજુક હોય છે. એટલા માટે મારી નોંધપોથીનો આટલો અંશ હું સામાન્ય અવલોકનો અને અભિપ્રાયો પૂરતો મર્યાદિત રાખીશ. મારા રમણ મહર્ષિના આશ્રમના નિવાસ દરમિયાન ત્યાં જોવા મળેલા વિદેશી મુલાકાતીઓમાં બે અમેરિકન સન્નારીઓ અને એક અમેરિકન સદગૃહસ્થ હતાં. એક અંગ્રેજ આશ્રમના વિસ્તારમાં ચૌદ વરસોથી વાસ કરતા. એક અંગ્રેજ સન્નારી મારા આશ્રમમાંના આગમન પછી તરત જ ત્યાં આવી પહોંચેલી. એ ઉપરાંત થોડાક ફ્રેંચ પુરુષો, એક યહુદી, બે પોલેન્ડવાસી અને એક જર્મન પણ ત્યાં જોવા મળ્યા. કેટલાક વિરલ અપવાદને બાદ કરતાં મારો સમગ્ર સમય મહર્ષિના સમાગમમાં અને મારી પોતાની સમસ્યાઓના ઉકેલમાં વીતી જતો. બીજા કોઈ જાતના સામાજિક જીવનની ઈચ્છા મને નહોતી સતાવતી. અમારા સૌનું સંમિલનસ્થાન મોટે ભાગે આશ્રમનો હોલ અને સ્વાભાવિક રીતે જ મહર્ષિ દર્શન આપતી વખતે પોતાનો અધિકાંશ સમય જ્યાં પસાર કરતા એ મંદિર હતું.

ભારતવાસીઓમાં મને સૌથી વધુ આકર્ષક અને રસપ્રદાયક સંન્યાસીઓ અથવા વિરક્તો લાગતા. એમનામાંના કેટલાક તો બુદ્ધિમાન અને સાચા ત્યાગી હતા. એમને હું સાંજે કેટલીક વાર બાજુનાં દેવમંદિરોમાં એકઠા થયેલા ખેડૂતોને સદુપદેશ આપતાં જોતો. એ ખેડૂતો આજુબાજુનાં શહેરોમાંથી ને ગામડાઓમાંથી આવતા. મંદિરના પ્રાંગણમાં બત્તીઓ બળતી અને સંન્યાસીઓ મંદિરનાં પગથિયાં પર બેસીને સ્તોત્રો સંભળાવતા અને પવિત્ર ધર્મગ્રંથોનું પારાચણ કરતા.

ત્યાં મારી ભારતની એક યુનિવર્સિટીના વિજ્ઞાનના પ્રોફેસરની સાથે અનેક વાર વાતો થઈ. એ પ્રોફેસર મુસલમાન હતા. આશ્રમના પોસ્ટ માસ્ટરની સાથે પણ મારે અવાર-નવાર મિત્રતાપૂર્ણ વાતો થતી. એમના શિશુસહજ નિર્દોષ, નિખાલસ, સ્નેહાળ, સ્વભાવનો-વ્યવહારનો અને એમના મહાન દેશવાસી ભગવાન રમણ મહર્ષિ પ્રત્યેની એમની અસીમ શ્રદ્ધાભક્તિનો પ્રભાવ મારી ઉપર ઘણો સારો પડતો. મારી ટપાલથી કદાચ એમને થોડુંક મુશ્કેલીમાં મૂકાવું પડતું તો પણ એ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન પૂરેપૂરી નિષ્ઠા, શક્તિ અને સદભાવનાથી કરતા રહેતા.

ભારતના જુદાજુદા બધા જ પ્રદેશોના હજારો બ્રાહ્મણો અને બુદ્ધિવાદી માનવોનો પ્રવાહ અસ્ખલિત રીતે તિરુવણ્ણામલૈ તરફ વહેતો રહેતો. રાજા અને મહારાજા જેવા ઉચ્ચ ભારતીય વર્ગના પ્રતિનિધિઓ પણ વારંવાર મહર્ષિની મુલાકાતે આવતા. એમનામાંના કેટલાકની સાથે સુંદર, ચિત્તાકર્ષક, મૂલ્યવાન સાડીઓવાળી યુરોપિયન સ્ત્રીઓ હતી. રાજાઓ તથા રાજકુમારો માટે આશ્રમના કંપાઉન્ડથી થોડેક દૂર એક સ્વતંત્ર ઉતારાનું સ્થાન રખાયેલું. એ આશ્રમને અસાધારણ મોટી મદદ કરતા અને એના નિર્માણકાર્યમાં પણ એમણે ખૂબ જ મહત્વનો મૂલ્યવાન ફાળો આપેલો.

મહર્ષિની ઉપસ્થિતિમાં દર્શનાર્થીઓની વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ નહોતો રાખવામાં આવતો તો પણ આશ્રમના કર્મચારીઓ રાજાઓ માટે મહર્ષિની બાજુમાં જ બેસવાની જગ્યા કરી આપતા, કારણ કે એ બધા એકાદ બે દિવસોને માટે જ આવતા.

આશ્રમનાં પ્રકાશનોની એક સુંદર સુવ્યવસ્થિત દુકાન પણ જોવા મળતી. પરંતુ એ બધી વિગતો મારે માટે ગૌણ હતી અને મને એટલી બધી આકર્ષક નહોતી લાગતી. રમણ મહર્ષિ-સદગુરુ - સૂર્યસદૃશ પ્રકાશતા અને બીજા બધા જ એમની આજુબાજુ ફરતા રહેતા.

૧૨. મહર્ષિનો ઉપદેશ

બે બહારથી વિરોધાભાસી દેખાતાં તથ્યોને સ્વીકારવાની આપણને ફરજ પડે છે એ સાચેસાચ આશ્ચર્યકારક અથવા વિચિત્ર છે. તાત્વિક રીતે વિચારીએ તો જણાય છે કે ભારતના મહાન સંત રમણ મહર્ષિના સદુપદેશો તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોના ઉષાકાળ જેટલા જૂના હોવા છતાં પણ આત્મિક સાક્ષાત્કારની અવનવી ક્ષિતિજોને ખુલ્લી કરે છે.

ગ્રીસ દેશનાં પુરાતન દીક્ષામંદિરોના દ્વાર પર અક્ષરોને અંકિત કરતાં કહેવામાં આવેલું : ‘તમારી જાતને જાણી લો.’

પ્લેટોએ એનું પુનરાવર્તન કરતાં કહેલું કે તમારી જાતને જાણી લો એટલે દુનિયાને ને દેવતાઓને આપોઆપ જાણી શકશો. રમણ મહર્ષિએ ઉપદેશેલી આત્મવિચાર પર આધારિત આત્માના અન્વેષણની પ્રક્રિયા પણ એ જ શીખવે છે. આધુનિક જગતને અપાયેલો એ એમનો સારસંદેશ છે. એ સંદેશ હજારો વરસોથી પ્રવાહિત થતો આવ્યો હોય તો પછી એની શક્તિ ક્યાં અથવા શેની અંદર સમાયેલી છે એ વિચારવા જેવું છે. એના સ્પષ્ટીકરણને માટે આપણે એક અન્ય પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરનો વિચાર કરવાનો છે :

આપણને એ ઉપદેશ કોણે આપ્યો ને ક્યારે ?

રમણ મહર્ષિ પોતે સમકાલીન સંતપુરુષ હતા અને એમના આધ્યાત્મિક અનુભવ-ભંડારમાંથી સાંપડેલા સત્યના સાક્ષાત્કારના જીવંત પ્રમાણ જેવા હતા. એમણે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન વિશે જરા પણ જાણતા નહોતા ત્યારે આત્મવિચારણાની શોધ કરેલી. સોળ વરસની નાની ઉંમરે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કરીને કોઈની પણ મદદ વિના એમણે આત્મસાક્ષાત્કાર કરેલો. એ સ્વયં સત્યસ્વરૂપ થયા હોવાથી એમને સત્યના અસ્તિત્વમાં અને સાક્ષાત્કારમાં કોઈ પ્રકારની શંકા નહોતી રહી.

ગ્રાન્ટ ડફ નામના કવિ-લેખકે રમણાશ્રમ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા સુવર્ણજયંતિ સ્મૃતિઅંકમાં રમણ મહર્ષિના પ્રથમ દર્શનની એમના પર પડેલી પ્રતિક્રિયાને વર્ણવતાં આશ્ચર્યકારક રીતે લખ્યું છે કે મેં મહર્ષિને પ્રથમ વાર જ નિહાળ્યા પરંતુ જે ક્ષણે એમણે મારા તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો તે ક્ષણે મેં અનુભવ્યું કે એ સત્યસ્વરૂપ તથા પ્રકાશસ્વરૂપ છે.

એવો અસામાન્ય અનુભવ શ્રી ગ્રાન્ટ ડફને જ થયેલો એવું ન હતું. એમના સિવાયના અન્ય અનેકને એવો અપ્રતિકારાત્મક ચોક્કસ અનુભવ થઈ ચૂકેલો. એમાં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું સાચું રહસ્ય સમાયેલું લાગતું કારણ કે પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર પછી માનવ પરમાત્મા સાથે એક બને છે, અને એની સાથે સાથે એક બીજો ચમત્કાર પણ સર્જાય છે કે એ પછી માનવ બીજા બધા જ માનવો સાથે આત્મિક એકતા અનુભવે છે.

એ ઉદાત્ત અવસ્થાવિશેષને વર્ણવવાનું કામ કઠિન છે. મેં મહર્ષિ સાથે ફક્ત ત્રણ વાર વાત કરી અને પ્રત્યેક પ્રસંગે થોડીક મિનિટો સુધી જ વાત કરી. વધારે વાર્તાલાપની આવશ્યકતા જ ના લાગી. વાણી અનુચિત, અપર્યાપ્ત અને અસંગત લાગતી. એમની સાથેના મારા છેલ્લા વાર્તાલાપ વખતે મેં મારી અંતઃપ્રેરણાથી પ્રેરાઈને મૌન રાખેલું.

મહાત્મા ગાંધીએ પાછળથી ભારતના રાષ્ટ્રપતિ બનેલા રાજેન્દ્રપ્રસાદને, એ રાષ્ટ્રપતિપદે પ્રતિષ્ઠિત નહોતા કરાયા ત્યારે, રમણ મહર્ષિ પાસે સંદેશ લેવા માટે મોકલ્યા ત્યારે એમને મહર્ષિએ જણાવેલું : ‘આત્મા આત્મા સાથે વાત કરે છે ત્યારે શબ્દોની આવશ્યકતા ક્યાં છે ?’ અને રાજેન્દ્રબાબુએ એ ઉદગારોથી સંતોષ પામીને એમની વિદાય લીધી.

મહર્ષિના સદ્ગુણો મુખ્ય આધાર ‘હું કોણ છું’ એવા આત્મવિચારપૂર્વકના આત્માના સંશોધનમાં રહેલો. એ અમને કહેતા કે આપણા સ્વરૂપનું સંશોધન કરતી વખતે આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે આપણી સ્થૂળ ઈન્દ્રિયો અને મન અનિત્ય અને અન્યાશ્રયી હોવાથી સત્ય તરીકે ના સ્વીકારી શકાય. એ બધાની અસર જેના પર અલ્પાંશે પણ ના પડે એને જ આત્મા કહેવાય.

આત્મવિચારનો અવારનવાર અને દૃઢતાપૂર્વક આધાર લેવાથી આખરે આપણે મૌનમાં મળી જઈએ છીએ. આ જગત પરના દીર્ઘ જીવનકાળ દરમિયાન પોતાના અસંખ્ય શિષ્યો અને મુલાકાતીઓએ પૂછેલા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરરૂપે એમણે એમના ઉપદેશોનાં જુદાં જુદાં ભાષ્યોને રજૂ કરેલાં. એ ભાષ્યો આશ્રમ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ પામેલાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં જોઈ શકાતાં. એમાંના એક મહાયોગ નામના અનોખા પુસ્તકમાં એમના એક શિષ્યે એ ઉપદેશોનું સંકલન ખૂબ જ સરળ રીતે કરેલું. જે જિજ્ઞાસુ સાધકો મહર્ષિના સદ્ગુણોના સારભાગને સુચારુરૂપે સમજવા માગતા હોય એમણે એ પુસ્તકને અનિવાર્ય રીતે વાંચવા જેવું છે. મારો વિચાર એ પુસ્તકમાંથી કોઈ અવતરણ આપવાનો નથી. એનું અધ્યયન કરનાર મહર્ષિના સંદેશને અને મહર્ષિની મહાનતાને સારી પેઠે સમજી શકે છે.

લેખક જે પ્રકારના મનોભાવ અને અંતઃપ્રેરણાથી પ્રેરાઈને લખતો હોય છે તે પ્રકારના મનોભાવ અને અંતઃપ્રેરણા પર એની આધ્યાત્મિક વિષયોની પ્રતીતિ કરાવવાની શક્તિનો અને અસરકારકતાનો આધાર રહેતો હોય છે. આપણે આપણી માનસિક ધારણાઓ, આપણા મનોભાવો, આદર્શો અને સિદ્ધાંતોને રજૂ કરી શકીએ પરંતુ એ તો આપણા સ્થૂળ મનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જ્યાં સુધી અંતરંગ આત્મિક અનુભૂતિથી અલંકૃત ના બને ત્યાં સુધી એ મનોભાવો, આદર્શો અને સિદ્ધાંતો શુષ્ક અને જડ લાગે છે.

શ્રી એચ. પી. બ્લેવેટસ્કીએ ‘ધી વાઈસ ઓફ ધી સાઈલેન્સ’ નામની પુસ્તિકામાં પ્રારંભમાં લખ્યું છે કે મન એક દર્પણ જેવું છે. એ પ્રતિબિંબ પાડે છે તેમ ગંદું પણ બને છે.

એટલા માટે આત્મિક ક્ષેત્રના સંશોધનમાં મનને જે ભાગ ભજવવાનો છે તે તો ગૌણ છે. બહારના સ્થૂળ મનની મદદથી લખાય છે ત્યારે આપણે સાનુકૂળ શબ્દોને એકઠા કરવાનો અને કાગળ પર આલેખવાના વિચારોને પસંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એ બધું મનનું કાર્ય હોય છે. એ અવસ્થામાં આપણે સદાને માટે અનિત્યતામાં જ શ્વાસ લઈએ છીએ અને છેવટના સનાતન સત્યની અને આપણી વચ્ચે અનિશ્ચિતતાનો અજ્ઞાનયુક્ત પડદો રહે છે.

મહર્ષિએ અમને એક બીજી પૃથક્ પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરતાં શીખવાડ્યું. એ પ્રક્રિયા મનની અપૂર્ણતાનો જેમાં અંશ પણ નથી હોતો તે ચેતનાની ઉચ્ચતર ભૂમિકા સાથે સંબંધ બાંધવાની પ્રક્રિયા છે. એ ભૂમિકા આત્માના વાસ્તવિક સત્યસ્વરૂપની અથવા પરમાત્માના પ્રદેશની ભૂમિકા હોય છે. એ ભૂમિકા પરથી લખાય છે ત્યારે આપણે આપણા વિચારો, ભાવો કે શબ્દોને પસંદ કરવા પડતા નથી. એ જાણે પ્રથમથી જ

પસંદ કરવામાં આવ્યા હોય તેમ અંતઃપ્રેરણા દ્વારા આપોઆપ આવિર્ભાવ પામે છે. કોઈ વિકાન અથવા પંડિત આ શબ્દોને વાંચીને હસશે ને કહેશે કે પ્રિય મૌની, તમે જે સમજો છો તે કહેવાને બદલે એને કેવળ બૌદ્ધિક સભાનતા શા માટે કહો છો ? પરંતુ જે ભારતીય શાસ્ત્રોના પ્રમાણભૂત ભાષાપ્રયોગોથી પરિચિત નહિ હોય એવા વાચકને એ ચર્ચાવિચારણામાં રસ નહિ પડે.

અરૂણાચલના મહાન સંત રમણ મહર્ષિએ અમને એક અન્ય આદેશ પણ આપેલો કે સામાન્ય ભૂમિકામાંથી ઉપર ઊઠીને દિવ્ય ચેતનાની એ અલૌકિક અવસ્થામાં પ્રવેશવા માટે વર્તમાન જીવન દરમિયાન જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્નના પરિણામે આપણે એવી આત્મચેતનાની અનુભૂતિ કરીશું જે કાયમ માટે અખંડ રહેશે અને શરીરનો નાશ થશે તો પણ નાશ નહિ પામે. એ અનુભૂતિ આપણને સર્વ પ્રકારની ભીતિ અને અચોક્કસતામાંથી મુક્તિ આપશે. એ મહામૂલ્યવાન મોતી થશે, પૂરો પરિશ્રમ કરીને શોધી કાઢવા લાયક ખજાનો બનશે, અને આપણી પાસેથી કોઈ પણ ના લઈ શકે – આપણને જેનાથી કોઈ પણ વંચિત ના કરી શકે એવું આપણા વ્યક્તિત્વનું અવિભાજ્ય અંતરંગ અંગ થઈ રહેશે.

મહર્ષિ કદી પણ સિક્કાંતોમાં કેદ નહોતા બન્યા. એમની એક પ્રખ્યાત ઉક્તિ છે કે ‘પુનરાવતાર નથી. ઈશ્વર નથી. તમારે કેવળ તમારા સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાની છે.’ આત્માના સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરનારને એ સર્વોચ્ચ સત્યનો અનુભવ થાય છે. એમણે એ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કરી હોવાથી કોઈ પણ એની પ્રાપ્તિ કરી શકે તેમ હતું. મને લાગે છે કે આપણે માટે આ પૃથ્વી પર આવનારા મહાપુરુષોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આપણને કોઈ નૂતન ઉપદેશ આપવાનો નથી હોતો પરંતુ પોતે કરેલી સાધનાત્મક પ્રાપ્તિને દર્શાવવાનો, શાસ્ત્રોના સદુપદેશને સાર્થક કરવાનો, અને એમની અંદર નવજીવનનો સંચાર કરવાનો હોય છે.

મહર્ષિએ જેનું અવારનવાર સમર્થન કરેલું એ મહાયોગનું પ્રમુખ પ્રયોજન એ જ હતું.

દુનિયાના જુદાજુદા ધર્મોની રચના સામાન્ય માનવને માટે કરવામાં આવી છે. એ ધર્મો પવિત્ર જીવનવ્યવહારના નિયમો પૂરા પાડે છે અને મૃત્યુ પછીના પુરસ્કારરૂપે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની બાંધધરી આપે છે. એ એમના ક્ષેત્ર પૂરતા સારા છે. કારણ અને કાર્યના નિયમો સાચા છે. એ નિયમો નૈસર્ગિક છે. આપણા જીવનના જુદાજુદા તબક્કાઓ દરમિયાન થતાં શુભ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી આગામી વિકાસ માટેના સાનુકૂળ શુભ સંજોગોનું સર્જન થાય છે. એક વાર આપણને આપણા જીવનના ઉજ્જવળ ધ્યેયનો ખ્યાલ આવી જાય છે એટલે બીજાં સામાન્ય લક્ષ્યાંકોનું આકર્ષણ ઓછું થાય છે, અને આપણાથી બનતાં સુધી કોઈ કુકર્મ નથી થતું, કારણ કે અશુભ ક્ષણિક ઈન્દ્રિયજન્ય અહંકારમાં જ રહેતું હોય છે. એ અહંકારને મહર્ષિએ આત્મા અને શરીરની વચ્ચેના ઉદભાવનારા એક વિજાતીય તત્ત્વ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

એક બીજા ઉપદેશ પર એમણે ખૂબ જ ભાર મૂકેલો. એ ઉપદેશ એવો હતો કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિ જેવી કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી. એમની એ માન્યતા વધારે વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ લાગે છે. એ કહેતા કે આત્મા આપણી અંદર સદા હાજર છે. એની ઉપર પ્રકૃતિનું આવરણ છે એટલું જ. એ વાતાવરણને દૂર કરવાથી, માયાની અથવા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી આપણી અંદરનો આત્મા પ્રકાશી ઊઠે છે. એ આત્માને કે સ્વરૂપને ક્યાંય બહાર શોધવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

મેં અત્યાર સુધી જે કાંઈ કહ્યું છે એના પરથી એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે મહર્ષિના મંતવ્યને સૌ કોઈ નહિ સ્વીકારી શકે. માનવજાતિનો અમુક વર્ગ પ્રકૃતિ તથા ઈન્દ્રિયોના જગતમાં જ જીવવાનું વધારે પસંદ કરશે. આપણે કોઈ શિશુને નિમીષમાત્રમાં જ મોટા માણસમાં પલટાવી ના શકીએ અને અચ્છેર પાણીનો પાણેર પાણીના માપવાળા પાત્રમાં સમાવેશ ના કરી શકીએ. શિશુનો વિકાસ ક્રમે ક્રમે જ થઈ શકે. જે આત્માઓ સંતોષકારક રીતે આગળ વધ્યા હોય એમણે કોઈક સંદેશવાહક અથવા સદગુરુની મદદ મેળવવી આવશ્યક છે. પોતાના ભૌતિક સ્થૂળ જીવન દરમિયાન એ એમને પોતાની આસપાસ એકઠા કરે છે અને સાક્ષાત્કારની દિશામાં છેવટનાં પગલાં ભરવામાં મદદરૂપ બને છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણની પરિસમાપ્તિ પહેલાં મારા ગુરુદેવના એક બીજા નિવેદનને રજૂ કરીશ.

‘તમારો પોતાનો આત્મસાક્ષાત્કાર એ જ તમારી દ્વારા કરાતી સંસારની સર્વોત્તમ સેવા છે.’

એટલા માટે જો તમે સંસારના સઘળા ક્ષુધાર્તોને ને ગરીબોને ખવડાવી ના શકો તો તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. એમનાં કર્મો અથવા એમનું પ્રારબ્ધ એમની સાથે છે. જે જે વ્યક્તિના અને વસ્તુના સંસર્ગમાં આવો એને માટે આશીર્વાદરૂપ અથવા વરદાન બરાબર બનો એ બરાબર છે, પરંતુ કોઈ વિશેષ પ્રવૃત્તિની પાછળ પડીને તમારા વાસ્તવિક વિકાસમાર્ગને મૂકી ના દો, કારણ કે એથી તમે અનિત્યતાની સૃષ્ટિમાં સરકી પડશો અને તમારા જીવનધ્યેયને ભૂલી જશો.

તમે જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર નથી કરતાં ત્યાં સુધી તમારી પ્રવૃત્તિ સાચેસાચ સંગીન છે કે નહિ એ ચોક્કસપણે નથી કહી શકાતું. છતાં પણ એક પદ્ધતિની મદદથી કર્મોમાં કરાતી ભૂલોને નિવારી શકાય. મહર્ષિના કથન પ્રમાણે એ પદ્ધતિ અહંકારરહિત થઈને કર્મ કરવાની છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે કર્મ કરનાર એવું માને છે કે હું કર્મ નથી કરતો. એ અવસ્થાને મહાયોગ ગ્રંથના લેખકે મનની અહંકારરહિત અવસ્થા તરીકે ઓળખાવી છે.

‘તમારામાં ને પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા રાખો. એથી સઘળું સારું થશે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુની આશા રાખો, આકાંક્ષા સેવો, ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદાર્થ માટે મહેનત કરો, અને આખરે તમારે માટે સઘળું સારું થઈ રહેશે.’

- મહર્ષિના સદ્ગુરુપદેશમાંથી

હે પ્રભુ, મને સર્વ પ્રત્યે સમતા પ્રદાન કરો, વિશ્વપ્રેમ આપો, અને આત્મોન્નતિના કલ્યાણકાર્યમાં મદદરૂપ થનારા આધ્યાત્મિક સદગુરુનો સમાગમ બક્ષો.

૧૩. સીધો સાધનામાર્ગ

અત્યાર સુધી જે કંઈ કહેવાયું છે એના પરથી ચોક્કસપણે તારવી શકાય કે વર્તમાનકાળના અધિકાંશ યોગીઓ અને અસંખ્ય સંતપુરુષોની પેઠે, રમણ મહર્ષિ પોતે જેને સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિ અને શાશ્વત અંતરંગ અનુભૂતિ તરીકે ઓળખાવતા એ આત્મસાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ માટે યોગક્રિયાઓની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એવી ભલામણ નહોતા કરતા. એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે યોગનાં અનેકવિધ આસનો, શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાઓ તથા પ્રાણાયામની પ્રક્રિયાઓને મહત્વની નહોતા માનતા. સાચું કહીએ તો એમના વાર્તાલાપો દરમિયાન એ એમનો ઉલ્લેખ પણ નહોતા કરતા.

એટલે આત્મસાક્ષાત્કારને માટે મહર્ષિએ પ્રદર્શાવેલા સીધા સાધનામાર્ગમાં કોઈ કુત્રિમ આસનોની અને સામાન્ય માનવોને માટે અતિશય કઠિન, કષ્ટસાધ્ય અને સુયોગ્ય ગુરુના પ્રત્યક્ષ મંગલમય માર્ગદર્શન તથા નિરીક્ષણ સિવાય ફાનિકારક થઈ પડનારી હઠયોગની જુદીજુદી ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓની તેમ જ ધ્યાન અથવા એકાગ્રતાને માટે કરાતી અકુદરતી માનસિક પદ્ધતિઓની આવશ્યકતા નહોતી પડતી. એવા બધા અભ્યાસમથી - જો એની મદદથી આત્મજાગૃતિ અથવા આત્મોન્નતિ ના થતી હોય તો - કોઈ જ ઉપયોગી હેતુ નથી સરતો. એ વાતનું સમર્થન શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાના વિવેકચૂડામણિ ગ્રંથમાં ખૂબ જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક, અત્યંત અસરકારક રીતે કરેલું છે.

વરસો સુધી ગૂઢ વિદ્યામાં રસ લેનારા મારા મિત્રોએ અને મેં યોગની કેટલીક બાહ્ય ક્રિયાઓનો આધાર લીધેલો પરંતુ અમારા અભ્યાસના પ્રમાણમાં કોઈ વિશેષ પરિણામ નહોતું આવ્યું. એમનામાંની કેટલીક ક્રિયાઓ અમારી તંદુરસ્તીને માટે સારી રહી. જ્ઞાનતંતુઓને શાંત કરવા માટે અને સ્વરને સુમધુર કરવા માટે એમણે આપેલો ફાળો ઉત્તમ સાબિત થયો. પરંતુ યોગની ક્રિયાઓ ચાલુ રાખી ત્યાં સુધી જ એવા વિશેષ લાભો થતા રહ્યા. ક્રિયાઓને કેટલાક અઠવાડિયાં સુધી બંધ રાખવામાં આવતી ત્યારે મહામહેનતે મેળવેલા એ બધા લાભોથી વંચિત રહેવું પડતું. મેં યોગાભ્યાસની સાથેસાથે ઉત્તમ અનુકૂળ મંત્રોના એકધારા જપ પણ કરી જોયા પરંતુ એથી પણ મનની સાચી અને સદાની શાંતિ ના સાંપડી શકી. ફાન્સના ગૂઢ વિદ્યાના પ્રખ્યાત જ્ઞાતા તથા લેખક પોલ સેદીરે આધ્યાત્મિકતાને અપનાવ્યા પછી એમના પુસ્તકમાં લખેલું કે ગુપ્ત વિદ્યાઓના વિજ્ઞાનના અભ્યાસ પાછળ આટલાં બધાં વરસો વિતાવ્યા પછી પણ મને શાશ્વત મૂલ્યોવાળું શું શીખવા મળ્યું ?

રમણ મહર્ષિએ એવું અને એથી પણ અધિક કહેલું. એમણે જણાવેલું કે આત્મવિચારનો આધાર લીધા વિના બીજા કોઈક સાધનની મદદથી મેળવેલો મનનો સંયમ સનાતન નથી હોતો કારણ કે મન પાછું પોતાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને કરવા માંડે છે. મહર્ષિ કહેતા કે જે નૈસર્ગિક નથી હોતું તે સનાતન પણ નથી હોઈ શકતું, અને જે સનાતન નથી હોતું તેને માટે પ્રયત્ન કરવાનું યોગ્ય નથી ગણાતું. બુદ્ધિમાન માનવ મહર્ષિના એ અભિપ્રાય સાથે સંમત થશે. અયોગ્ય સાધનાપદ્ધતિનો આધાર લેવાથી આત્મસાક્ષાત્કારની આશા અથવા શક્યતા નથી રહેતી એ કોણ નથી સમજતું ? બીજી ક્રિયાઓનો આધાર લેવાથી કેવળ આત્મવિચારનો આધાર લઈને આગળ વધવાનું શક્ય નથી બનતું. જીવન એટલું બધું ટૂંકું છે કે એને આડવાતોમાં પડીને

વેડફી નાખીએ તે પોસાય નહિ. એ ઉપરાંત પૂર્વના કે પશ્ચિમના સાધકોમાંથી ગૂઢ વિદ્યાઓના અભ્યાસ પાછળ પડનારા મોટા ભાગના સાધકોએ પોતાના નિત્ય જીવનને જુદી જ રીતે અને મુશ્કેલ લાગે તેવા પ્રવાહમાં પલટાવવું પડે છે. અનેક પ્રકારનાં કષ્ટસાધ્ય અધરાં આસનો, પ્રાણાયામો, મંત્રો, સ્તોત્રો, પ્રાર્થનાઓ અને ધ્યાનોનો લાભ લઈને આગળ વધવાનું કાર્ય વ્યાવહારિક જીવનમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા સાંસારિક માનવને માટે શક્ય નથી લાગતું. એ કાર્ય એની શક્તિની અને એનાં સાધનોની સીમાની બહારનું છે. ઘણા જ થોડા સાધકો પાસે એટલું ધન પણ હોય છે કે જેથી એ કોઈ પણ પ્રકારની આર્થિક ચિંતા વિના સંસારની બાહ્ય પ્રવૃત્તિને છોડીને એકાંતનો અથવા નિવૃત્ત જીવનનો આનંદ લઈ શકે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિપરાયણ પુરુષ કે સ્ત્રી એવું એકાંતિક જીવન જીવવા માંડે તો બીજાને માટે બોજાડૂપ બન્યા સિવાય ના રહી શકે. પશ્ચિમના મોટા ભાગના દેશોમાં ભિખારી તરીકે જીવવાનો કોઈ વિચાર પણ નથી કરતું. એવું જીવન કાનૂનવિરોધી છે અને અનુચિત માનવામાં આવે છે.

મહર્ષિએ બતાવેલો એ સીધો સાધનામાર્ગ, એમાં પ્રવેશવા માગનારા સૌ કોઈને માટે અનુકૂળ છે. સ્ત્રી કે પુરુષ, યુવાન કે વૃદ્ધ, અમીર અથવા ગરીબ, સાક્ષર કે નિરક્ષર, જે પણ એને માટે યોગ્ય હોય તે એ માર્ગે જઈ શકે છે. એ સાધનામાર્ગ પર ગુપ્ત રીતે આગળ વધી શકાય છે જેથી દુનિયાને ખબર પણ ના પડે કે કોઈ સાધક એટલી બધી ઉત્કટતાથી સાધના કરે છે. એ સાધનામાર્ગે આગળ વધવાથી માનવના પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે આવતા અંતરાયો આપોઆપ અને મોટા પ્રમાણમાં દૂર થાય છે.

પોતાના અનુયાયીઓને માટે લખાયેલાં પુસ્તકોના ઉપદેશોને કેટલીક વાર એમના લેખકોએ જ જીવનમાં ઉતારવાની કોશિશ કરી નથી હોતી. એવાં અસંખ્ય પુસ્તકોને વાંચવાથી શું લાભ થઈ શકવાનો છે ? એકમાત્ર પરમાત્માને જાણવાથી જ બધું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ જાય છે. એ પરમાત્માને જાણ્યા સિવાય અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં અટવાવું પડે છે અને જીવનના પરમ સત્યનો અથવા સંસારની અપરિવર્તનશીલ ચેતનાનો અનુભવ નથી થઈ શકતો. એટલા માટે મોટા ભાગના સાધકો બીજાના ઉછીના લીધેલા ભાવો તથા વિચારોથી મનને ભરી દે છે અને કશું નક્કર અથવા નોંધપાત્ર નથી મેળવી શકતા. બીજાને કેવળ ભોજન કરતા જોવાથી આપણી ક્ષુધાનું શમન થતું નથી. આપણી ભૂખને ભાંગવા માટે આપણે પોતે જ ખાવું જોઈએ.

અનેક સિક્કાંતો સાથેના અસંખ્ય પુસ્તકો, એકમેકની સાથે વિરોધ, સ્પર્ધા અથવા ચડસાચડસીમાં ઉતરનારા જાતજાતના ધર્મો, પંથો કે સંપ્રદાયો ગમે તેટલી ચતુરતાપૂર્વક રજૂ કરાયા હોય તો પણ એક અગત્યની હકીકત પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે કે એમાનામાં એકતા નથી. એના પરથી પુરવાર થાય છે કે એમની અંદર સંપૂર્ણ અથવા અલ્પ પ્રમાણના સત્યનો પણ અભાવ છે.

મહર્ષિનો સીધો સાધનામાર્ગ આપણને આપણા અંતિમ અને એકમાત્ર ધ્યેયનો સાચો અને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. સદગુણોની પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા એ માર્ગમાં પલટાતી દેખાય છે. એ માર્ગમાં આગળ વધતી વખતે આપણે સદગુણોને શોધવા પડતા નથી. આપણે જેમ જેમ આગળ વધતા જઈએ છીએ તેમ તેમ સદગુણો આપણી અંદર આપોઆપ આવતા જાય છે. કાઈસ્ટે સૌથી પ્રથમ જેની પ્રાપ્તિ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે તે સ્વર્ગના સામ્રાજ્ય વિશે કાઢેલા ઉદગારોનું સ્મરણ થયા સિવાય નથી રહેતું. એ ઉદગારો આ રહ્યા : ‘સૌથી પ્રથમ ઈશ્વરના સામ્રાજ્યને અને એમના સદાચારને શોધો અને એ પછીથી બીજી બધી જ

વસ્તુઓ આપોઆપ આવી મળશે.’ સદગુણોની પ્રાપ્તિ માટે આપણી જાતને ફરજ પાડવી એ પ્રલોભનોથી દૂર ભાગવા જેટલું જ નિરર્થક છે. આપણે સૌ સમજીએ છીએ કે સાચો વિજય કેવળ લડવાથી નથી મળતો પરંતુ હિંમત તથા શૌર્યપૂર્વકના યુદ્ધથી જ સાંપડી શકે છે. અને આપણે કોની સામે જંગ ખેલીએ છીએ તે પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ, નહિ તો હારવાનો સંભવ રહે છે. મહર્ષિએ પ્રદર્શાવેલો સીધો સાધનામાર્ગ એની ઉપર પગલાં ભરીએ છીએ ત્યારથી જ આપણે ક્યાં જવાનું છે અને શા માટે જવાનું છે એની માહિતી પૂરી પાડે છે. આ અનિત્ય જગતનો આપણો ત્યાગ આપણી આજુબાજુના લોકોથી લગભગ અજ્ઞાત હોય છે. ત્યારે કેવળ કાલ્પનિક કે સ્વપ્નસમાન બની રહેવાને બદલે સ્વાભાવિક તથા બુદ્ધિસંગત બને છે. એવે વખતે જે વસ્તુઓની વચ્ચે વસીએ છીએ તે વસ્તુઓના વાસ્તવિક મૂલ્યને આપણે અનુભવના આધાર પર સમજી શકીએ છીએ.

એ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે યોગ તથા બીજી ગૂઢ વિદ્યાઓના મોટા ભાગના લોકપ્રિય સમકાલીન લેખકોએ પોતે જેનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે સાધનાપંથ પર સ્વામિત્વ નથી મેળવ્યું. એમના અનુયાયીઓને શરીર તથા જીવન પર સર્વ પ્રકારનો સંયમ સ્થાપવાની બાંધધરી આપવા છતાં પણ એમણે પોતે એવો સંયમ નથી સ્થાપ્યો. એ યોગ વિશે કાંઈ જાણતા હોવાનો ને માનવની અંદરની સુષુપ્ત શક્તિઓથી સુપરિચિત હોવાનો દાવો કરે છે પરંતુ એમના પરિચયમાં આવ્યા પછી સમજાય છે કે એમના સંયમના તથા પૂર્ણતાના દાવા કપોલકલ્પિત અથવા પોકળ છે. એ આત્મસંયમ અને શારીરિક સંપૂર્ણતાથી કોસો દૂર દેખાય છે તો બીજી ઉત્તમ વસ્તુઓની તો વાત જ શી કરવી ? પુસ્તકો લખવાં એ એક વાત છે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ બીજી જ વાત છે. ડૉક્ટરે પહેલાં પોતાની જ જાતની દવા કરવાની હોય છે.

જીવનના અંતિમ આદર્શની ઉપલબ્ધિ કરવાનું અને એને માટેના ચોક્કસ સાધનામાર્ગનું સમ્યક્ જ્ઞાન નહિ હોવાથી મોટા ભાગના માનવોને સંશયાત્મક તથા ભ્રાંતિપૂર્વક માર્ગનું અનુકરણ કરવું પડે છે તેની મને માહિતી છે. એ અર્થમાં કેટલેક અંશે આપણે સ્વીકારી શકીએ કે બધા માર્ગો એક જ ધ્યેય તરફ લઈ જાય છે. કાળ પોતે પણ અનંતકાળથી વહેતો આવે છે.

આપણી પાસે ઝડપી મોટર હોય તો તિરુવણ્ણમલૈમાં રોજરોજ જોવા મળતી બળદગાડીમાં બેસવાનું પસંદ કરીએ એ આપણે માટે શક્ય નથી લાગતું. અને તો પણ એવા બળદગાડીના જૂના-પુરાણા સાધનનો ઉપયોગ એ સ્થળમાં હજારો વરસોથી થતો રહ્યો છે અને આજે પણ ગ્રામજનોની સેવા કરે છે. એટલે કાળની દૃષ્ટિએ એમાં કશું ખોટું નથી.

હવે તો વખત બદલાયો છે. રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં મને દેવી દીક્ષા મળતી દેખાતી હોવાથી પુસ્તકની આવશ્યકતા નહોતી. એવી અનોખી અવસ્થાની અનુભૂતિ ઘણા જ ઓછા સાધકોને થતી હોય છે. મને માહિતી હતી કે એ અવસ્થાની અનુભૂતિ ઘણા જ ઓછા સાધકોને થતી હોય છે. મને માહિતી હતી કે એ અવસ્થા અલ્પ સમયને માટે જ રહેનારી છે, તો પણ સાચા સદગુરુના સુરદુર્લભ સાક્ષાત્કારના અનિર્વચનીય આનંદનો અંત આણે એવી શક્તિ સંસારમાં બીજી કોઈ જ નથી હોતી એવો અદમ્ય વિશ્વાસ પણ મારા મનમાં કામ કરી રહેલો.

એક બીજા સમર્થ સદગુરુના શબ્દો મારા અંતરમાં ગુંજ્યા કરતા : ‘હું સાધના છું, જીવન છું. મારા સિવાય કોઈને સ્વતંત્ર રીતે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી.’

મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં એ ઉદગારો સાચા લાગતા અને સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાતા. એમની ઉલ્લાસપ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં મારી પહેલાં જેમ કેટલાક બીજાએ અનુભવેલું તેમ મેં પણ અનુભવ્યું કે એ જ પથ, પ્રાપ્તિ અથવા પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

સીધો સાધનામાર્ગ ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશોના સુખદ ઉપસંહાર જેવો લાગતો. એ ઉપદેશ આ પ્રમાણે હતો : ‘ભ્રાંતિનો નાશ એને ઠેકાણે બીજી નવી ભ્રાંતિને પેદા કરીને ના કરી શકાય.’ મારી સામેના કોચ પર બેઠેલા રમણ મહર્ષિ સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિઓનો અને અવિદ્યાનો અંત આણનારા સાચા સદગુરુ હતા.

જેણે પરમાત્માના પરમ પવિત્ર પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે કોઈ પણ પ્રકારના સંજોગોમાં, મહર્ષિ જેને ફક્ત મનમાં જ રહેલું માનતા તે, વ્યક્ત છતાં પણ અનિત્ય અથવા અસત્ય જગતની માયામાં માની ના શકે. એ પછી ઉપર્યુક્ત સત્યના સિદ્ધાંતિક સ્વીકારની અને એના વ્યાવહારિક સ્વીકારની વચ્ચે જે વિરોધાભાસ દેખાય છે એનો કાયમને માટે અંત આવી જાય છે અને એમની વચ્ચે સુસંવાદિતાની સ્થાપના થાય છે.

એ વિચારણા કરતી વખતે એચ. પી. બ્લેવેટસ્કીના પુસ્તક ‘ધી વોઈસ ઓફ ધી સાઈલેન્સ’ ના પેલાં વાક્યોનું સ્મરણ થાય છે : ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષના આત્માનું સંમિલન કદાપિ નથી થઈ શકતું. એ બંનેમાંથી એકે અદૃશ્ય થવું જ જોઈએ. એ બંનેને માટે એક સાથે રહેવાનો અવકાશ નથી હોતો.’ મહર્ષિનો સીધો સાધનામાર્ગ એ વાતને માન્ય રાખે છે.

રમણ મહર્ષિ આત્માને અથવા પરમાત્માને માનનારા અદ્વૈત વેદાંતના એકમાત્ર સિદ્ધાંતમાં વિશ્વાસ રાખતા. આદ્ય શંકરાચાર્યે એમના વિવેકચૂડામણિ નામના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે મન તથા વાણી દ્વારા અનુભવાતું અખિલ જગત આત્મા જ છે. એ દાર્શનિક વિચારધારાના મૂળ સુધી પહોંચવાથી સમજાતું કે માનવના ક્ષણભંગુર પાર્થિવ સ્થૂળ શરીરનું જાણે કે અસ્તિત્વ જ નથી. એ ઉપરાંત ‘ધી વોઈસ ઓફ ધી સાઈલેન્સ’ પુસ્તકના પેલા અભિપ્રાય કરતાં અદ્વૈત ખૂબ જ આગળ લાગે છે. કારણ કે શરીર તથા પ્રકૃતિ અનિત્ય અને એકદમ મિથ્યા છે એવું એમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

મારા મનમાં એકઠી થયેલી અનેકવિધ માન્યતાઓમાંથી મુક્તિ મેળવીને મેં એક આત્મામાં જ વિશ્વાસ રાખવા માંડ્યો. એને લીધે મારી સઘળી સમસ્યાઓનું સુખદ સમાધાન થયું અને મારા પ્રશ્નો શાંત થયા. એવી રીતે મને મારી ચિર-અભિલાષિત માનસિક શાંતિની પ્રાપ્તિ થઈ. મારા પહેલાંના વૈચારિક તથા સિદ્ધાંતિક સંઘર્ષનો વિચાર કરતાં એની સરખામણીમાં મારો સાધનામાર્ગ કેટલો બધો નિરાળો લાગ્યો !

જ્યારે આપણને સુખદ પ્રસન્નતાપૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે કે જીવનના અંતિમ આદર્શ પર પહોંચવા માટેનો એક ચોક્કસ સાધના માર્ગ છે ત્યારે એ પ્રતીતિજન્ય જ્ઞાનનો આનંદ અસાધારણ હોય છે. એ એક એવું પ્રાણી હોય છે જે માનવીય તૃષ્ણને તૃપ્ત કરે છે. માનવજાતિને એની અનેકવિધ અગ્નિપરીક્ષાઓ અને ભ્રાંતિઓમાંથી બહાર કાઢનારા ઉપાયોનો નિતાંત અભાવ કોઈ કાળે નહોતો. જે શોધે છે કે માગે છે, તેમને મળે છે. પરંતુ શોધ સંસારના ક્ષણભંગુર ભ્રાંતિમય પદાર્થોને માટે ના હોવી જોઈએ, પણ ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ માટે જ કરાવી જોઈએ. એવી શોધમાં સદસદ વિવેકનો ગુણ ઘણો મોટો ને મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જ્યારે

સીધો સાધનામાર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે બીજા માર્ગો જાણે કે કદી હોય જ નહિ એવી રીતે અદૃશ્ય બની જાય છે. શિષ્યને અથવા એ માર્ગના મુસાફરને એ માર્ગોનો ઈન્કાર કે અસ્વીકાર કરવાનું નથી રહેતું. જે ભૂલવા જેવું હોય છે એને એ કેવળ ભૂલી જાય છે અને જે યાદ રાખવા લાયક હોય છે એને જ યાદ રાખે છે.

આપણા અંતરના ઊંડાણમાં મહર્ષિ અવારનવાર જેનો ઉલ્લેખ કરતા તે સૌના આદિતત્વનો વાસ છે. એ આદિતત્વની સરખામણી કોઈક વર્તુળના મધ્યબિંદુ સાથે કરી શકાય જ્યાંથી બધી જ દિશાઓમાં દેખી શકાય અને જેના સિવાય બીજા કોઈ સ્થળેથી એવું સૌને સાંધનારું મધ્યબિંદુ ના મળી શકે. હવે મને સંપૂર્ણપણે સમજાયું કે મહર્ષિના સાધનામાર્ગને આત્મિક મૌન અથવા અંતરંગ શાંતિના માર્ગ તરીકે પણ શા માટે ઓળખવામાં આવે છે. જે એકમાત્ર દ્રષ્ટા છે તે બીજા કોને જુએ અને કોની સાથે વાત કરે ?

તમારું અંતર મૌનનું અથવા શાંતિનું આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર છે. એ પરમસત્યના આદિસ્થાન અથવા મૂલાધાર જેવા સ્થાન-વિશેષનો સીધો સંપર્ક સાધો. કારણ કે બે બિંદુઓની વચ્ચેનું ટૂંકામાં ટૂંકું અંતર સીધી રેખાને જ કહેવામાં આવે છે. એવા ભૂમિતિના સિક્કાંતની પાછળ આધ્યાત્મિક સત્ય છુપાયેલું છે. એ સત્યને સ્વીકારો એટલે સીધા સાધનામાર્ગનું રહસ્ય તમને આપોઆપ સમજાઈ જશે. એને બીજે ક્યાંય શોધવાની આવશ્યકતા નહિ રહે. ‘એક પગલું હજારો માઈલની મુસાફરીના મંગલ આરંભરૂપ હોય છે.’ પરંતુ એ પહેલું પગલું ભરાય જ નહીં તો મુસાફર જ્યાંથી મુસાફરીનો શુભારંભ કરવાનો છે ત્યાં જ રહી જશે.

આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપના સ્વાનુભવજન્ય જ્ઞાન વિના આપણે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં આગળ વધી શકીશું નહીં. વહેલા કે મોડા આપણે સાચી દિશામાં શરૂઆત કરીને આપણી ભૂતકાળની સઘળી ભ્રાંતિઓની સ્મૃતિમાંથી મુક્તિ મેળવવી પડશે.

સીધા સાધનામાર્ગની સરખામણી નિવાર્ણ, બ્રહ્મ, સ્વર્ગના સામ્રાજ્ય અથવા માનવજીવનના અંતિમ અને સનાતન ધ્યેય તરફ શાંતિપૂર્વક છતાં ભવ્ય રીતે વહી જનારી શક્તિશાળી સરિતા સાથે કરી શકાય. યોગો, ધર્મો, સંપ્રદાયો, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક વિચારસરણીઓ, ગૂઢ કે ગેબી વિદ્યાઓની સંસ્થાઓ, એ સુંદર મહાન શાશ્વત સરિતામાં વહેતાં ઝરણાં કદી શકાય. એ બધાં એમાંથી જ પ્રેરણા મેળવીને આગળ વધે છે અને એના જ પવિત્ર પાણીથી પુષ્ટિ પામે છે. તો પણ એ બધાં એમના અલગ અસ્તિત્વને છોડીને મૂળ પાણી-પ્રવાહને પહોંચતાં નથી ત્યાં સુધી કોઈને પણ એમનો લાભ લેવા છતાં પણ પરમ ધ્યેય પર નથી પહોંચાડી શકતાં. મુખ્ય સરિતાને પહોંચતાં પહેલાં એ જળપ્રવાહો કે ઝરણાં, ધોધો, ખડકો, રણપ્રદેશો અને અન્ય અંતરાયો એમના વહેણના માર્ગને બદલી શકે છે. એટલા માટે એમની અંદરથી તરવાનું કે સફર કરવાનું થાય ત્યારે એમની પાછળના પેલા વિશિષ્ટ પ્રવાહને અથવા સરિતાને જોવાનું શક્ય નથી બનતું. તો પણ પ્રત્યેક પળ પેલા સનાતન સુંદર તટપ્રદેશની તથા બીજા દૂરના વળાંકોની વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં ઝાંખી કરાવે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ પરિવર્તનશીલ અને નાશવંત છે એ વાતને ભૂલી જઈને, એ આપણા જીવનનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે એવું સમજીને આપણે ભળતા માર્ગો ચઢી જઈએ છીએ. પરંતુ જેને સીધા ગુપ્ત સાધનામાર્ગની માહિતી છે તે તો આડમાર્ગો અટવાઈને વખતને નહીં વેડફી નાખે. એ પોતાના ધ્યાનને એક જ વિચાર પર કેન્દ્રિત કરશે કે ‘સાગર તરફ સીધા જ વહેતા મહામૂલ્યવાન પ્રવાહમાં કેવી રીતે પ્રવેશી શકાશે ?’

એવા સાધકોએ સંભવ છે કે પોતાના પૂર્વજન્મોમાં બીજા ભળતા માર્ગોનો અનુભવ કર્યો હોય અને હવે એમનો એ અનુભવ એમને એમના ધ્યેય તરફ લઈ જતો હોય. બીજા સામાન્ય પ્રવાહોનું મહત્વ એમના જીવનમાં એટલે જ નથી જણાતું. સદગુરુ એમની જીવનનૈકાને પ્રસંગોપાત્ત સાધનાની મહાન સરિતામાં આગળ હંકારે છે અને બીજા ધ્યેય તરફ જઈ રહેલા સાધકોના દર્શનનું સૌભાગ્ય પણ એને સાંપડતું રહે છે. એમનામાંથી સુયોગ્યને પસંદ કરીને એ પરમાત્માની દિશામાં આગળ વધે છે.

એ અદૃષ્ટ નૈકા આપણે માટે આજે પણ આગળ વધી રહી છે. એના સદગુરુ રૂપી નાવિક આપણને એમની સાથે લઈ જવા માગે છે. આપણે એને માટે તૈયાર થવાનું, એમનું શરણું લેવાનું તેમ જ માર્ગદર્શન મેળવવાનું છે.

૧૪. વિચારની પદ્ધતિ

સહેલામાં સહેલી વસ્તુઓને પણ મેળવવાનું કામ કેટલીક વાર કઠિન થઈ પડે છે.

આપણે આપણા અશાંત મનને સર્વ પ્રકારના ભ્રાંત વિચારો, તુક્કાઓ અને કલ્પના-તરંગોમાંથી મુક્ત કરવાની કોશિશ કરીએ છીએ અને આપણી પસંદ કરેલી વસ્તુમાં એકાગ્ર કરવા માટે મથીએ છીએ ત્યારે મન આપણા સંક્રાંતિમાંથી છૂટવા માટે બનતા બધા જ પ્રયત્નો કરી છૂટે છે. એની સાથેના સંઘર્ષમાં સફળ થવા માટે મજબૂત મનોબળની જરૂર પડે છે. વિચારો ક્યાંથી પાદુર્ભાવ પામે છે એ શોધી કાઢો એટલે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અનાયાસે આપોઆપ થઈ જશે. સાચા સાક્ષાત્કારનો મર્મ એવો છે. પરંતુ એ અતિશય ગહન હોવાથી એને સમજવાનું કામ ખૂબ જ કઠિન છે. મહર્ષિનો મેળાપ થતાં પહેલાં મેં વરસો સુધી આત્મવિચારનો આધાર લીધેલો. એમની ઉપદેશપદ્ધતિ આ પ્રમાણે છે :

પોતાની જાતને ધ્યાનમાં ડૂબાડી દઈને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવવું કે આત્મા અથવા સત્ય સ્વરૂપ નાશવંત શરીર, મન, બુદ્ધિ કે લાગણી નથી. એ સત્યનો સ્વાનુભાવ સાચી રીતે સંપૂર્ણપણે થઈ ગયા પછી પ્રત્યેક પળે ‘હું કોણ છું’ એવા સ્વાત્મસંશોધનાત્મક વિચારનો આશ્રય લેવો. બીજો બહારનો વિચાર પેદા થાય તો તેને મનની અંદર જ આત્મવિચારની મદદથી શાંત કરવો. સાધકનો પ્રયત્ન જેટલો પ્રખર અને અનવરત હોય છે તેટલો જ પરિણામના પ્રકારમાં અને સમયમાં ફેર પડે છે. અસ્થિર મનનો સાધક સાધનાના સંઘર્ષને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર થાય છે. જેમ જેમ મનમાં પેદા થતા પ્રત્યેક વિચારને બદલે આત્મવિચારનો આધાર લેવામાં આવે છે તેમ તેમ સંપૂર્ણ શાંતિનો વખત વધતો જાય છે. આરંભમાં તો એ વખત થોડીક સેકન્ડો જેટલો જ હોય છે પરંતુ જેમ અભ્યાસ આગળ વધે છે તેમ મિનિટો સુધી નીરવ શાંતિ અનુભવાય છે. સૌથી મહત્વની વાત મનની એ શાંતિને પામવાની ને એને પામવાનાં સાધનોને યાદ રાખવાની છે. એ સાધનાપ્રક્રિયાને વર્ણવવાનું કામ કઠિન છે. કારણ કે એ મનની પ્રવૃત્તિથી પર છે. મનમાં પેદા થનારા શબ્દો એને સમજાવી ના શકે. તો પણ પ્રત્યેક સાચા સાધકને એવો અનુભવ થતો હોય છે, એ સાચું છે.

હું જ્યાં પણ વિચરતો ને વસતો ત્યાં આત્મવિચાર મારી સાથે રહેતો. રસ્તા પર ચાલતી વખતે, ટ્રામ તથા ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતી વખતે, અથવા તો આખા દિવસ દરમિયાન મારું મન કોઈ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં લાગેલું નહોતું રહેતું ત્યારે હું એનો જ આધાર લેતો.

શરૂઆતના દિવસોમાં ‘હું કોણ છું, હું કોણ છું’ એ પ્રમાણે સંખ્યાની ગણતરી કરીને હું આત્મવિચારનો આધાર લેતો. મારા સંજોગોને લીધે જ્યારે એ અભ્યાસમાં વિક્ષેપ પડ્યો ત્યારે એ વિચારની સંખ્યાને મેં યાદ રાખી. કેટલીક વાર સંજોગોને અનુસરીને હું એ વિચારને કાગળની કાપલી પર લખીને એને મારા ગજવામાં રાખવા માંડ્યો. શરૂઆતના થોડાક દિવસો સુધી એ વિચારની સંખ્યા હજાર જેટલી, અને પાછળથી સાત હજાર જેટલી તથા વધારે રહેતી. બોલવાની ને કોઈક બીજી ફરજિયાત માનસિક પ્રવૃત્તિના વખતને બાદ કરતાં બાકીના બધા જ વખત દરમિયાન પ્રતિપળે મેં આત્મવિચારનો આધાર લેવા માંડ્યો ત્યારે મનમાં આત્મવિચાર આપોઆપ અને અનવરત રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામતો હોવાથી, ગણતરી કરવાનું છોડી દીધું.

મહત્વની વાત તો એ છે કે આત્મવિચારનો આધાર હું કેવળ મનથી નહોતો લેતો પરંતુ પ્રત્યેક વખતે મારા વાસ્તવિક સત્ય સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની કોશિશ કરતો.

એને લીધે મને આ પ્રકારનાં પરિણામોની પ્રાપ્તિ થઈ : મનની ઊંડી શાંતિ અને એને મારી સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે વાપરવાની અહંવૃત્તિ કરતાં અલગ શક્તિ. સામાન્ય માનવ અજ્ઞાનને લીધે માને છે કે પોતે પંચમહાભૂતના શરીરનો, લાગણીઓનો, મનનો તથા બુદ્ધિનો બનેલો છે. ગુરુની કૃપાથી શિષ્ય એવી મિથ્યા ભ્રાંતિમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. એના આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસમાં એથી મોટી મદદ મળે છે. એના પંથની પ્રગતિ માટે એ અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક હોય છે. માનવની ઉપર મનનું આધિપત્ય હોવાથી એ કેવળ ગુલામ છે, અને જે મન તથા ઈન્દ્રિયોના દાસ હોય છે એમને કદી આત્માસાક્ષાત્કાર નથી થઈ શકતો.

આત્મવિચારનો આધ્યાત્મિક હેતુ સ્પષ્ટ છે. એનો આશ્રય લઈને આપણે આપણા જન્મસિદ્ધ અધિકાર જેવા જીવનના મૂલાધાર પરમચૈતન્યની શોધ કરીએ છીએ. ‘હું કોણ’ નો આધાર લઈને આગળ વધવાથી થતા બીજા લાભોનું વર્ણન બીજાં પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે. જીવનની સઘળી સમસ્યા આત્મવિચારમાં સમાઈ જાય છે. પ્રત્યેક ધર્મ અને ધર્મગુરુ જણાવે છે કે જીવન તત્વઃ શાશ્વત છે, અવિનાશી છે, પરંતુ તે જીવન એટલે શું ?

મહર્ષિએ જણાવ્યું ને શિષ્યે સ્વાનુભવ કર્યો કે શાશ્વત જીવન એટલે અખંડ આત્મસત્તા અથવા ચેતના.

એ અવસ્થા પર પહોંચવાનો અર્થ સનાતન સત્યની અથવા આત્માની અમરતાની અનુભૂતિ કરવી એવો થાય છે. એ જીવનનું ધ્યેય અથવા જીવનનો અંતિમ આદર્શ છે. બીજું કશું જ નથી. એનું ધ્યાન કરવાથી સ્થૂળ મનની મદદથી પણ સત્યને સારી પેઠે સમજી શકાશે.

કાઈસ્ટે કહ્યું છે તે પ્રમાણે સાધુપુરુષને અને સદાચારીને એવા સ્વર્ગ-સામ્રાજ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. એ મૃત્યુંજય બની જાય છે. માનવજાતિના એ મહાન સદૃષ્ટિશકના શબ્દો કેટલા બધા સ્પષ્ટ લાગે છે !

બીજી રીતે વિચારીએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે અવિકસિત માનવની ચેતનામાં કષ્ટ મૃત્યુને લીધે પ્રસંગોપાત્ત વિક્ષેપો આવે છે અને આવવા જોઈએ.

માનવની ચેતનાનો સ્તર અધિકાંશ માનવોના જીવનમાં જોવા મળે છે તેમ મનના સ્તરથી ઉપર ઊઠી ના શકે તો એમાં વ્યાધિ, બંધન, અશાંતિ જેવી માયાની વિકૃતિઓ જન્મે, ભેદભાવ પેદા થાય અને બંધનોની સૃષ્ટિ સર્જાય. પરંતુ એથી ઊલટું, આપણી ચેતના પરમાત્માની પરમ ચેતના પ્રત્યે વળવા માંડે અથવા સંસારના આદિ, અજન્મા, અવિનાશી, સર્વેશ્વર પરમાત્મા સાથે અખંડ અનુસંધાન સાધે તો મૃત્યુની પાર પહોંચાય અને મૃત્યુની પાર પહોંચાય અને મૃત્યુ રહી શકે જ નહિ. એ ચર્ચા પરથી મહર્ષિના ઉપદેશના મર્મને સારી પેઠે સમજી શકાશે. એ પુનરાવતારની સત્યતાને સ્વીકારવા છતાં આત્માની દૃષ્ટિએ એનું અસ્તિત્વ નહોતા માનતા. એમની દૃષ્ટિ પ્રમાણે મૃત્યુ અને પુનરાવતાર બન્ને ભ્રાંતિઓ છે, અને કપડાંને બદલવા છતાં પણ શરીરને અસર નથી થતી તેમ એમની અસર આત્માને નથી પહોંચતી. આત્મવિચાર એવી રીતે પ્રત્યેક પથ પર પ્રકાશ પાડે છે.

૧૫. મહર્ષિનો પ્રકાશ

રમણ મહર્ષિએ રેલેલો અદૃષ્ટ છતાં પણ અત્યંત અસરકારક અલૌકિક પ્રકાશ દુન્યવી જીવનનાં બધાં જ મૂલ્યોના વિચાર અને અભિપ્રાય અથવા દૃષ્ટિકોણમાં સંપૂર્ણ અને આમૂલ પરિવર્તન લાવનારો હતો. એમના આશ્રમમાં આરંભના કેટલાંક અઠવાડિયાં પસાર કર્યા પછી મને કેટલાક લોકોના અંદરના પોકળપણાનો તથા બહારના સ્થૂળ સિક્કાંતવાદનો સારી રીતે ખ્યાલ આવ્યો. મેં અનેક માનવને એમના જીવનના ધ્યેય વિશે પૂછી જોયેલું. મોટા ભાગના માનવોના જવાબો એક જ જાતના-લગભગ સર્વ સામાન્ય જેવા દેખાતા. એમનો સાર ઓછેવત્તે અંશે સંક્ષેપમાં આવો હતો : ‘મારા જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય મારા દેશની સેવા છે. માનવજાતિના વિકાસ માટે મદદરૂપ બનવું તે છે. મારા જમાનાની ઉત્ક્રાંતિમાં તથા સાંસ્કૃતિક અભ્યુત્થાનમાં સહાયતા પહોંચાડવાનું છે. મારાં બાળકોને સર્વોત્તમ શિક્ષણ આપવાનું અને સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કારોથી સંપન્ન કરવાનું છે.’ હું સરળ, નિખાલસ, વધારે સ્પષ્ટ, ઉત્તરને પસંદ કરતો : ‘મારા જીવનનું ધ્યેય આનંદ અથવા આમોદપ્રમોદ છે. જેટલો પણ વખત મળ્યો છે તે વખત દરમિયાન હું જીવનનો પૂર્ણપણે ઉપભોગ કરવા માગું છું.’

હવે મને સમજાયું કે પોતાના વાસ્તવિક સત્યસ્વરૂપને ના જાણનારા માનવમાં સદ્સદ્ વિવેક નથી હોતો અને એના વ્યક્તિત્વથી પરની વિશિષ્ટ વસ્તુઓનો એ વિચાર પણ નથી કરી શકતો. એ જ્યાં સુધી આત્મદર્શનથી અલંકૃત નથી બનતો ત્યાં સુધી જીવન નામની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતો રહે છે. એમાં કશો વિશિષ્ટ અપવાદ નથી હોતો. એ જીવનના અલ્પજીવી સર્વ સામાન્ય ક્ષુલ્લક ધ્યેયોને માટે મહેનત કરે છે ને સંસારચક્ર ફરતો રહે છે.

પોતાના રાજ્ય કે રાષ્ટ્રને સુસમૃદ્ધ કરવા માટે પ્રખર પરિશ્રમ કરનારો રાજનીતિજ્ઞ ભાગ્યે જ વિચારે છે કે એના એક રાજ્ય કે રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ સમસ્ત વિશ્વની સુખાકારી માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે કે કેમ, અને થોડાક વખત પછી એ નષ્ટ થશે કે નહિ થાય. એ સમજતો નથી કે આપણી આખી પૃથ્વી વિનાશશીલ છે અને માનવસંસ્કૃતિ કે સાંસારિક સુધારણાના નામે એની ઉપર જે કાંઈ થયું છે કે થઈ રહ્યું છે તે માટીમાં મળવાનું છે. ચંદ્રમાં કાંઈ પણ સાંસ્કૃતિક જીવનચિહ્ન બાકી નથી રહ્યું તેવી રીતે એની ઉપર પણ કશું બાકી નહિ રહે.

સાયું જોતાં એવી સમજણ સદા સર્વ કાળને માટે મેં જણાવ્યું છે તેવા સ્વરૂપમાં નથી પ્રવર્તતી. આત્માની અક્ષરાતીત અનુભૂતિને શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. એ અનુભૂતિને શબ્દોના વાહન દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન નકામો જ જવાનો. સફળ નહિ ઠરવાનો.

અત્યાર સુધીની સઘળી માનવપ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં માનવનું વ્યક્તિત્વ અથવા એની અહંવૃત્તિ રહેલી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે અભિનેતા અને અભિનય બંને મિથ્યા છે અને ભૌતિક શરીરનાં ત્રણસો જેટલાં વરસો પૂરતું જ એમનું અસ્તિત્વ છે. એ સત્યને સુચારુરૂપે સમજી લઈએ તો આપણા વ્યક્તિત્વના મૂળમાં રહેલી આપણી સઘળી પ્રવૃત્તિઓને ને પ્રાપ્તિઓને ભૌતિક રીતે મિથ્યા માની શકીએ. જે માનવ પોતાના વ્યક્તિત્વનું સત્યને માટે સમર્પણ કરે છે તે પોતાની ભ્રાંતિઓનો ગુલામ બનતો નથી અને છાયા સ્થૂળ

શરીરથી અલગ સ્વતંત્ર રીતે રહી શકતી નથી તેવી રીતે એ પરતંત્ર છે અને અનાવશ્યક છે એવું અનુભવે છે.

‘ધી ઈમિટેશન ઓફ ક્રાઈસ્ટ’ નામના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકના કર્તાએ એવું જ કહ્યું છે. બધા જ રસ્તાઓ રોમ તરફ લઈ જાય છે એ ઉક્તિને થોડાક સુધારાવધારા સાથે કહીએ તો કહી શકાય કે આધ્યાત્મિક જગતના સર્વે પ્રયત્નો છેવટે સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારના પરમ ધ્યેય તરફ લઈ જાય છે. પાંચેક વરસ પહેલાં મને સૌથી પ્રથમ મહર્ષિના સદ્ગુણો પરિચય થયો ત્યારે એમની થોમસ એ કેમ્પીસના સદ્ગુણ સાથેની સમતાથી મને આશ્ચર્ય થયું.

પાંચેક વરસ પહેલાં મને મહર્ષિના સદ્ગુણોને સમજવાનો સુ-અવસર સાંપડ્યો ત્યારે મારા વરસોના જાણીતા અને માનીતા થોમસ એ કેમ્પીસના સદ્ગુણોની સાથેની એમની સમાનતાથી હું વિસ્મય પામ્યો. હવે મને પ્રત્યક્ષ પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે જગતના સઘળા ધર્મગુરુઓ તથા સદ્ગુણોની પાયાની અંતરંગ એકતાને વધારે સારી રીતે સમજી શક્યો. એમનામાં કોઈ મૂળભુત ભિન્નતા નથી દેખાતી પરંતુ સિક્કાંતો અને જડ ઉપદેશોની ઈન્દ્રજાળમાં પડીને, એમને આવશ્યકતાથી અધિક મહત્વ પ્રદાન કરીને, સામાન્ય માનવો એમના આદેશો અને ઉપદેશોને બહારથી પકડી બેઠા હોવા છતાં એમને આચરણમાં ઉતારવાનું ભૂલી ગયા છે.

જે માનવને પરમ જ્ઞાની સદ્ગુણોનાં શ્રીચરણોમાં બેસવાનું સૌભાગ્ય સાંપડે છે તેને માટે કોઈ ધર્મ મોટો અને કોઈ નાનો અથવા કોઈ ઉત્તમ અને કોઈ અધમ એવો ભેદભાવ નથી રહેતો. રમણ મહર્ષિ જે પરમ સનાતન સત્યની વાત કરતા તે સત્ય સર્વ પ્રકારના સંપ્રદાયોથી અતીત છે એટલું જ નહિ પણ એનો સાક્ષાત્કાર કોઈક જ વિરલ પુરુષો કરી શકે છે.

૧૬. મહર્ષિના છેલ્લા ફોટાઓ

છેલ્લા થોડાક દિવસો દરમિયાન કેટલાક અગ્રગણ્ય ફોટોગ્રાફરો મહર્ષિના ફોટાઓ લેવા માટે આવેલા. એમણે એમના તરફથી પરમ પૂજ્યભાવે કરેલી નમ્ર વિનંતીને લક્ષમાં લઈને મિત્રતાપૂર્ણ, માયાળુ, સરસ સ્મિતસહિત એમની સૂચનાનુસાર થોડાક ફોટાઓ પડાવ્યા. મારા ધાર્યા પ્રમાણે દરેકને ખબર હતી કે મહર્ષિના આપણી સાથેના સહવાસના છેલ્લા દિવસો છે. એટલા માટે ખૂબ જ મોડું થાય તે પહેલાં એમના સ્થૂળ સ્વરૂપના ફોટાઓને લેવાની ઈચ્છા થાય એ એમને માટે સ્વાભાવિક હતું. ફોટોગ્રાફરો પણ ખરેખર અત્યંત વિલક્ષણ હતા. એમના આ પૃથ્વી પરના સ્થૂળ જીવન દરમિયાન છેલ્લાં વર્ષોમાં એમની મુખાકૃતિ દિવ્ય પ્રેમ અને કરુણાથી આલોકિત બની ગયેલી. એમની પહેલાંની તસવીરોમાં પ્રકટ થતી એમની પ્રજ્ઞા તથા અલૌકિક શક્તિની સરખામણીમાં એ જુદી જ તરી આવતી.

મહર્ષિના કેટલાક સારા ફોટાઓ સુલભ હતા. એ ફોટાઓમાંથી સૌથી ઉત્તમ કહી શકાય તેવો ફોટો સોળેક વર્ષ પહેલાં લેવામાં આવેલો. એ ફોટામાં એમની મુખાકૃતિની પાછળ અસાધારણ સુંદર પ્રકાશ-વર્તુલનું દર્શન થતું. એક બીજા ફોટામાં એ વ્યાધ્યર્ચમ પર અર્ધ પદ્માસનના સુંદર શાસ્ત્રીય યોગાસન પર બેઠેલા. એ ફોટો મોટે ભાગે મહિના જેટલા સમય પછી દાઢી કરાવતા તે પછીથી લેવાયેલો, કારણ કે એ સફેદ દાઢીથી મુક્ત હતો. એ ફોટામાં તરી આવતી એમની મુખાકૃતિ બીજા કોઈ પણ ફોટા કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને શક્તિશાળી દેખાતી. એ ફોટાનું અવલોકન કરતાં મહર્ષિની મુખાકૃતિ કૈંક અંશે ગંભીર લાગતી. આપણા જેવા માનવો જેમનાથી ભરેલા છે તે નિર્બળતાઓ, અપૂર્ણતાઓ અને આપત્તિઓથી એ મુક્ત હતી. આ મુખાકૃતિ એક એવા મહામાનવનું દિગ્દર્શન કરાવતી જે સદાને માટે અવિદ્યાનું અતિક્રમણ કરી ચૂકેલા અને જેનામાં કોઈ પણ શંકા કે સત્યનું અસ્તિત્વ નથી તે સનાતન સર્વોત્તમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકેલા. મહર્ષિ દાઢી કરાવતા તે પછી પ્રત્યેક મહિને મને તેમની શુદ્ધ સ્પષ્ટ મુખાકૃતિને અવલોકવાનો અસાધારણ લાભ મળતો. અસાધારણ ધૂપ-સુગંધથી વીંટળાયેલા અને હજારો ભાવિક ભક્તોની શ્રદ્ધાભક્તિથી ઘેરાયેલા એ મહાપુરુષના સ્વરૂપને સમીપથી નિહાળવાનું સુરદુર્લભ સૌભાગ્ય મને સાંપડતું.

એમની મુખાકૃતિ મોટા ભાગનાં માનવોમાં જે ઉત્તમ ગુણનો અભાવ દેખાય છે, તેનાથી અલંકૃત દેખાતી. એ ગુણ ઊંડી, અનંત સમજશક્તિનો હતો. એ વસ્તુને સમજાવવાનું કામ સહેલું નથી પરંતુ આપણે જ્યારે એ મહાન સંતની સંનિધિમાં રહેતા ત્યારે ચોક્કસપણે સમજી શકતા કે એમની આગળ આપણું સમસ્ત વ્યક્તિત્વ ખુલ્લું થયેલું છે અને એ એના અતલ ઊંડાણને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. મહર્ષિ સિવાયના બીજા કોઈ પુરુષની આગળ પોતાના વ્યક્તિત્વને પ્રકટ કરવાનું અધિકાંશ માનવોને સુખકારક ના લાગે તે સમજી શકાય તેવું છે. મહર્ષિની એ વિશેષતા હતી કે એ પોતાના જ્ઞાનને સારી પેઠે જીરવી શકતા. એમની આગળ કશું જ ગુપ્ત નહોતું રહેતું અને કોઈને ટીકાનો થોડોઘણો ભય પણ ન રહેતો.

એ આપણા આત્માના સર્વોત્તમ સાક્ષી જેવા દેખાતા. એમની ઉપસ્થિતિ આપણને સર્વ પ્રકારના પાપકર્મમાંથી મુક્ત કરતી. એમના એક પ્રશંસક શ્રી શેષાદ્રિસ્વામીએ યાળીશ વર્ષ પહેલાં એમના વિશે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. એ અભિપ્રાય સાચો હતો.

એમનો ત્રીજો સુપ્રસિદ્ધ ફોટો એમની મુખાકૃતિને માથા પરના આછા-પાતળા સફેદ વાળ અને દાઢી સાથે રજૂ કરતો. એ ફોટામાં દેખાતી એમની મુખાકૃતિ અસાધારણ કડુણા અને સ્મિતથી સુશોભિત બનેલી.

મહર્ષિનું આ પૃથ્વી ઉપરનું જીવન-કાર્ય હવે પૂરું થવાની તૈયારીમાં હતું. એમના સદુપદેશો જુદી જુદી ભાષામાં અનુવાદિત થયેલા, ફેલાયેલા અને એમના શિષ્યો તથા શ્રદ્ધાભક્તિસંપન્ન ભક્તો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા. એ ઉપદેશોને સાંભળવાની તથા સ્વીકારવાની જેમને ઈચ્છા હોય તેમને એ સંભળાવવાને માટે એમના શિષ્યોનું એક મંડળ તૈયાર થયેલું. હવે કેવળ એમના જીવનનો કડુણાન્ત જ શેષ હતો. એ અંતનું પ્રયોજન અમારા જેવા સામાન્ય માનવોને માટે અજ્ઞાત અથવા અગમ્ય હતું.

મહર્ષિના જીવના અંતિમ તબક્કાઓનું સ્થૂળ રીતે દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય મને નહોતું સાંપડ્યું. મને જણાવવામાં આવેલું કે એમની આસપાસના માનવોને માટે એમનું શારીરિક કષ્ટ અતિશય ભયંકર અને દુઃખદ હતું. આપણી શક્તિ અને આપણી તિતિક્ષાની સીમા તથા સમય મર્યાદાને એક પરમાત્મા સિવાય બીજું કોઈ જાણી શકતું હોય એમ હું નથી માનતો.

એ મહાન સંત-પુરુષના ત્રીજા ફોટાને હું મારા આશ્રમ નિવાસ દરમિયાન રોજ મારી પાસે રાખતો. એને મારા હૃદયમાં ધારણ કરતો. એમના બાહ્ય કલેવરને જ નહિ પરંતુ આત્મિક સ્વરૂપને પણ મારા અંતરમાં અંકિત કરતો.

પોતાના શરીર ત્યાગ પહેલાં ઈ.સ. ૧૯૫૦ના એપ્રિલમાં મહર્ષિએ પોતાની પાસેના સેવકોને કહેલું, ‘એ બધા કહે છે કે મારું મૃત્યુ થવાનું છે પરંતુ હું અહીં આજના કરતાં પણ વધારે જીવંત રીતે વાસ કરીશ.’ ખરેખર મહર્ષિનો આત્મા અમારી સૌની સાથે જ રહે છે.

મહર્ષિના ફોટાઓ આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તો પણ એમણે પરમાનંદના પ્રદેશમાં પ્રવેશીને પરમાત્માની પાસે પહોંચીને જે પ્રકાશની પ્રાપ્તિ કરી તેની માહિતી કેટલાને છે ? આપણે માટે સાધનાનો જે માર્ગ સંકીર્ણ તથા સંકટથી ભરેલો છે તેના રહસ્યની માહિતી કોણે મેળવી ? આપણે આટલા બધા અંધ શા માટે બન્યા છીએ ? પરમાત્માના પાવન પ્રદેશમાં સદાને માટે શ્વાસ લેનારા મહાપુરુષના શરીરમાંથી સુસ્પષ્ટ રીતે પ્રાદુર્ભાવ પામતી પ્રશાંતિ, પ્રસન્નતા, પ્રજ્ઞા તથા પ્રેમને આપણે શા માટે નથી અનુભવી શકતા ? જ્યાં જડ પ્રકૃતિનું અજ્ઞાનમય આવરણ નથી, તથા જ્યાં પ્રકાશતા પરમ સૂર્યનો કદી પણ અસ્ત નથી થતો ત્યાં એ પાવન પ્રકાશ કેટલા બધા પ્રખર પ્રમાણમાં પ્રકાશી રહ્યો હશે ? એ પાવન પ્રકાશથી પુલકિત થવા માટે પ્રત્યેક માનવ પોતાના અંતરના અંતરતમમાં ઝંખે છે.

૧૭. એક વધારે ઓપરેશન

છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી આશ્રમમાં ચારે તરફ એવી અફવાઓ વહેતી થયેલી કે શ્રી રમણ મહર્ષિના શરીર પર જે ગાંઠ થયેલી અને ભયંકર રીતે એમના સમસ્ત શરીરને કમજોર બનાવીને વધતી જતી હતી તેને ઓપરેશન કરીને કપાવવી પડશે. કાલે રાતે મદ્રાસથી કેટલાક શસ્ત્રક્રિયા કરનારા ડોક્ટરો જુદાં જુદાં સાધનો લઈને આવી પહોંચ્યા. એમણે સાંજના ધ્યાનના કાર્યક્રમમાં રસપૂર્વક ભાગ લીધો અને મંદિરના હોલને છોડતાં પહેલાં મહર્ષિ સાથે થોડીક વાતચીત કરી.

આજે સવારે મહર્ષિ પોતાની રોજની જગ્યાએ બેઠા ન હતા એટલે આશ્રમવાસીઓએ જણાવ્યું કે એમનું ઓપરેશન લગભગ મધ્યાહ્ન સુધીમાં થવાનું છે.

બધા જ પશ્ચિમવાસીઓ સાવધાન બની ગયા. મંદિરની આજુબાજુ કેટલાય લોકો ચક્કર મારવા લાગ્યા અને બીજા અનેક જ્યાં એમનું ઓપરેશન થવાનું હતું ત્યાં દવાખાનાની બાજુમાં આમતેમ ફરવા માંડ્યા.

સંધ્યા સમયે અમને જણાવવામાં આવ્યું કે ઓપરેશન પૂરું થયું છે પરંતુ મહર્ષિની તબિયત નાજુક હોવાથી એમનાથી દવાખાનાનો ત્યાગ નહિ કરી શકાય. પાછળથી એ દવાખાનાના શ્વેત રંગના મકાનની ઓશરીમાં ડોક્ટરો અને આશ્રમવાસીઓથી ઘેરાઈને આરામ ખુરશી ઉપર બેઠા ત્યારે સમીપવર્તી મેદાનમાં એમના દર્શન માટે આતુર માનવોની લાંબી હાર જામી. દર્શનાર્થીઓ એક પછી એક આગળ આવતાં, શાંતિપૂર્વક થોડાંક પગથિયાં ચઢતાં, પ્રણામ કરતાં અને તરત જ બીજી તરફથી નીચે ઊતરી જતાં.

હું ત્યાં હાજર ન હતો. મેં મંદિરની મુલાકાત લીધી, ત્યાં મારી રોજની બેઠક ગ્રહણ કરી, ધ્યાનમાં ડૂબકી મારી અને શબ્દ કરતાં પણ વધારે શક્તિશાળી નીરવ, શાંત, નામરૂપરહિત, નિર્વિચાર અવસ્થાનો અનુભવ કર્યો. ધ્યાનની એ શાંત દશા કેટલી બધી સુખદ હતી ! એ અવસ્થા કાલાતીત તેમ જ અનિર્વચનીય અથવા અતીન્દ્રિય હતી. તેની અભિવ્યક્તિ શબ્દો દ્વારા એટલી સહેલાઈથી કરી શકાય તેમ નથી. એ શાંત નીરવ અવસ્થાનો સ્પર્શ વિચાર દ્વારા કરવાનું સહેજ પણ પસંદ નથી પડતું. એ અવસ્થા વિશે જે કાંઈ કહેવાય છે, તે તો પાછળથી જ કહેવાતું હોય છે.

એટલા માટે જ અહીં જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે તો ભોજન પછીનો કેટલોક સમય પસાર થયા પછી નિરાંતના વખતે બધા જ આરામ કરવા ગયા હોય, આશ્રમનું જીવન સ્થગિત થઈ ગયેલું દેખાતું હોય અને મંદિરના હોલમાં કોઈ પણ ન હોય એવે વખતે જ લખાયું છે. મોટા ભાગના માણસો બપોરના ભોજન પછી ત્રણ વાગ્યા સુધી સૂઈ જતા. મારે મોટા પ્રમાણમાં પત્રવ્યવહારનું કાર્ય રહેતું હોવાથી હું સૂઈ શકતો ન હતો. જુદી જુદી પ્રકૃતિના, ભૂમિકાના તથા આદતોવાળા, વિભિન્ન માનસિક વિકાસવાળા, માનવોના પત્રો મારી પાસે દુનિયાના બધા જ ભાગોમાંથી આવ્યા કરતા.

તાપ એટલો બધો લાગતો કે શરીરને હલાવવાનું મન થતું નહિ પરંતુ મનની પ્રવૃત્તિઓ તાપથી અલિપ્ત રહેતી અને મન સામાન્ય રીતે પોતાનું કાર્ય કર્યા કરતું. દિવસના પત્રવ્યવહારને પૂર્ણ કરીને હું મારી નોંધપોથીને તૈયાર કરતો અથવા ભારતનાં મારાં સંસ્મરણો વિશેના થોડાંક પૃષ્ઠોને લખતો. મારું એ લખાણ

સામાન્ય માનવ પણ સમજી શકે એવી ઢબનું રહેતું. એ કાર્ય મને એટલું બધું પસંદ નહોતું પડતું એટલા માટે એને હું ઉત્સાહરહિત મનથી કર્યા કરતો. કેટલાકને એ પુસ્તકનું વર્ણન સામાન્ય પ્રકારનું દેખાશે તો બીજા કેટલાકને અતિશયોક્તિભર્યું અથવા પૂર્વગ્રહયુક્ત લાગશે, એવી પ્રતીતિ થવા છતાં પણ મારે માટે અન્ય કોઈ વિકલ્પ ન હતો.

મહર્ષિ પોતાના ઓપરેશનના થોડાક દિવસો પછી મંદિરના હોલમાં પ્રવેશ્યા. સૌથી પ્રથમ થોડા કલાકોને જ માટે, એ પછી થોડાક વધારે વખતને માટે અને છેવટે એમનો રોજનો કાર્યક્રમ પહેલાંની પેઠે જ શરૂ થયો. એમના શિષ્યો તથા ભક્તો મોટે ભાગે એમને પ્રણામ કરવા તેમ જ એમના અંતિમ દર્શન માટે જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી આવવા લાગ્યા. એમાનાં કેટલાક ભારતવાસી હતા તો કેટલાક પશ્ચિમના જુદાજુદા દેશોના નિવાસી પણ હતા. એ બધા મોટે ભાગે મોટી ઉંમરના માનવો હતા, અને એકાદ બે દિવસ પૂરતા રહેવા માટે આવતા. એમનામાંના કેટલાક ગંભીર તો કેટલાક હળવા મિજાજના પણ દેખાતા. મહર્ષિના જૂના શિષ્યોમાંના એક સુપ્રસિદ્ધ યોગી રામૈયા આશ્રમમાં લગભગ બે મહિનાથી રહેતા હતા. મહર્ષિની સંનિધિમાં એ સવારે તથા સાંજે નિયમિત રીતે વિરાજતા. એ સફેદ વસ્ત્રોને ધારણ કરતા અને શાંત, નિર્વિકાર, અલિપ્ત અને અચલ દેખાતા. એમણે મૌનવ્રત ધારણ કરેલું.

ઓપરેશન પછી મહર્ષિ ખૂબ જ કૃશ થઈ ગયેલા પરંતુ હવે દેખીતી રીતે જ એમનામાં થોડોક સુધારો થવા લાગ્યો, આજુબાજુના લોકોમાં આશાવાદી અફવાઓ વહેતી થઈ. કેટલાક ચમત્કારની અપેક્ષા રાખવા લાગ્યા તો બીજા કેટલાક ઉપચારની નવીન પદ્ધતિનાં વધારે સારાં પરિણામોની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. હું એમના ભવિષ્યનો વધારે વિચાર નહોતો કરતો. હું તો મહર્ષિ મારી પાસે સ્થૂલ રીતે નહિ હોય એવા સમયે થનારા શોકને એક બાજુએ રાખીને વર્તમાન કાળ પર જ મારા ધ્યાનને કેન્દ્રિત કરતો. તો પણ મને માહિતી હતી કે એમને પંચમહાભૂતના સ્થૂલ શરીરમાં હું વધારે વખત સુધી નહિ જોઈ શકું; આ એમનું અંતિમ દર્શન છે.

૧૮. ગુફાઓની મુલાકાત

મંદિરના હોલમાં રમણ મહર્ષિ ઉપસ્થિત નહોતા રહેતા ત્યારે તે સમયનો અમુક અંશ હું આજુબાજુનાં પવિત્ર સ્થળોની મુલાકાત લેવામાં પસાર કરતો. મેં પ્રથમ મુલાકાત અરુણાચલના પવિત્ર પર્વતની લીધી. અરુણાચલ પર્વતની પવિત્ર પંક્તિ જાણે કે સ્વર્ગના પ્રદેશ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતી હોય તેમ આશ્રમથી ઉપર ઊઠેલી દેખાતી. રમણ મહર્ષિ પોતાની યુવાવસ્થા દરમ્યાન જે જે ગુફાઓમાં રહ્યા હતા, તે બધી જ ગુફાઓની મેં મુલાકાત લીધી. એ ગુફાઓમાંની એક ખૂબ જ પ્રખ્યાત ગુફા વિરુપાક્ષી હતી. એ ગુફામાં યુવાન સ્વામી રમણે ધ્યાન તથા બીજી આત્મવિકાસની આધ્યાત્મિક સાધનામાં અનેક વર્ષા વીતાવેલાં. પ્રાચીન સમયમાં એ સ્થળમાં એક મહાન યોગીએ સમાધિ લીધેલી એવું કહેવાતું.

એ ગુફા પાસે પહોંચવાની નાનીસરખી પગદંડીનો મેં આધાર લીધો. ગુફા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે મને એક પર્વતમાંથી કોરી કાઢેલો મોટો પથ્થર દેખાયો. એની નીચે નાનીસરખી પાકી પડસાળ હતી. એ પડસાળની ચારેતરફ લોખંડનો કઠેરો અને પાછળના ભાગમાં નાના દરવાજા હતા. એ દરવાજા પર જૂનુંપુરાણું, લાંબા વખતથી કામે લાગતું, તાળું મારેલું. ગુફામાં કોઈ રહેતું હોય એવું નહોતું દેખાતું. મેં ગુફાની આજુબાજુ વિહાર કર્યો, થોડાંક લાલ ફૂલોને ચૂંટ્યા અને એક વિશાળ પ્રચંડ પથ્થર પર શાંતિપૂર્વક વિશ્રામ કર્યો. હું પાછા ફરવાનો વિચાર કરી રહેલો ત્યારે એક કૃશકાય યુવાન હિંદુ પર્વત પરથી નીચે ઊતરીને ગુફા પાસે આવી પહોંચ્યો. એણે મને હિંદુ વિધિ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં. મેં પણ બે હાથ જોડીને એ જ પ્રમાણે એનો ઉત્તર વાળ્યો. એ યુવાને લોખંડનો નાનો દરવાજો ઉઘાડીને ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો અને મને એનું અનુસરણ કરવા માટે સ્મિતપૂર્વક સંકેત કરીને આમંત્રણ આપ્યું. ગુફાના નીચા સાંકડા દરવાજામાંથી પ્રવેશતી વખતે મારે ખૂબ જ નીચા નમવું પડ્યું. ગુફાની અંદરના ભાગમાં પર્વતની શિલાની નીચે નવ ફૂટ જેટલા સ્થાનમાં લગભગ પાંચ ફૂટ ઊંચો ઓટલો હતો. એના ઉપર પીળાં ફૂલોની માળાઓ પડેલી. મધ્ય ભાગમાં વાદળી જેવાં પુષ્પો પાથરવામાં આવેલાં. એની પાસે એક દીપક પ્રકાશી રહેલો. પર્વતમાંથી કોરી કાઢેલા એક તાકામાં માટીનો ઘડો જોવા મળતો. મારા નવા સંન્યાસી મિત્રે એની સમીપમાં પોતાની સાથે આણેલા ભોજનનું નાનકડું પાત્ર મૂક્યું. ગુફામાં બીજું કશું જ દેખાતું ન હતું. હું સ્વચ્છ પડસાળ પર શાંતિપૂર્વક બેઠો. પેલા યુવાન સંન્યાસીએ પણ એ જ રીતે બેઠક લીધી. એકમેકને સમજવા માટે અમને શબ્દોની આવશ્યકતા ન લાગી. એને મારી મુલાકાતના પ્રયોજનની માહિતી હતી અને એ એકાન્ત, શાંત તપોભૂમિને માટે એના અંતરમાં કેટલો બધો આદરભાવ હતો તેની મને પણ માહિતી હતી.

બપોરે મેં અરુણાચલ પર્વતના ઉપરના ભાગમાં આવેલી એક બીજી ગુફાની મુલાકાત લીધી. એનું નામ સ્કંદાશ્રમ હતું. પોતાના વર્તમાન આશ્રમમાં પ્રવેશતાં પહેલાં રમણ મહર્ષિ એ સ્થાનમાં પણ રહેલા. એમની માતાની સમાધિ, માતૃમંદિર અને આશ્રમનાં બીજા બધાં મકાનો જે ભૂમિમાં જોવા મળે છે, તે ભૂમિની પસંદગી તો પાછળથી થયેલી.

વિરુપાક્ષી ગુફાની પેઠે સ્કંદાશ્રમના સ્થાનમાં પથ્થરની પડસાળને લાકડાની દીવાલથી જોડી દેવામાં આવેલી અને તાડવૃક્ષોના સમૂહને તથા નાનકડા બાગને વટાવીને થોડાંક પગલાં આગળ વધવાથી એક

મોટી ઓશરી આવતી. એની અંદરના ભાગમાં થોડાક ઓરડા પણ દેખાતા. એ દિવસ કોઇક પવિત્ર તહેવારનો દિવસ હોવાથી કેટલાક કિંમતી કપડામાં સજ્જ યુવાનો તથા યુવતીઓ તાડવૃક્ષની શીતળ પ્રસન્નતા-પ્રદાયક છાયામાં એકઠાં થયેલાં. એક બુદ્ધિશાળી દેખાતા માયાળુ અભિનયવાળા યુવકે મારી પાસે પહોંચીને મને અંદર જવાનો નાનકડો દરવાજો બતાવ્યો. એ ગુફા પહેલાંની ગુફાને મળતી લાગી તો પણ પહેલાંની ગુફા કરતાં વધારે દેખાવડી હતી. એના મધ્યભાગમાં એક વિલક્ષણ, સુમનોથી સુશોભિત, નાનીસરખી વેદી જોવા મળી. એના ઉપર એક દીપક પ્રકાશી રહેલો અને લગભગ ચાળીશ વર્ષ પહેલાં લીધેલો મહર્ષિનો ધ્યાનાવસ્થાનો પ્રાચીન ફોટો મૂકવામાં આવેલો. જમીન પર રંગબેરંગી ચટાપટાવાળી જાજમો બીછાવવામાં આવેલી.

એ યુવાન સાધુએ મહર્ષિના ફોટાને બે હાથ જોડીને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યાં. મહર્ષિ વર્ષો પહેલાં એ જ ઓરડામાં રહેતા હતા કે કેમ તે જાણવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને મેં કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. મારા સુખદ આશ્ચર્ય વચ્ચે મને જણાયું કે મહર્ષિ ત્યાં જ રહેલા. થોડા વખત પછી એ યુવાન સાધુ બહાર જઈને તાજી ભસ્મ તથા કુમકુમના નાનકડા પાત્ર સાથે પાછો ફર્યો. હિન્દુ વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવતી પૂજામાં એ બન્નેનો ઉપયોગ થતો હોય છે. કુમકુમની મદદથી કપાળે ચાંલ્લો કરવામાં આવે છે અને પછી પવિત્ર ભસ્મની મદદથી કપાળે ત્રણ રેખાઓ દોરવામાં આવે છે. કપાળે ચાંલ્લો કરવાનું કામ તો કઠિન ન લાગ્યું પરંતુ ભસ્મલેપન કરવાનું કાર્ય ધાર્યા જેટલું સહેલું ન હતું. કારણ કે એમાં ભૂલ થવાનો સંભવ હતો. યુવાન સાધુએ મારા સંકોચને અને મારી મુશ્કેલીને સમજી જઈને પોતાની ત્રણ આંગળીની મદદથી કપાળે ભસ્મલેપન કેવી રીતે કરવું, તેની વિધિ બતાવી. મેં એ વિધિનું અનુસરણ કર્યું અને એને પતાવ્યા પછી ઓશરીના એક ખૂણામાં શાંતિપૂર્વક બેસીને મારા મનને બહારના બધા જ પદાર્થો તથા વિષયોમાંથી ઉપરામ કરવા માંડ્યું. એના માર્ગની પ્રત્યેક વસ્તુને મેં હઠાવવા માંડી. સૌથી પ્રથમ મારી સામે બેઠેલી સન્નારીઓની રંગીન સાડીઓ અદૃશ્ય થઈ અને પછી મારી સમીપમાં બેસીને મંત્રજપ કરનારા શ્વેત દાઢીવાળા વૃદ્ધ સાધકના સ્વરને પણ હું ન સાંભળી શક્યો.

જ્યારે મને ભૌતિક જગતનું ભાન આવ્યું ત્યારે સમજાયું કે આશ્રમમાં સાંજના ભોજન માટે બોલાવવામાં આવે છે. સાંજના શાંત વાયુમંડળમાં કેટલાય માઈલોના ઘેરાવામાં શબ્દો સુસ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાતા. સ્કંદાશ્રમના સાધકોની શાંતિપૂર્વક અનુજ્ઞા લઈને મેં પથ્થરની પગદંડી પરથી નીચે ઉતરવા માંડ્યું. એવી રીતે મારા જીવનમાં સૌથી પ્રથમ એ સાંજે હું એક હિન્દુ સાધુનાં લક્ષણો સાથે આધ્યાત્મિક જીવન માટે સમર્પિત થયેલી વ્યક્તિ તરીકે મારી ઓળખાણ આપતાં આશ્રમમાં ભોજન કરવા માટે બેઠો. મહર્ષિનું સ્થાન ખાલી હતું.

પરંતુ મારી સામેના ભાગમાં એક મહારાજાનું તાજેતરમાં આવેલું કુટુંબ બેઠેલું. એમના પરિવારમાં એમની ધર્મપત્ની, એમનો પુત્ર અને એમની યુવાન પુત્રી હતાં. એમની ડાબી તરફ યોગી રામૈયાનું સ્થાન હતું અને જમણી તરફ મોટી ઉંમરના ભક્તો અને આશ્રમના સાધકો બેઠેલા. મને એવું લાગ્યું કે મહારાજા સાહેબના પરિવારના સભ્યો મારા ચમચા તરફ કાંઈક ઈર્ષાભરી નજરે નિહાળતા. પ્રવાહી પદાર્થોનો ઉપયોગ કરતી વખતે એ ચમચો ખૂબ જ સાનુકૂળ અને સુખદ થઈ પડતો. એ સભ્યોએ પોતાના ઘરમાં દીર્ઘ સમય

पहेलां जे टेवने त्यञ्च दीघेली ते हाथथी भावानी टेवनो अेमने केवण शिष्टाचारने भातर आधार लेवो पडती.

૧૯. મહર્ષિનો પ્રકાશ

અરુણાચલ એટલે સૂર્યપ્રકાશથી પ્રકાશિત પર્વત. પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી દંતકથા પ્રમાણે દરેક વર્ષે કાર્તિકેય નામે ભગવાન શંકરનો મહોત્સવ કરવામાં આવે છે. તે વખતે આશ્રમથી એકાદ માઈલ દૂર આવેલા અરુણાચલ મંદિરના પૂજારીઓ તરફથી અરુણાચલ પર્વતના શિખર પર ધીની વિશાળ અગ્નિજ્વાળા પ્રગટાવવામાં આવે છે. અરુણાચલ પર્વત પર પ્રગટાવેલી એ જ્વાળાનું દર્શન આજુબાજુના વિસ્તારમાં માઈલો સુધી થયા કરે છે. એ મહોત્સવ પ્રત્યેક વર્ષે નવેમ્બર મહિનામાં ઉજવવામાં આવે છે. દંતકથા તો એવી છે કે હજારો વર્ષો પહેલાં અરુણાચલ પર્વતના શિખર પર ભગવાન શંકર પોતે જ્યોતિરૂપે પ્રગટ્યા હતા. અને એ પછીથી એ મહોત્સવનો આરંભ કરવામાં આવેલો.

મહોત્સવની એ તો ભૌતિક વિચારણા થઈ પરંતુ એનો અંતરંગ મર્મ અતિશય ગહન તથા મોટો છે. મહર્ષિ રમણ અરુણાચલને મુક્તિને મેળવવા માટે પ્રામાણિકપણે પ્રયત્ન કરનારા માનવોને મુક્તિ આપનારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના પ્રતીક સમજતા. એ એવું પણ કહેતા કે એ આપણા વાસ્તવિક સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું, આપણી મૂળભૂત ચેતનાનું, આત્માનું અથવા તો આપણા અસ્તિત્વના અંતિમ એકમાત્ર ધ્યેયનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ જણાવતા કે ભૌતિક રીતે જોતાં અરુણાચલ પર્વત શિલાખંડોના જડ સમૂહ જેવો જણાતો હોવા છતાં પરમાત્માની પરમ ચેતનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ પવિત્ર પર્વતની સાથે સંકળાયેલી પરંપરાગત ધાર્મિક કથાઓની વિગતમાં નહિ પડી શકું. હું તો કેવળ રમણ મહર્ષિના કેટલાક નોંધપાત્ર રહસ્યમય ઉદગારોને એમના ભાવાનુવાદ સાથે રજૂ કરીશ.

‘મેં અનુભવ્યું કે અરુણાચલ વિશેનો વિચાર અથવા એની માનસિક કલ્પના મનની સર્વ પ્રકારની વિચારણાને અટકાવી દે છે. અને એના પ્રત્યે અભિમુખ બનનારને આત્મદર્શનના પરિણામે પ્રાપ્ત થનારી શાંતિ બક્ષે છે.’

‘સંસારના પદાર્થોની અસારતા અને વિનાશશીલતાને વિચારી ચૂકેલા તથા જીવનના પર્વતમાન પ્રવાહથી ઉપર ઊઠવા માગનારા માનવોને માટે સંસારમાં એક માદક સર્વોત્તમ દિવ્ય રસ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ વિરલ રસ માનવના બાહ્ય સ્વરૂપનો નાશ નથી નોતરતો પરંતુ એના મિથ્યા અલગ વ્યક્તિત્વનો અંત આણે છે. અરુણાચલ પ્રત્યે મનના વિચારોને વાળવાથી એ બધું શક્ય બને છે. જે માનવ પોતાની જાતને સતત રીતે પૂછે છે કે હું કોણ છું, મારું ઉદભવસ્થાન કયું છે, જે પોતાના અંતરના અતરતમમાં અવગાહન કરીને પોતાના મનના મૂળને હૃદયમાં અનુભવે છે, એ અસાધારણ સાધકપુરુષ (ઓ અરુણાચલ), આનંદના અક્ષય અર્ણવ, વિશ્વનો અધિશ્વર બની જાય છે.’

એક અન્ય ભાવાનુવાદને પણ રજૂ કરું છું :

‘મેં એક અવનવી અનોખી વિલક્ષણ વસ્તુની શોધ કરી છે. અરુણાચલ પર્વત જીવનનું જીવન બનીને એનો વિચાર કરનારા માનવની પ્રવૃત્તિઓને પોતાના તરફ વાળે છે; પોતાની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરે છે; અને એના આલોકિત આત્માને અનુભવવા માટેનું પરિબળ પૂરું પાડીને પોતાની પેઠે અચલ બનાવે છે. એ કેટલો

બધો અસાધારણ ચમત્કાર છે ! એનાથી સાવધ રહીને શ્વાસ લો. અરુણાચલ અત્યંત આકર્ષક રીતે અંતઃકરણમાં પ્રકાશીને કેટલાંય લૌકિક જીવનનો અંત આણે છે.’

‘અરુણાચલ પર્વતને સર્વોત્તમ પરમાત્મા-સ્વરૂપ સમજીને મારી પેઠે પોતાનો નાશ નોતરનારા પુરુષો આ જગતમાં કેટલા હશે ? અરે માનવો, આ અતિશય દુઃખદાયક જીવનથી કંટાળીને તમે શરીરનો ત્યાગ કરવાના સંકલ્પો સેવો છો પરંતુ આ પૃથ્વી પર એક એવું વિરલ ઔષધ છે જે એને સાથેસાથ નષ્ટ કર્યા સિવાય એનો વિચાર કરનારના અહંકારનો અંત આણે છે. એ ઔષધ અન્ય એકેય નહિ પરંતુ અરુણાચલ છે.’

એ સંતપુરુષના ઉપર્યુક્ત રહસ્યમય શબ્દોમાં ઊંડો અર્થ રહેલો છે. એ શબ્દો મુક્તિને મેળવવા માટે મનોરથ કરી ચૂકેલા માનવોને કેટલીક સાધના સંબંધી વ્યાવહારિક સૂચનાઓ પૂરી પાડે છે. શબ્દોના સામાન્ય પડદા દૂર થતાં એવા માનવો પોતાના અંતરમાં પ્રકાશી રહેલી અરુણાચલની દિવ્ય જ્યોતિનું દર્શન કરી શકે છે.

અરુણાચલ મનની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવે છે કે શાંત બનાવે છે. એ શબ્દોના તાત્પર્યને હું સમજવા માંડ્યો. જેમણે અનુભવ નથી કર્યો તેમને સમજાવવાનું કઠિન હોવા છતાં વાસ્તવિકતાને વફાદાર રહીને એટલું કહી શકાય કે અરુણાચલની દિવ્ય અનોખી આકૃતિના ચિત્રને મનની મદદથી જોવાથી અથવા અરુણાચલથી દૂર રહીને પણ એનું સ્મરણ કરવાથી એવી એકાગ્રતા સધાય છે કે એથી જીવનના અંતિમ આત્મવિકાસના આદર્શ તરફ આગળ વધવામાં મદદ મળે છે.

એ દિવસે રમણ મહર્ષિ હોલમાં ઉપસ્થિત નહિ હોવાથી મેં અરુણાચલ પર્વતની ભૂમિમાં પ્રવેશવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયનો અર્થ એના શિખર પર આરોહણ કરવાનો હતો. આકાશમાં વાદળ હોવાથી તથા ગરમીની માત્રા અલ્પ હોવાથી મોસમ સર્વ પ્રકારે સાનુકૂળ હતી. મારા સાહસમાં તાજા પ્રબળ વેગે વહેતા વાયુએ મદદ કરી. મને રસ્તાની માહિતી ન હતી તેમ જ માર્ગમાં ચઢાઈ આવતી તેથી માટું સાહસ ધાર્યા જેટલું સહેલું ન હતું. રસ્તાને જોવાનું મુશ્કેલ હતું. એ ઉપરાંત વસ્તુઓ દૂરથી જોવાથી જેવી દેખાય છે તેવી તેમની પાસે પહોંચવાથી દેખાતી નથી હોતી. નીચેના મેદાની પ્રદેશમાંથી જે સ્થળો પર ચઢવાનું સહેલું લાગે છે તે સ્થળો પર ચઢવાનું ખરેખર શરૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે અઘરું થઈ પડે છે. મારા સાહસની એ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી હતી.

અરુણાચલ પર્વત તરફ નીચેથી જોઈને અને ઓછેવત્તે અંશે સીધે રસ્તે ચાલીને હું આશ્રમના અને તીરુવણ્ણામલાઈ નગરના ઉપરના પર્વતીય પ્રદેશમાંથી આગળ વધ્યો. હું મોટા ભાગે પર્વત ચઢતો જ ગયો. મારે એક પથ્થર પરથી બીજા પથ્થર પર ફેરવું પણ પડ્યું જેથી શિલાખંડોની વચ્ચે ઊગેલા ઘાસથી તેમ જ તેની અંદર છુપાવાની શક્યતાવાળા સાપ અને વીંછીથી બચી શકાય. થોડા વખતમાં તો આખુંયે નગર, એનું ગુંબજોવાળું વિશાળ મંદિર અને આશ્રમનાં મકાનો રમકડાં જેવાં લાગવા માંડ્યા અને નીચેના ઢોળાવોમાંથી મારી તરફ જોનારા બકરાં તથા ઘેટાં, કીડીઓ જેવાં દેખાયાં. મને લાગ્યું કે નીચે ઊતરવાનું વધારે કઠિન થઈ પડશે, કારણ કે સૈકાઓથી વરસાદ તથા પવનની અસર નીચે આવેલા પથ્થરો ગોળાકાર હોવાની સાથેસાથે જમીનમાં મજબૂત રીતે વળગેલા દેખાતા નહોતા. એ અવારનવાર એમના મૂળ સ્થાનેથી ચલાયમાન થતા તેમજ પર્વતની બંને બાજુએથી નીચે પડતા.

અડધા કલાકના ચઢાણ પછી હું એક શિલાખંડ પાસે પહોંચી ગયો. એ શિલાખંડ નીચેથી જોતા લગભગ અડધા રસ્તા પર દેખાયેલો પરંતુ હવે મેં પર્વતના શિખર પર જોયું તો મને લાગ્યું કે મારે કાપવાનું અંતર તો હું અત્યાર સુધી કાપીને આવ્યો તેના કરતાં લગભગ બમણું હતું. વધારામાં એ શિલાખંડ એટલો બધો સપાટ હતો કે એના ઉપર થઈને મારી નાની લાકડીની મદદથી જઈ શકાય તેમ ન હતું. એ શિલાખંડ મારા પસંદ કરેલા પ્રવાસના પંથ પર જ પડેલો. એણે મારા રસ્તાને રોકી રાખેલો એટલે એની આજુબાજુથી પસાર થવાનું અશક્ય જેવું લાગ્યું.

મેં જોયું કે પર્વત-શિખર પર પહોંચનારી ઉપલક રીતે સરળ દેખાતી ખીણો ધાર્યા જેટલી પાસે નહોતી. એમની ઉપર ચઢવાનું કામ કઠીન હતું. આખરે મને સમજાયું કે હું ખોટે માર્ગે આગળ વધી રહ્યો છું. મને તીરુવન્નામલાઈના પેલા કેમિસ્ટના શબ્દો યાદ આવ્યા. એમણે કહેલું કે સાચો અને સર્વોત્તમ રસ્તો શિવના મંદિરની સામેથી કંઈક અંશે ઉત્તર દિશા તરફ આગળ વધે છે. પરંતુ હવે એ માર્ગે જવાનું ઘણું મોડું થયેલું. હવે તો એક જ વસ્તુ બાકી રહેલી કે મારા દિવસભરના સાહસને સફળ કરવા માટે મારે એ શિલાખંડની ડાબી બાજુએ આવેલી વનરાજીમાંથી પસાર થતી પગદંડી પરથી આગળ વધવું. એ પગદંડીનો રસ્તો જોકે લાંબો થાય તેમ હતો તો પણ હવે બીજો કોઈ વિકલ્પ ન દેખાયો. હવે મારે ક્યાં ઉભા રહેવું અને ક્યાંથી આગળ વધવું તે વિચાર કરવાનું મેં બંધ રાખ્યું કારણ કે એમાં ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો. મેં વિચાર્યું કે મને જો સાપ કરડવાનો જ હશે તો હું ગમે તેટલી સાવધાની રાખીશ તો પણ બચી નહિ શકું. મેં માટું સઘળું ધ્યાન અરુણાચલ પ્રત્યે કેન્દ્રિત કર્યું અને એકાદ કલાક પછી પર્વત-શિખર પર પહોંચીને સંતોષનો શ્વાસ લીધો.

જે સ્થળે પ્રખ્યાત અગ્નિજ્વાળાને સળગાવવામાં આવતી તે સ્થળ પર કાળા મોટા ધીના ડાઘ પડેલા હોવાથી મને એને ઓળખતાં વાર ન લાગી. એ સ્થળની પાસેના શિલાખંડ પર મેં માટું આસન જમાવ્યું. મને મહર્ષિના પેલા સદ્ગુણોનું સ્મરણ થયું જેમાં એમણે કહેલું કે ભૌતિક જીવનના પ્રવાહ પ્રત્યે આપણે એવી અનોખી રીતે જોવું જોઈએ કે જેથી એ પ્રવાહ પરમાત્માના પરમ પ્રકાશની આપણી શોધમાં વિક્ષેપ ન પહોંચાડે.

‘તમારા મસ્તકને ઊંચું રાખો. ક્ષણભંગુર જીવનના સાગરના ઉછળતા તરંગોની મોહિનીમાં ન પડો. એ મોહિની તમને કાદવવાળા તરંગોથી વીંટી દેશે. જ્યાં સુધી તમને પરમાત્માના પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી તમારી દૃષ્ટિને ઊંચી રાખો.’ એને બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે :

‘આદર્શને ઉત્તમ રાખો, ઉત્તમોત્તમ રાખો. એ દ્વારા બધા નાના આદર્શોની આપોઆપ પ્રાપ્તિ થઈ જશે. જીવનના ભેદભાવ ભરેલા ધૂધવતા સાગર તરફ જોવાથી એમાં ડૂબવાનો સંભવ રહે છે. એ તરંગોની ઉપર તમારા લક્ષને કેન્દ્રિત કરો, એક જ સનાતન સત્યનું દર્શન કરતાં શીખો. તેથી તમારી રક્ષા થઈ શકશે.’

હું એ વાતને વિચારવા લાગ્યો કે માનવજાતિ સુખ, શાંતિ, પ્રકાશ, નૂતન પથપ્રદર્શન અને અનોખા પથપ્રદર્શકોની આકાંક્ષા રાખે છે, અને તોપણ દુનિયાના સઘળા ધર્મોમાં, સંતો તેમ જ જ્ઞાનીઓના સદ્ગુણોમાં અને એમણે રચેલાં શાસ્ત્રોમાં એટલાં બધાં સત્યોને સમાવવામાં આવ્યા છે કે એ બધાં સત્યોને જાણવાનું કામ એક જ જીવનમાં પૂરું ન થઈ શકે. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો એવું કહી શકાય કે એક જ

सदुपदेश अथवा आदर्शने आचारमां अनुवाटित करवामां आवे तो ते आपराने साचे मार्गे लई जवा माटे पूरतो थई पडे छे.

૨૦. અહંવૃત્તિનો પ્રવાહ

રમણ મહર્ષિની વાતને બાજુ પર રાખીએ તો પણ તટસ્થ રીતે કહી શકાય કે એમણે ઉદ્દેશલો સિદ્ધાંત ખૂબ જ રહસ્યમય લાગે છે. એ સિદ્ધાંતને સામાન્ય ભાષામાં સમજાવવાનું કાર્ય કઠિન છે. જો આપણે એવું સ્વીકારીએ કે કુદરતની પાસે શક્તિનો અભાવ નથી તો એવી પ્રતીતિ કરી શકીએ કે સદગુરુની સમાધિ અથવા એમના ધ્યાનના પરિણામે પેદા થયેલા અલૌકિક શક્તિપ્રવાહો દ્વારા આત્મશક્તિનો ભંડાર પેદા થતો હોય છે. મહર્ષિના અંતરંગ શિષ્યોને ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં એ તથ્યની માહિતી હતી. એ શક્તિને એ બધા અહંવૃત્તિના પ્રવાહ તરીકે ઓળખતા. એ અલૌકિક આધ્યાત્મિક શક્તિને લીધે આશ્રમના વાયુમંડળમાં વિવિધ પરિવર્તનો આવતાં, વ્યાધિનું અનાયાસે સત્વર નિવારણ થઈ જતું તથા આશ્રમવાસીઓના જીવનમાં આત્મપ્રકાશનું પ્રાકટ્ય થતાં ઝડપી ફેરફારો થયા કરતા. મહર્ષિ પોતે પોતાના શિષ્યો દ્વારા વ્યક્ત કરાતા સિદ્ધાંતો વિશે ભાગ્યે જ કશું બોલી બતાવતા. એ એમની વાતોની ઉપેક્ષા કરતા દેખાતા. રમણ મહર્ષિ જેવા મહાન સંતપુરુષે પેદા કરેલી અસરો - એમની યથાર્થ અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે તો - આશ્ચર્યકારક રીતે કાર્ય કરી શકે છે એવું કુદરતના કાનૂનથી સમજી શકાય છે.

આત્મવિચારનો આધાર લીધા સિવાય મારા સત્ય સ્વરૂપની સાથે સંવાદ સાધી શકાય એવી સાધનાપદ્ધતિની મેં એક દિવસ શોધ કરવા માંડી. એ વખતે મારા મનના વિચારો તથા ભાવોને લીધે હું મારા મનને સંપૂર્ણ શાંત કરી શક્યો નહિ. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો કે મારે પેલા શક્તિપ્રવાહનો લાભ કેમ ન લેવો. પરંતુ એ લાભ કેવી રીતે લેવો એ સમસ્યાની ઉપર મારા સમસ્ત ધ્યાનને કેન્દ્રિત કરીને હું અંતઃપ્રેરણાથી પ્રેરાઈને કોઈ મંત્રની પેઠે અવારનવાર રટવા લાગ્યો, અહંવૃત્તિનો પ્રવાહ-અહંવૃત્તિનો પ્રવાહ. મને સમજ ન પડી કે મેં એવું કેમ કર્યું. પરંતુ મારા શરીરમાં તરત જ એક શક્તિપ્રવાહ પેદા થયો. એને લીધે મેં જેની ઈચ્છા રાખેલી એ આવશ્યકતાની પૂર્તિ થઈ. મારામાં પરિવર્તન આવ્યું. મનનો પ્રતિકાર દૂર થયો. મારી આગળથી ધુમ્મસના ગોટાની પેઠે ભૌતિક જગત દૂર થવા લાગ્યું. એ પછી મને જાગૃતિ-અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ.

વખતના વીતવાની સાથે મને સમજાયું કે આત્મશક્તિના એ રહસ્યમય પ્રવાહનો ઉપયોગ કેવળ એટલા માટે જ નથી કરવાનો. બીજી નાની વાતોને માટે પણ એનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ હતો. એ શક્તિની મદદથી મનની પ્રત્યેક પ્રકારની અસ્વસ્થતાને શાંત કરી શકાતી અલબત્ત, મને અંતઃપ્રેરણા દ્વારા સમજાયું અને સાવધાન કરવામાં આવ્યો કે શક્તિના એ ભંડારનો ઉપયોગ અવારનવાર અને સમજ્યા વગર કરવાનો નથી હોતો.

શક્તિના એ પ્રવાહના સંસર્ગમાં આવવા માટે કેટલીક આવશ્યક શરતો જાણવા જેવી છે. પ્રથમ તો એ શક્તિપ્રવાહના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ, પછી સદગુરુ દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિની અસરકારકતામાં અટલ શ્રદ્ધા અને છેવટે એની મદદથી કોઈ સુયોગ્ય હેતુને સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા. મેં મારા ગુરુદેવને એ વિશે કદી પણ ના પૂછ્યું. એમનું કાર્ય હંમેશાં ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર થયા કરતું હોવાથી એના વિશે વાતચીત કરવાનું ખૂબ જ

ક્ષુલ્લક લાગતું. તો પણ અમારી પહેલાં આશ્રમમાં જઈને પોતાના કાર્યો સફળ કરી ચૂકેલા સાધકોની સાધનાપદ્ધતિ પર એનાથી સારો પ્રકાશ પડી શકતો.

આત્મશક્તિનો એ પ્રવાહ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ પ્રવાહ એવી અસાધારણ શક્તિથી સંપન્ન છે કે જેની દ્વારા આપણે આપણા યોગ્ય હેતુઓની સિદ્ધિ કરી શકીએ. માનવજાતિના એક મહાન સન્મિત્રે આપણા માટે એ ધન્ય વારસાને મૂકેલો છે.

૨૧. એક મુસ્લિમ સંતની કબર

એક દિવસ મારા એક મિત્રે મને તિરુવન્નામલાઈની મસ્જિદમાં બંદગી કરવાને માટે આમંત્રણ આપ્યું. હું ત્યાં ગયો ત્યારે મને એમના તરફથી ત્યાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના એક હાજી નામના મુસલમાન ફકીરની વિચિત્ર કથા કહેવામાં આવી. એ ફકીરે પોતાના મૃત્યુના થોડા દિવસ પહેલાં શિષ્યોને કહેલું કે :

‘જ્યારે હું મારા પાર્શિવ શરીરનો પરિત્યાગ કરીશ ત્યારે મારો આત્મા તમારી સાથે વાસ કરશે. જેમને પણ મારી મદદની આવશ્યકતા હશે તે કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાતિભેદ તથા સામાજિક મોભાના ભેદભાવ સિવાય મારી કબરની મુલાકાત લઈ શકશે. હું જાણે કે સ્થૂલ સ્વરૂપે હાજર હોઉં તેમ માનીને એ પોતાની આકાંક્ષા અથવા અભિલાષાને રજૂ કરી શકશે. એની પ્રાર્થનાને લક્ષમાં લઈને એની વાતને હું ખુદાની પાસે પહોંચાડીશ. ખુદા પોતાના સેવકની અરજીને લક્ષમાં લઈને એની ઈચ્છા પૂરી કરશે.’

હિન્દુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી સૌ કોઈને ન્યાતજાત કે સંપ્રદાયના ભેદ વગર એવી મદદ મળેલી તે વિશેના કેટલાયે કિસ્સાઓ એમણે મને કહી સંભળાવ્યા. અરુણાચલ પર્વતની ગુફાઓની મુલાકાત પછી એક દિવસ સંધ્યા સમયે મેં હાજી ફકીરની કબરને જોવા માટે પ્રયાણ કર્યું. કબરનું સ્થાન એકદમ સાંકડું અને નાનું હતું. એની અંદરના ભાગમાં એક ચોકીદાર દેખાયો. તે કબરની બાજુમાં રહેતો અને દિવસે તથા રાતે અગરબત્તી અને ધૂપ સળગાવતો. કબર સીધીસાદી અને લંબચોરસ હતી. આગળની ઓશરીમાં બે નાની બત્તીઓ સળગતી. ઓશરી લગભગ ત્રણ થી ચાર ફૂટ મોટી તથા માટીથી છવાયેલી હતી. એની એક બાજુએ કબરની સફેદ દીવાલો શોભતી અને બીજી બાજુએથી જોતાં તાપથી તપેલા મેદાની પ્રદેશના ખેતરો દેખાતાં.

એ આખાય દેવસ્થાનમાં ઊંડી નીરવતા તથા શાંતિ વ્યાપેલી. સૂર્ય આથમવાની તૈયારીમાં હોવાથી ધ્યાનને માટે સુયોગ્ય સમય છે એવું લાગ્યું. સ્થાન પણ એને માટે સર્વ પ્રકારે સાનુકૂળ હતું. એનો પુરાવો મને એકાદ મિનિટમાં મળી ગયો.

ભારતનું વાયુમંડળ બીજા દેશોના વાયુમંડળ કરતાં ખૂબ જ અનોખું અને જુદું છે. એમ કહી શકાય કે ત્યાંની હવામાં ચિંતન, મનન અને નિવૃત્તિપરાયણતાના પરમાણુઓ ભરેલા છે. જો આપણે સ્વીકારીએ કે કુદરતમાં કોઈ પણ શક્તિનો સર્વથા ક્ષય નથી થતો તો એ વાતને સહેલાઈથી સમજી શકીએ. અસાધારણ આધ્યાત્મિક શક્તિઓથી સંપન્ન પ્રચંડ પ્રભાવોત્પાદક પરમાણુઓથી ભરપૂર, એવા અસંખ્ય મહામાનવો પ્રાચીનકાળથી માંડીને અર્વાચીનકાળ પર્યંત પોતાના ધ્યાન દ્વારા પેદા થયેલા શક્તિના પ્રવાહોને ભારતના વાતાવરણમાં વહેતા કરી રહ્યા છે. તે ઉપરાંત કેટલાયે ભારતવાસીઓના વિચારો આધ્યાત્મિક ધ્યેય તરફ વળેલા હોવાથી એને લીધે આશ્રમ જેવાં પવિત્ર સ્થળોમાં અને એની આજુબાજુના પ્રદેશોમાં વિશેષ પ્રકારના પરમાણુઓ પેદા થાય છે. મુસલમાન ફકીરની સમાધિનું સ્થાન મારે માટે એવું જ પ્રભાવોત્પાદક સ્થાન બની ગયું. થોડી જ ક્ષણોમાં બાહ્ય જગતને મારી ચેતનામાંથી નિવૃત્ત થતું જોઈને મેં હાજી ફકીરની હાજરીનો અનુભવ કર્યો. જાણે કે કોઈ મધુર તથા માયાળુ સ્વભાવના મહાપુરુષ મારી આવશ્યકતાઓ અને ઈચ્છાઓ વિશે માહિતી મેળવવા માગતા હોય તથા તેમને કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ કે શરમ વિના વ્યક્ત કરવા વિનવતા હોય એવો અનુભવ મને થવા લાગ્યો. પરંતુ એ અવસર પર મારે કોઈ પ્રાર્થના કરવાની ન હતી.

મહર્ષિની સંનિધિમાં જે એક વિચાર મારા મનમાં આવ્યા કરતો તે ત્યાં પણ આવવા માંડ્યો. એ વિચારને ધ્યાનના પ્રવાહ નામના શબ્દપ્રયોગ દ્વારા વ્યક્ત કરું તો તે ઉચિત દેખાશે. મારી ઈચ્છા પ્રમાણે તે રાતે ધ્યાનના એ પ્રવાહે મને મારા અંદાજ કરતાં પણ વધારે આગળ લઈ જવામાં મદદ કરી.

એ પછીનાં સપ્તાહો દરમિયાન મેં કેટલાયે અટપટા અઘરા પ્રશ્નોને ઉકેલવા માટે અવારનવાર એ શાંત સ્થાનની મુલાકાત લીધી. એક સમસ્યા તો ઘણી અશક્ય જેવી હતી. એનો ઉકેલ શક્ય નહોતો લાગતો અને તો પણ મેં કબરની મુલાકાત લઈને હાજી ફકીરની મદદની માગણી કરી તો મારી મુલાકાત પછી ત્રણ જ દિવસમાં મારા કોઈ પણ પ્રકારના હસ્તક્ષેપ સિવાય એનો સુખદ અને અણધાર્યો ઉકેલ આવી ગયો. આ પુસ્તકના વાંચનારા કેટલાંયે વાચકો પદાર્થોને સપાટી પરથી જોવા ટેવાયેલા હશે. મારી વાતને સાંભળીને તે તરત જ બોલી ઊઠશે કે એ તો કેવળ અકસ્માત કહેવાય. અકસ્માત દ્વારા શું અભિપ્રેત છે અને એની અંતર્ગત કેવી કેવી ઘટનાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ મેં એક દિવસ એક ભાઈ પાસે માંગ્યું. પરંતુ તે ભાઈ અથવા બીજા ભાઈ એનું બુદ્ધિસંગત, તર્કબદ્ધ સ્પષ્ટીકરણ ના કરી શક્યા. એમણે જણાવ્યું કે એ તો સૌને સહેલાઈથી સમજાય તેવું છે. મને અત્યાર સુધી એનું સંતોષકારક સ્પષ્ટીકરણ નથી મળ્યું. બીજાના કથનની કે ટિકાટિપ્પણીની મારા પર વિશેષ અસર નથી થતી.

૨૨. અરવિંદ આશ્રમમાં

એક દિવસ એક મિત્રે મને જણાવ્યું કે થોડા દિવસ પછી અરવિંદ આશ્રમમાં મહર્ષિ અરવિંદનો દર્શન-દિવસ આવી રહ્યો છે. એવા દિવસો વરસમાં ચાર વાર આવતા.

પશ્ચિમના દેશોમાં સફળતાપૂર્વક પ્રચાર પામેલા શ્રી અરવિંદનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો દ્વારા મેં એમના ઉપદેશો વિશે કેટલીક પૂર્વ-માહિતી મેળવેલી. વર્ષો પહેલાનાં મારા પેરિસના નિવાસ દરમિયાન મેં શ્રી અરવિંદના એક પુસ્તકને ખરીદેલું. તે પુસ્તક મને એના સરળ અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શનને માટે તથા એમાં વ્યક્ત થયેલા ઊંડા બુદ્ધિવાદને માટે ખૂબ જ ગમી ગયેલું. પોન્ડિચેરીના એ આશ્રમનું ધ્યેય પૂર્વ તથા પશ્ચિમની સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક એકતાનું તેમ જ માનવજાતિને દોરવણી આપી શકે એવા આધ્યાત્મિક રંગે રંગાયેલા ભાવિ નેતાઓના મંડળને તૈયાર કરવાનું હતું. એટલા માટે સામાન્ય માનવો શ્રી અરવિંદના આશ્રમને જાદુવિદ્યાની સ્કૂલ કહેતા.

શ્રી અરવિંદના દર્શનને માટે વિશેષ લેખિત મંજૂરી મેળવવાની આવશ્યકતા રહેતી. મારા જાણવામાં આવ્યું કે આશ્રમના કર્મચારીઓનો પરિચય ના હોય તો એવી મંજૂરી સહેલાઈથી મળતી નથી. અમને એ મંજૂરી કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ વગર મળી ગઈ. તેથી ઓગસ્ટની ચૌદમી તારીખે હું પોન્ડિચેરીની ટ્રેનમાં નીકળી શક્યો. પોન્ડિચેરી સંસ્થામાં પ્રવેશતી વખતે કરવામાં આવતી બે કે ત્રણ કલાકની કસ્ટમની વિધિને લીધે મારી મુસાફરીમાં થોડોક વધારે વખત લાગ્યો. સ્ટેશન છોડ્યા પછી મેં જોયું તો આખું નગર ફેન્ય અને ભારતીય ધ્વજોથી શણગારવામાં આવેલું. તે વખતે ભારતીય પ્રજાસત્તાકની સ્વતંત્રતાની બીજી સંવત્સરી ઉજવવામાં આવી રહેલી. રાજકારણના નિષ્ણાત જેવા તે વખતના ફેન્ય ગવર્નરે ભારતની પ્રજાને માફ ન લાગે એટલા માટે સરકારી ઓફિસોનાં મકાનો પર બન્ને દેશોના ધ્વજોને ફરકાવવાનો આદેશ આપેલો. જનતાએ એ આદેશને અનુસરીને આખાં નગરને શણગારેલું. નગરમાં સાઈકલ પર મોટે ભાગે આફ્રિકાના સિંગાલીઝ કાળા ફેન્ય સૈનિકો ચક્કર મારતા દેખાતા. એ સૈનિકોના એક ઉપરીએ મને સમજી શકાય તેવી ફેન્ય ભાષામાં આશ્રમનો માર્ગ બતાવ્યો.

આશ્રમના જુદા જુદા વિભાગો જુદા જુદા મકાનોમાં જોવા મળતા. એ વિભાગોની વ્યવસ્થા ખૂબ જ સુંદર અને અસરકારક હોવાથી ભોજન તથા નિવાસની ટિકિટોને માટે લાગતી લાંબી લાઈનોનો નિકાલ ઝડપથી થઈ શકતો. દર્શનનો સમય બપોરે ત્રણ વાગ્યાનો હતો. બપોરે મુલાકાતીઓ માટેના મકાનના એક મોટા રૂમમાં હું બેઠો. સારી રીતે તૈયાર કરેલા શાકાહારી ભોજનને જાતમહેનતથી પૂરું પાડવામાં આવતું અને જેમને બ્રેડ તથા માખણ જોઈતા હોય તેમને તે પણ આપવામાં આવતાં. ભોજનની પદ્ધતિ ભારતીય અને અંગ્રેજી પદ્ધતિના સંમિશ્રણ જેવી કંઈક અનોખી દેખાતી. હાથમાં ચમચા તથા છરીની સાથે મુલાકાતીઓ જમીન પર પાથરેલી સ્વચ્છ જાજમો પર નાનકડાં ટેબલો કે બાજઠોની સામે બેસતા. દર્શનાર્થીઓમાં અસંખ્ય પશ્ચિમવાસીઓ પણ હતા. એમાંના કેટલાક આશ્રમના સાધકો પણ બનેલા. સમીપવર્તી શેરીઓ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની મોટરોથી ભરેલી. ગરમી પુષ્કળ હોવાથી હજારો મુલાકાતીઓ ઠંડા પીણાંની દુકાનોમાં બેઠેલા દેખાતા. મારી તરસ ઠંડા પીણાંથી સંતોષાય તેવી સામાન્ય નહોતી. નાના સરખા બંદરને નિહાળ્યા પછી,

નૌકાઓને હલેસાં તથા સઢની મદદથી આગળ વધતી જોઈને મેં વૃક્ષોની નીચે થોડોક વિશ્રામ લીધો તો પણ સાગરની સમીપતા મારી ગરમીને ઘટાડી શકી નહિ.

બપોરે ત્રણ વાગ્યે આશ્રમના દરવાજાને ઉઘાડવામાં આવ્યો ત્યારે ચાર ચારની પંક્તિમાં ઊભેલા આશરે બે હજાર દર્શનાર્થીઓની લાંબી કતારો દૂર દૂર સુધી જોવા મળી. દર્શનાર્થીઓ દ્વારા ભારત અને અન્ય અનેક દેશોનું પ્રતિનિધિત્વ થઈ રહેલું. દીર્ઘકાળની પ્રતીક્ષા પછી હું આખરે શ્રી અરવિંદના મકાનની પાસે આવી પહોંચ્યો. દર્શનાર્થીઓની પંક્તિએ આગળ વધીને હોલમાં પ્રવેશ કર્યો. દીવાલો પરથી શ્રી અરવિંદ અને એમના સહયોગિની અથવા સંગિની ફેન્ય માતાનાં ચિત્રો દેખાયાં. અત્યારે એમને માતાજી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. એ અસાધારણ શક્તિ, ભક્તિ તથા કુશળતાપૂર્વક આશ્રમનું સંચાલન કરતાં. મહર્ષિ અરવિંદ આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓને સંભાળવાને બદલે એકાંતિક ધ્યાનમય જીવન ગાળી રહેલાં. માતાજી કોઈપણ પ્રકારના વિશેષ પ્રયત્ન વિના લગભગ બે હજાર શિષ્યો અથવા સાધકોને સંભાળી રહેલાં. આશ્રમમાં જે શિષ્યોને રાખવામાં આવતા તે શિષ્યો પોતાની સમસ્ત ભૌતિક સંપત્તિનું આશ્રમને સમર્પણ કરતા અને આશ્રમ બદલામાં એમની સર્વ પ્રકારે સંભાળ રાખતો. એમની ભૌતિક ચિંતાઓ એવી રીતે દૂર થતી હોવાથી પ્રત્યેક આશ્રમવાસી માતાજીના આદેશોનું પાલન કરતો. પ્રત્યેક આશ્રમવાસીને કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું રહેતું હોવાથી આશ્રમ મોટે ભાગે કોઈક વિહાર અથવા મઠના જેવો સ્વાશ્રયી દેખાતો. એમાં કામકાજ, સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનનો નિશ્ચિત કાર્યક્રમ રહેતો.

કતારમાંથી ધીરે ધીરે આગળ વધતી વખતે મારું ધ્યાન દીવાલો ઉપરની સૂચનાઓ ઉપર ગયું. એમાં જણાવવામાં આવેલું કે સૌથી અનુકૂળ વલણ મૌન તથા ધ્યાનનું છે. એવું પણ કહેવામાં આવતું કે માતાજી દિવ્ય જ્ઞાન ધરાવે છે. અને એ જ્ઞાનની મદદથી કેટલાયે વધારે પડતા આલોચક વૃત્તિના મુલાકાતીઓને શ્રી અરવિંદનાં દર્શન વિના જ કેટલીક વાર પાછા વાળવામાં આવેલા.

અને ખંડની પાસે પહોંચ્યા એટલે શ્રી અરવિંદ અને માતાજીને બેઠેલાં જોયાં. એમની ડાબી તથા જમણી તરફ પુષ્પો તથા ભેટોની મોટી પેટીઓ પડેલી. આખરે મને એ બંનેનું અસાધારણ દર્શન થયું. દર્શનાર્થીઓની કતાર ધીમે ધીમે આગળ વધી એટલે હું એમને મારી અનુકૂળતાએ નિરાંતે જોઈ શક્યો. એ કોઈ પણ પ્રકારના હલનચલન વગર ઊંડા ધ્યાનમાં બેઠેલાં. શ્રી અરવિંદનું શરીર સુદૃઢ હતું. એમના માથા પર સફેદ વાળ હતા અને એમની મુખાકૃતિ ભારતીય કરતાં અંગ્રેજને વધારે મળતી આવતી. એમનું વિશાળ કપાળ એમની મહાન બુદ્ધિશક્તિને સૂચવતું અને એમની તેજસ્વી તીક્ષ્ણ આંખો અવકાશમાં સ્થિર થયેલી. એ બંનેની આજુબાજુ શક્તિશાળી માનસિક તરંગો વહેતા હોય એવો અસાધારણ પ્રભાવ મારી ઉપર પડ્યા વિના રહ્યો નહિ. માતાજીનું મુખ એમણે પહેરેલી સાડીના છેડાથી ઢંકાયેલું. એમની આંખોને હું ન નિહાળી શક્યો. એમની આખીય આકૃતિ અસાધારણ એકાગ્રતાથી ભરેલી લાગી. એમની ઉંમર શ્રી અરવિંદની ઉંમર કરતાં મોટી લાગી. એક આશ્રમવાસીના કહ્યા પ્રમાણે શ્રી અરવિંદ એ વખતે યુમોત્તેર વર્ષના હતા. હું જ્યારે બારેક ફૂટ દૂર હતો ત્યારે મારા ગળામાં અને મારા કંઠમાં એક વિચિત્ર લાગણી થઈ આવી. તે બંને સખત થઈ ગયાં. એ વખતે કતારમાંથી આગળ વધવા સિવાય મારાથી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકી તો પણ એ વખતે મારું મન પહેલાંની જેમ જ કામ કરી રહેલું. કોઈ દેવી શક્તિ મારી રક્ષા કરી રહેલી, એમ મને લાગ્યું.

મારી ઉપર કોઈની સંમોહન વિદ્યાની કશી અસર થતી હોય એવું મને લાગતું નથી. મારી ચેતના ઢંકાઈ નહોતી ગઈ પરંતુ મારું સ્થૂળ શરીર કોઈ અદૃષ્ટ શક્તિથી ભરાઈ ગયું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. એ બંને મહાન આત્માઓથી હું બારેક પગલાં આગળ વધ્યો ત્યાં સુધી મને એવી વિચિત્ર લાગણી થતી રહી. પછી સઘળું પૂર્વવત્ સામાન્ય થવા લાગ્યું અને મારે બોલવું હોય તો બોલી શકાય એવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ.

શ્રી અરવિંદની સંનિધિમાં મારાથી એટલું અનુભવાયું. શ્રી રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં જે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વાયુમંડળનો અનુભવ થતો હતો અથવા જે આશ્ચર્યકારક અંતરંગ સંપર્ક અને જીવંત પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ થતી હતી તેમનો ત્યાં અભાવ વર્તાયો. હું કોઈની કોઈની સાથે સરખામણી કરવા માંગતો નથી. મેં શ્રી અરવિંદ પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ અને આદરભાવ રાખનારા કેટલાક શિષ્યો સાથે વાર્તાલાપ કરી જોયો. એના પરથી મને જણાયું કે એ બધા એમની દ્વારા કલ્યાણકારક અસરનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા. છતાં પણ પ્રત્યેક પ્રકારના માનવને એના પોતાના ગુરુદેવની આવશ્યકતા હોય છે અને આ મારા ગુરુદેવ ન હતા. એનાથી વિશેષ હું કંઈ નહિ કહી શકું.

પાછળથી મેં આશ્રમના પુસ્તકાલયની તથા પુસ્તકોના સારી પેઠે સંગ્રહાયેલા વેચાણ-વિભાગની મુલાકાત લીધી. એ બધું જોઈને મને થોડુંક આશ્ચર્ય થયું. એ પુસ્તકોમાંનાં કેટલાંક શ્રી અરવિંદે પોતે રચેલાં હતાં તો બીજાં કેટલાક પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તત્ત્વજ્ઞાનના મારા જાણીતા લેખકોનાં પુસ્તકો પણ હતાં. એ પુસ્તકો મોટે ભાગે ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં. એમાં ધ્યાન, માનસિક એકાગ્રતા તથા સંમોહિની વિદ્યાનો સમાવેશ થતો. મને હવે એ વિષયોનું આકર્ષણ નહોતું રહ્યું. મને સમજાયું કે મારા માર્ગ સાથે જેને સંબંધ ન હોય તેવી કોઈ વસ્તુમાં હવે મને રસ નથી રહ્યો. મારા ગુરુદેવે મને આત્માસાધના સંબંધી જે જ્ઞાન પૂરું પાડેલું તે જ્ઞાન સર્વોપરી લાગ્યું. એનો અર્થ એવો થયો કે મનની જુદા જુદા વિષયોમાં ફરનારી કામનાઓ અદૃશ્ય થવા લાગેલી. વાસનાઓ કાંઈક અંશે હળવી બનેલી. હવે મને સમજાયું કે કેટલાંય વર્ષોથી મનની જે શાંતિની મેં શોધ કરેલી તે શાંતિનો ઉદભવ ક્યાંથી થતો હતો. મારા ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળના જીવનની એ સરખામણી છેવટની હતી. મારા પોન્ડિચેરી-પ્રવાસની એ છેવટની એકમાત્ર ફળશ્રુતિ સાબિત થઈ.

સાંજના સમયે આશ્રમના વિશાળ હોલમાં થતા ધ્યાન અને પૂજાના કાર્યક્રમમાં મેં ભાગ લીધો. ત્યાંનો કાર્યક્રમ સહજ રીતે, સંવાદપૂર્વક અને ઊંડા અર્થ સાથે પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખીને થતો દેખાયો. સફેદ વસ્ત્રોમાં સજ્જ હજારો શિષ્યો તથા મુલાકાતીઓ એ વિશાળ ખંડમાં જોવા મળ્યા.

શ્રી અરવિંદ ત્યાં માતાજીની સાથે થોડા વખત માટે દેખાયા. એમની મુખાકૃતિ ગૌરવવાળી, અસાધારણ એકાગ્રતાવાળી, ગંભીર તથા પ્રેરણાત્મક લાગી. પરંતુ મારું સાચું અંતર તો ત્યાંથી માઈલો દૂર પશ્ચિમમાં બંધાયેલા સફેદ સંગેમરમરના ભારતીય મંદિરમાં દોડી ગયું. ત્યાં અગરબત્તીના તથા ધૂપના સમૂહથી વીંટળાઈને થોડાક શિષ્યો તથા ભક્તોની વચ્ચે એક મહાપુરુષ પોતાના ભૌતિક જીવનના અંતિમ તબક્કામાં આવીને ઊભા રહેલા. એ મહાપુરુષે મને મારા અનુકૂળ પ્રારબ્ધને પરિણામે મારા જીવનને ઉજ્જવળ બનાવવાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો. એ મહાપુરુષ માનવની અંદર રહેલી અદૃશ્ય આત્મજ્યોતિને જાગ્રત કરવા અથવા માનવોના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે જલી રહેલી એ જ્યોતિની સ્મૃતિને બળવાન બનાવતા. સઘળા સદુપદેશો તથા સિદ્ધાંતોથી એ જ્યોતિ અતીત કહેવાય છે. અરુણાચલના એ મહાન સંતની સામે

બેસીને અમે એ જ્યોતિની પાસેથી સર્વ પ્રકારની મદદ મેળવતા. એ જ્યોતિ સઘળી દીક્ષાઓનું ઉગમ સ્થાન કહેવાય છે અને એના સિવાય કોઈ પણ શાસ્ત્રને સારી પેઠે સમજી શકાય નહિ. સાચી શાંતિ પણ ન મેળવી શકાય. એ સૌના કેન્દ્રમાં છે. એમાંથી ભૌતિક જગતના અંધકારને ભેદનારા સઘળાં કિરણો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.

શ્રી અરવિંદના શિષ્યો રમણ મહર્ષિના ‘જંગલ-આશ્રમ’ના નામથી ઓળખાતા નિવાસસ્થાન પ્રત્યે કોઈ પ્રકારની દુર્ભાવના રાખતા હોય એવું મને ના લાગ્યું. પોન્ડિચેરીના કેટલાય સાધકો તથા મુલાકાતીઓ તિરુવન્નામલાઈની પણ મુલાકાત લેતા. મહર્ષિના શ્રીચરણો પાસે બેસતા અને એમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં. અરવિંદ આશ્રમના કેટલાક સાધકોની નોંધપોથીઓ એ વાતની સાક્ષી પૂરતી. રમણ મહર્ષિએ અરુણાચલ પર્વતના પવિત્ર વાયુમંડળમાં પચાસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં એના ઉપલક્ષ્યમાં આશ્રમ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા સુવર્ણજયંતિ સ્મૃતિ અંકમાં શ્રી અરવિંદના બે શિષ્યોએ મૂલ્યવાન લેખો લખ્યા છે. એના પરથી પણ એ વાતને સમર્થન સાંપડે છે.

રમણ મહર્ષિ આખરે મંદિરના હોલમાં પધાર્યાં એટલે એમની સંનિધિમાં ધ્યાનની સાધનાને શરૂ કરવાનું શક્ય બની શક્યું.

૨૩. દર્શનનો આરંભ

સવારના ધ્યાનનો સમય થયો. મંદિરનો હોલ ભરાઈ ગયો. મેં અનેક નવા માનવોને નિહાળ્યા. એમાં ભારતીય તથા બીજા દેશોના માનવો પણ હતા. ભારતવર્ષના વિલક્ષણ વાતાવરણમાં જીવનના અંતિમ તબક્કામાં પ્રવેશેલા સંતપુરુષની આજુબાજુ એકઠા થનારા માનવોની લાગણીઓને સમજવાનું કાર્ય સહેલું હતું. હું સાહસપૂર્વક કહી શકું કે હોલમાં એકઠા થયેલા પ્રત્યેક માનવના વિચારોને વાંચવાનું કાર્ય મારે માટે કઠિન ન હતું. અલબત્ત, એ પ્રકારની ઉત્સુક્તા અથવા પ્રયોગવૃત્તિને માટે એ પવિત્ર સ્થાનમાં કોઈ અવકાશ ન હતો. એ વૃત્તિ સહેજ પણ શોભાસ્પદ ન હતી.

એક વસ્તુ સ્પષ્ટ હતી. અમે પ્રત્યેકે પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે મહર્ષિની વિદાય લીધી. કયા ભાવથી વિદાય લીધી તે એટલું બધું મહત્વનું ન હતું. અમે સૌ એ સદગુરુના ચરણોમાં એમના પ્રત્યેના પૂજ્યભાવથી પ્રેરાઈને એકઠા થયેલા તથા ઊંડી શાંતિને અનુભવી રહેલા.

મારી બાજુમાં મેં એક મોટી ઊંમરના યુરોપિયન સદગૃહસ્થને જોયા. એમણે બ્લૂ રંગનું હાફપેન્ટ અને શર્ટ પહેરેલું. એમના ગળામાં માળા હતી. એમની ચામડીના રંગ પરથી એવું અનુમાન કરવાને કારણ મળતું કે એમણે ભારતમાં ઘણો લાંબો સમય પસાર કર્યો છે. એમના ટૂંકા કાળા કેશ અને મૂછોથી એમનું પાતળું અને કાંઈક ગંભીર મુખ ઢંકાઈ ગયેલું. એ મહર્ષિની મુખાકૃતિ તરફ, એ મુખાકૃતિને એક શિલ્પકારની અદાથી પોતાના મનમાં કંડારવા માટે તૈયાર થયા હોય તેમ જોઈ રહેલા. એમને ખબર હતી કે પોતાના ગુરુની મુખાકૃતિને એવી રીતે નિહાળવાનું સૌભાગ્ય આ છેલ્લું જ છે. બે દિવસ પછી એમણે વિદાય લીધી. ત્યારથી માંડીને આજ સુધી મેં એમને જોયા નથી. અમે સૌ સાથે જમવા માટે બેસતા ત્યારે એ હોલના દૂરના ખૂણામાં એમનાં પોતાનાં વાસણો લઈને બેસતા. ઘણી ઓછી સામગ્રીઓ લેતા, ખાસ કરીને દૂધની માગણી કરતા. મારે પણ ભોજન વખતે દૂધ મંગાવવું પડતું.

યોગી રામૈયા આશ્રમમાં રહેતા. બ્રાહ્મણોથી વીંટળાઈને રમણ મહર્ષિની સામે આરસની પ્રતિમાની પેઠે અચલ બનીને ઊંડા ધ્યાનમાં વિરાજી રહેલા. મારી સામેના ભાગમાં એક મોટી ઊંમરની સન્નારી બેઠેલી. એ સન્નારી મહર્ષિની સામે અસાધારણ અખૂટ ભક્તિભાવથી ભરાઈને એકીટસે જોઈ રહેલી. એની દૃષ્ટિ નિરાશા તેમજ આંતરિક સંઘર્ષથી ભરેલી હતી. મહર્ષિને એમના ભૌતિક સ્વરૂપમાં એ વધારે વખત સુધી નિહાળી નહિ શકે એવી પ્રતીતિને સ્વીકારવા માટે એ તૈયાર હોય એવું લાગતું ન હતું. અને મહર્ષિ ? એમના નવા ઓપરેશન પછી એ પહેલાં કરતાં ખૂબ જ સુકાઈ ગયેલા. એમની મુખાકૃતિ વધારે ઉજ્જવળ અને ભાવમય બનેલી. એ મુખાકૃતિમાં કશું દુન્યવી નહોતું દેખાતું. એ જાણે કે કોઈ મૂર્તિ જેવા અચલ દેખાતા. એમનો આત્મા એમના સ્થૂલ શરીરને સ્પર્શીને પોતાના અસલ ધામ તરફ જવા માટે જાણે કે તૈયાર થયેલો. એમની શાંતિ અમારી આજુબાજુ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી. કોઈ પ્રશ્નો ઉકેલવાના શેષ નહોતા રહ્યા, કોઈ સમસ્યાઓ સતાવતી નહોતી, કોઈ ઈચ્છાઓ અતૃપ્ત નહોતી રહી, મારા મનમાં કોઈ પ્રકારની ચંચળતા નહોતી. હવે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે પહેલાંની પેઠે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ એક આવશ્યક, પ્રયોજનરહિત પ્રવૃત્તિ છે એવું મને ભાન થયું. એ અવસ્થામાં મારે કોની સાથે સંબંધ રહ્યો ? મારાં મનમાં શું

થવા માંડ્યું ? જે માણસને પોતાનું નામ હતું અને જેની અંદર અનેક પ્રકારના વિચારો પેદા થતા હતા, તે માણસ હવે ક્યાં હતો ? એ બધી ઉપાધિઓ મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપથી ઘણે દૂર ચાલી ગઈ હોય તેવું લાગવા માંડ્યું. મને થયું કે આ ઉત્તમ અવસ્થા પર હું કોઈ પણ સંજોગોમાં કોઈ પણ ભોગે સ્થિર રહી શકું અને શોક તથા મોહની, છાયાઓ અને ભ્રમણાઓની દુનિયામાં ફરીવાર ન પ્રવેશું તો કેટલું બધું સારું ! જ્યાં અહંતા, મમતા, દેશ તથા કાળ સર્વનો અભાવ છે એ સનાતન શાંતિમાં હું સદાને માટે સ્નાન કરું તો કેવું સારું !

મારી આજુબાજુનો પ્રકાશ એટલો બધો પ્રબળ બન્યો કે એની અંદર સર્વ કંઈ ડૂબવા માંડ્યું. મારી ઊઘાડી આંખો પ્રકાશ વિના બીજું કશું દેખતી નહોતી. ચારે તરફ પ્રકાશ પ્રકાશ અને પ્રકાશ ફરી વળ્યો. મને લાગ્યું કે મારું સ્વરૂપ ધીરે ધીરે શાંત થતું જાય છે. એના પ્રાણવાયુથી અનંતની શાંતિ જોખમાશે કે કેમ તે મને ન સમજાયું.

એ પ્રકાશમાં ભૂત અને ભવિષ્યની સીમાઓ નાશ પામવા લાગી. બંને એકમાં સમાઈ ગયા. બીજી રીતે કહું તો એમ કહી શકાય કે હું એવું અનુભવી શક્યો કે કાળનું અસ્તિત્વ નથી રહ્યું. સંત જોનના સ્વાનુભવના શબ્દો મારી સ્મૃતિમાં પ્રકાશના પૂંજની પેઠે એકાએક પ્રકટી ઊઠ્યા : 'કાળ વધારે વખત સુધી રહી શકશે નહિ.'

હવે મને સમજાયું કે સત્યજીવન કાળથી નિરપેક્ષ છે અને જો આપણે કાળની મર્યાદામાં જીવતા હોઈએ તો એ જીવન સાચું જીવન નથી. એ અદૃષ્ટ પ્રકાશમાં મારો પુનરાવતાર વાસ્તવિક બન્યો હોય એવું અનુભવાયું.

પ્રત્યેક વસ્તુ નવેસરથી ગોઠવાઈ, એકમેક સાથે સંવાદપૂર્વક એક બની જે કંઈ દેખાયું તે શબ્દોથી પ્રગટ કરવાનું શક્ય ન હતું. મગજની અંદર એવા કેટલાક અંશો જીવંત રહ્યા જે એકઠા થઈને કેટલાક રહસ્યમય વિચારો તથા શબ્દોનો આવિર્ભાવ કરવા લાગ્યા. તો પણ એ અવસ્થામાં મારું અસ્તિત્વ રહ્યું હોય એવું મને ન લાગતું. એ અસાધારણ અભિનવ અવસ્થા ક્યાં સુધી ચાલી, તેની સમજ ન પડી. એ અવસ્થાને કલાકો તેમજ સેકન્ડોની સમયમર્યાદાથી માપી શકાય તેમ ન હતી. એ અવસ્થામાં એમના વિશે વિચારી શકાય તેમ પણ ન હતું. મારા મનની અંદર એક પણ વિચારને પેદા થવા દઈશ તો હું પાછો ભૌતિક જગતમાં આવી પહોંચીશ, ત્યાં પાછા ફરવાની મને ઈચ્છા ન હતી. એટલે એવા ચોક્કસ વિચારથી મેં એ અવસ્થાને સાચવી રાખી. પરંતુ પાછળથી એ અવસ્થાને સ્પષ્ટ રીતે યાદ રાખવાનું મારે માટે શક્ય ન બન્યું. મનની સાથેનો મારો સંબંધ સંપૂર્ણપણે કપાઈ જવાથી મારી ચેતનાની વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો અંતરાય ન રહ્યો.

મેં મારી જાતને હોલમાં સાધકોની પંક્તિઓની વચ્ચે બેઠેલી અને મારી આજુબાજુના પ્રત્યેક પદાર્થ તરફ આશ્ચર્ય સાથે નિહાળતી જોઈ. મને પ્રથમ વિચાર એ આવ્યો કે હું અસીમ શાંતિમાં આવી રીતે ફરી વાર ડૂબકી મારી શકીશ ખરો ? એ પ્રદેશમાં પહોંચાડનારા પવિત્ર પથનું મને વિસ્મરણ તો નહિ થાય ? પરંતુ મારું મન હજી સુધી પૂર્વવત જાગૃત બન્યું ન હતું અને જાગૃતિની એ અવસ્થામાં આવવા માટે હું આતુર પણ ન હતો. મારી અંદરની શાંતિ તથા નીરવતાની પેલી કલ્યાણકારક અવસ્થા હજી પણ ચાલુ હતી, એટલામાં તો અગરબત્તીના સુવાસિત ધુમાડાની પાછળથી મારી આંખની આગળ રમણ મહર્ષિની મુખાકૃતિ ઉપસ્થિત થઈ. એમની દૃષ્ટિ એવી જ અચલ અને વિશાળ અનંતતામાં અવલોકી રહેલી. એ દૃષ્ટિમાં તફાવત એટલો હતો કે

એ વખતે એ મારા અંતરના અંતરતમને પણ જોઈ રહેલા અને થોડા વખત પહેલાં મને થયેલા અનોખા અનુભવને વિચારી રહેલા. મને પ્રતીતિ થઈ કે એ મારા અનુભવને જાણતા હતા. એ અનુભવને જો મહર્ષિ ન જાણે તો બીજું કોણ જાણી શકે ? જે પરમ પ્રદેશમાં એ સદાને માટે વિરાજતા હતા એ પરમ પ્રદેશમાં મેં એકાદ ક્ષણને માટે મહેમાન તરીકે પ્રવેશ કરેલો.

મારા સમસ્ત વ્યક્તિત્વમાંથી એક મૂંગી છતાં પ્રબળ પ્રાર્થના પ્રાદુર્ભાવ પામી : ‘મને એ પ્રદેશમાં પહોંચાડો. એ ધન્ય પ્રદેશમાં હું સદાને માટે રહી શકું એવી કડુણા કરી દો. આ ક્ષણભંગુર સંસારની મને હવે વધારે પરવા નથી. જો આવશ્યકતા હશે તો હું મૃત્યુના દ્વારમાંથી પણ આગળ વધીશ.’

મેં જોયું કે એ હવે ચોક્કસપણે મારી તરફ નિહાળી રહ્યા છે. અને મારી પ્રાર્થનાનો પ્રત્યુત્તર એમની તેજસ્વી આંખમાં તૈયાર પડ્યો છે. મારા મનમાંથી નીકળતા અનાવશ્યક ઉદગારો શાંત બની ગયા. જે અનિવાર્ય હતું તેને મેં વધાવી લીધું. મેં જાણ્યું કે સઘળું ઉત્તમને માટે જ છે અને હોવું જોઈએ. ફળને પાકતાં જેવી રીતે વાર લાગે છે અને બાળક જેવી રીતે ક્રમે ક્રમે અભિવૃદ્ધિ પામે છે તેવી રીતે સર્વ કાંઈ નિશ્ચિત અને સુયોગ્ય સમયે થતું રહેશે.

એટલામાં તો ઘંટનાદ સંભળાયો. મહર્ષિ એમના પરિચારકોની મદદથી ઊભા થયા અને દરવાજા તરફ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે સૌ કોઈ ઊભા થયા. બપોરના ભોજનનો સમય થઈ ચૂકેલો.

રમણ મહર્ષિ સ્થૂલ રીતે સૌની સાથે સમાન વ્યવહાર કરવામાં વિશ્વાસ રાખતા. એના જ એક અંગ તરીકે સર્વ કોઈને એક સરખી રીતે ભોજન પીરસવામાં આવે તેની કાળજી રાખતા. કેટલીક વાર મહેમાનોની વચ્ચે કોઈ પદાર્થને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પીરસવામાં આવતા ત્યારે મેં એમને વ્યક્તિગત રીતે હસ્તક્ષેપ કરતા પણ જોયેલા. એક દિવસ સવારે અમે અમારા કેળના પાંદડાં પર દરરોજ પીરસાતા ભાતની સાથે થોડાંક ફળને જોયાં ત્યારે એ સંતપુરુષે ભોજન દરમિયાન પળાતા મૌનને છોડીને ભોજન પીરસનારા બ્રાહ્મણને કાંઈક સખત શબ્દોમાં થોડાંક વચનો કહ્યાં. એ વખતે મને સમજાયું કે એ મહાપુરુષની પાસે રહેતા આશ્રમવાસીઓને માટે એમની નાની સરખી સૂચના પણ કેટલી બધી ઊંડા રહસ્યવાળી હોય છે. પેલા બ્રાહ્મણ પીરસનારે મારી પાસે આવીને મારું પાંદડું લીધું, મારી ક્ષમા માગી અને ખૂબ જ સંકોચપૂર્વક એને મહર્ષિને બતાવવા માટે આગળ કર્યું. પહેલાં તો મને સમજાયું નહિ કે એ બધાનો અર્થ શો થાય છે. પરંતુ હું સત્વર જોઈ શક્યો કે એ સંતપુરુષ મારા ફળને ગણી રહ્યા છે. અને એ ફળોની સંખ્યાને પોતાના ફળોની સંખ્યા સાથે સરખાવી રહ્યા છે. જ્યારે એમને ખબર પડી કે બંનેની સંખ્યા સરખી જ છે ત્યારે એમણે પેલા બ્રાહ્મણને મારી તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં વધારે માયાળુતાપૂર્વક સંબોધન કર્યું. બ્રાહ્મણે સંતોષ પામીને તથા પોતાની જાતને ન્યાય થયો છે એવું સમજીને કેટલાક શબ્દો કહ્યા અને પછી મારા ભોજનને પાછું આણ્યું.

જેમણે એ દૃશ્યને જોયું નથી અને રમણ મહર્ષિને વ્યક્તિગત રીતે જાણ્યા નથી, તેમને આ વાત ક્ષુલ્લક અને કદાચ વજૂદ વગરની લાગશે પરંતુ મહર્ષિ માનવહૃદયને એની નિર્બળતા અને અપૂર્ણતા સાથે સારી રીતે સમજતા એટલા માટે જે ઉપાયોને એ સુયોગ્ય સમજીને બતાવતા તે ઉપાયો કદી પણ નિષ્ફળ જતા નહિ. એમના જેવા પરમ પ્રતાપી આધ્યાત્મિક મહાપુરુષને એવા મિત્રતાપૂર્ણ અભિનય કરતા જોવા

એનાથી વધારે ઉત્સાહજનક તથા સુખદાયક બીજું શું હોઈ શકે ? મને એ બધાંના અર્થની ખબર પાછળથી પડી.

એ સંતપુરુષના માયાળુ, અતિશય પ્રેમાળ, મિત્રતાપૂર્ણ વ્યવહારને ન સમજવાથી શરૂઆતમાં કેટલાક સાધકો અથવા નવાગંતુકો એમની સંનિધિમાં સંકોચ અનુભવતા. એને લીધે એમના આત્મિક અંતરંગ વિકાસમાં અંતરાય ઊભો થતો. અમારી અંતઃપ્રેરણાથી અમને સમજાતું કે અમારી અને એમની ભૂમિકા વચ્ચે ઘણો મોટો, આસમાન-જમીનનો તફાવત હતો. રમણ મહર્ષિ શબ્દોનો આધાર લીધા સિવાય અમારા અનુચિત અને અહંકારયુક્ત વ્યવહારને નાપસંદ કરતા. બીજાની પ્રત્યેનો અમારો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ તેનું ઉદાહરણ એ પોતાના આચાર દ્વારા રજૂ કરતા.

૨૪. દીક્ષાઓ

રમણ મહર્ષિ જેવા સ્વાનુભવસંપન્ન સદગુરુદેવની સુખદ સંનિધિમાં આપણું મન સત્યના સાક્ષાત્કારને માટે અંતરાયરૂપ બનતાં અટકતું ત્યારે અતીતકાળથી ઉપદેશવામાં આવેલા આત્મજ્ઞાનનો સ્વાનુભવ સહજ બનતો અને આપણા જમાનામાં પણ જેમણે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય તેમની પરંપરાને બળ મળતું.

મેં જોયું કે જે પ્રશ્નો તથા સમસ્યાઓના ઉકેલને મેં મારી બુદ્ધિની મર્યાદાને લીધે ટાળેલો કે મુલતવી રાખેલો તે પ્રશ્નો, તથા સમસ્યાઓનો ઉકેલ મારે માટે અચાનક જ થઈ ગયો. પ્રથમ તો એ પ્રશ્નો, સિક્કાંતો તથા સદુપદેશોને બુદ્ધિની મદદથી સમજવાની ઈચ્છાનો અભાવ વર્તાયો. મને લાગ્યું કે જુદા જુદા વખતે અને માનવજાતિના વિવિધ વર્ગોને માટે ઉપદેશવામાં આવેલી સાધના-પદ્ધતિઓની અને એમનાં સાધ્યોની સમીક્ષા તેમ જ સરખામણી કરવાનું કાર્ય એ કાર્યની ઈચ્છા સાથે કેટલું બધું છીછરું, ક્ષુલ્લક કે નિરર્થક છે ! છેલ્લા થોડાક વખતથી મને એવું ગાંડપણ વળગેલું. મારા પોતાના સંતોષને માટે હું કોઈ પણ ભોગે કોઈક ચોક્કસ સુખકારક સિક્કાંત પર પહોંચવા અને એને વળગી રહેવા માગતો હતો. હવે હું સમજ્યો કે એથી કાંઈ જ નહિ વળે, એ તો સમયનો દુરુપયોગ છે, અંધકારમાં અટવાવા બરાબર છે. કારણ કે મારી પદ્ધતિ બરાબર ન હતી. આપણે શું જાણવા જેવું છે ? ભૌતિક નામરૂપવાળા જુદા જુદા પદાર્થો અથવા આપણા મનમાં એમના સંસર્ગમાં આવવાથી થનારી પ્રતિક્રિયા ? દુન્યવી પદાર્થોના સંબંધથી પરમ જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ કદી પણ સફળ નથી થતી, સાર્થક નથી ઠરતી. એક દુન્યવી પદાર્થની સ્મૃતિ બીજા પદાર્થ સાથે સંકળાયેલી હોઈને નવા નવા ભાવો, સંકલ્પો, વિચારો વધતા જ જાય છે, ને નવાં નવાં રૂપોની પરંપરા પણ મનમાં પેદા થતી રહે છે.

માનવો એ સાદાસીધા સત્યને કેમ નથી સમજતા ? જગતનાં સઘળાં સ્વરૂપોનું જ્ઞાન કાંઈ એક જ દિવસમાં નથી થતું અને એવું જ્ઞાન મેળવાના પ્રયત્નનો અંત જ નથી હોતો. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું ધ્યેય-વર્તુળ ઉત્તરોત્તર વધતું જ જાય છે. એનો અંત નથી દેખાતો. મહર્ષિ રમણ કહે છે :

‘નામ તથા રૂપથી ભરેલા જગતના પદાર્થોને જાણવાનો પ્રયત્ન એવો અર્થ વગરનો છે જેવો અર્થ વગરનો પ્રયત્ન માથાના વાળને કપાવ્યા કે કઢાવ્યા પછી પ્રત્યેક વાળના ભાગ્ય વિશે વિચાર કરતા રહેવાનો છે.’

એ વાળને કાં તો કચરાપેટીમાં નાખવામાં કે બાળી નાખવામાં આવશે. બંને પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં એમનો અને એમના મૂળ માલિકનો અધિક સંબંધ નહિ રહે. ક્ષણભંગુર કલ્પનાના પરિણામે પેદા થયેલો ભૂતકાળ પણ એક મોટી ભ્રાંતિ જ છે. એ ભૂતકાળ કદી કોઈ પણ ઉપાયે પાછો નથી ફરતો, અને એક વારના એના અભિનેતાઓને માટે પોતાના પાઠને કે ભાવાર્થને ફરી વાર રજૂ નથી કરતો. એ તથ્ય પરથી સમજાય છે કે માનવો પોતાના જીવનની કટુતાને ને આફતોને આટલા બધા પ્રમાણમાં શા માટે વધારી રહ્યા છે. એ ભૂતકાળના - આગળ અસ્તિત્વ ના ધરાવતા - અનુભવોનું અહર્નિશ ચર્ચણ કરે છે અને કેવી રીતે વર્તમાનના આનંદને નથી અનુભવતા. વર્તમાનમાં ડૂબકી મારીને તેને પૂર્ણપણે જીવવાને બદલે ભૂતકાળમાં જ શ્વાસ લે છે. એવી ધ્યેય વિનાની, પાર વિનાની પ્રવૃત્તિથી આત્મસાક્ષાત્કાર નથી થતો, પરંતુ આત્મજ્ઞાન અથવા

આત્મસાક્ષાત્કારની મદદથી એવી વ્યર્થ પ્રવૃત્તિનો અંત આવે છે. જે મહાન સંતપુરુષની આગળ હું બેઠેલો તે દેશ તથા કાળનાં બંધનથી મુક્ત હતા. મારે માટે એમાં મોટી આશા સમાયેલી. એ જ મારી દીક્ષા હતી.

મહર્ષિના જીવન પર એમના અનુયાયીઓ દ્વારા લખાયેલાં જુદાંજુદાં પુસ્તકો કે લખાણોને વાંચીને મેં મહર્ષિના જીવનની નાની મોટી વિગતો સાથે માહિતી મેળવી. રમણ મહર્ષિ કિશોરાવસ્થામાં માતાપિતા સાથે ઘરમાં રહેતા ત્યારે શિવ સંપ્રદાયના ત્રેસઠ સંતોની વાતોને વાંચીને એમને એવા જ લોકોત્તર સંત થવાની સહજ ઈચ્છા થઈ. એમણે એવા બનવાનો નિર્ણય કર્યો. એવી રીતે જે પણ મહર્ષિનું દર્શન કરતા એમને એમના જેવા બનવાનો ઉત્કટ ભાવ થતો. જે શક્તિને સંસારની કોઈએ શક્તિ સાથે સરખાવી ના શકાય તે અમને એ મહાપુરુષની ચેતના સાથે એક થવાના અમારા જીવનધ્યેયનું સ્મરણ કરાવતી. એ સ્વપ્ન એકાદ ક્ષણ સુધી સાકાર થયેલું દેખાતું. મૌન એક અને સર્વવ્યાપક જણાતું. એ મૌનમાં અથવા નીરવ શાંતિમાં જીવન ભળી જતું અને જે જીવનથી પર કહેવાતા તે અપરિવર્તનશીલ અનંત આનંદસ્વરૂપ ગુણાતીત પૂર્ણ પરમાત્મા જ શેષ રહેતા. એક ઓછા જાણીતા પશ્ચિમી યોગીનું પેલું કથન સાચું લાગતું કે ઈશ્વર અને સત્ય સરળ હોવા છતાં એટલાં તો ઉજ્જવળ છે કે જો તે પોતાના પૂર્ણ મહિમા તથા પ્રકાશ સાથે પ્રત્યક્ષ થાય તો કોઈ પણ ગ્રહ ટકી શકે નહિ. એ ભસ્મિભૂત બની જાય. એમાં મહાન સત્ય સમાયેલું લાગ્યું. એ પણ એક દીક્ષા હતી.

મહર્ષિની સંનિધિમાં મારું મન સંસાર સાથે શાંતિ સ્થાપી શક્યું. સંસાર મારે માટે કોઈ ભયંકર હાનિકારક દુષ્ટ રાક્ષસ ના રહ્યો. મને દેખાતા માનવો મારાથી જુદા દેખાવાને બદલે આત્મારૂપ દેખાયા. મારી અંદર કાર્ય કરતો નિયમ એમની અંદર પણ કાર્ય કરી રહેલો. એ ભાવના અથવા અનુભૂતિનું પ્રાકટ્ય મહર્ષિના પેલા સદ્ગુણોનો અમલ કરવાથી થવા લાગ્યું : ‘જ્યારે કોઈને મળો ત્યારે વિચાર કરો કે એના શરીરમાં જે વસે છે તે ઈશ્વર જ છે.’

એ મારી અંતિમ દીક્ષા હતી.

૨૫. મંદિરના હોલમાં સંગીતસમારોહ

આજે રમણ મહર્ષિના કોચની સામેની ખાલી જગ્યામાં રંગીન ભારતીય કામળાઓથી ઢંકાયેલી એ લાકડાંની પેટીઓ જોઈ. એ પેટીઓની બાજુમાં ઉત્તર ભારતીય પોશાક પહેરીને બે માણસો બેઠેલા. રમણાશ્રમના લાઈબ્રેરિયન સાથે લાઈબ્રેરીમાં મારે કલાકો સુધી જે વાતચીત થતી તે દરમિયાન એમણે મને એક વાર જણાવ્યું કે રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં બપોર પછી ધાર્મિક સંગીતનો અથવા સંકીર્તનનો સમારોહ થવાનો છે અને નવાગંતુકો પ્રખ્યાત કલાકારો હોઈને એમના હાર્મોનિયમ પર સંગીત સંભળાવવા માટે એકઠા થયા છે. એ દિવસે બપોરે કોઈક અપવાદરૂપ વિરલ સંજોગોમાં બનતું તેમ, મંદિરનો હોલ એકદમ ભરાઈ ગયેલો. સંગીતકારોએ મહર્ષિને પૂજ્યભાવે રાબેતા મુજબ પ્રણામ કર્યા પછી પોતાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. કલાકારે મોટું હાર્મોનિયમ વગાડીને સુસંવાદી સ્વરો કાઢવા માંડ્યાં અને બીજાએ એમાં સાથ આપ્યો. એ સ્વરો શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત તથા લોકસંગીતમાં સંમિશ્રણ સમાન હતા અને મહર્ષિના શિષ્યો દ્વારા રાતના સત્સંગ વખતે ગવાતાં જુદાં જુદાં ગીતોને મળતા આવતા.

એ સંગીતસમારોહ વખતે મહર્ષિ કોઈક દૂરના અનંત પદાર્થનું ધ્યાન કરતા હોય એવી રીતે દરરોજની જેમ ઊંડી એકાગ્રાવસ્થામાં બેઠેલા દેખાયા. એ સંગીતને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા કે માણતા હોય એવું ના લાગ્યું. સંગીતકારોએ એકાદ કલાક પછી એમના સમારોહની સમાપ્તિ કરીને મહર્ષિને ફરી વાર પ્રણામ કર્યા અને બીજા ભક્તોની સાથે શાંતિપૂર્વક બેસી ગયા. એમની હાર્મોનિયમ વગાડવાની પદ્ધતિ મને ખૂબ જ ગમી અને રસમય લાગી. બંને કલાકારોની આંગળી હાર્મોનિયમ પર એવી તો ત્વરિત ને કળાત્મક રીતે ફરતી હતી કે એમને અવલોકનારને એવું લાગતું કે એ જાણે હાર્મોનિયમને અડતી જ નથી અને એમની સપાટી પરથી જ પસાર થઈ રહી છે. મેં એક વાર એવા ઈલેક્ટ્રિક હાર્મોનિયમ વિશે સાંભળેલું જે કલાકારની અંગુલિ એની પાસે પહોંચતાંવેંત આપોઆપ વાગી ઊઠતું. કલાકારની અંગુલિ અમુક ચોક્કસ અંતર પરથી હાલતી અને એ અંતર સંગીતસ્વરોની સૃષ્ટિમાં નિર્ણાયક બનતું. એ ભારતીય કલાકારોએ એવા વાજિંત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હશે ? પરંતુ એમની પેટીઓ સાથે હોલની વીજળી સાથે જોડાયેલા કોઈ વાયરનો સંબંધ સાધવામાં આવ્યો હોય એવું મને ના દેખાયું. એટલે મારી શંકા નિરાધાર લાગી. સાચી વાત તો એ હતી કે એમની અસાધારણ લોકોત્તર કલાશક્તિને લીધે સામાન્ય હાર્મોનિયમ એમને માટે અસામાન્ય બની ગયેલા.

રાતના ધ્યાનના કાર્યક્રમ પછી એક પરિચારકે મને હોલના દ્વાર પાસે મળીને જણાવ્યું કે બધા જમીને પરવારશે પછી સિનેમા શો થવાનો છે. એમણે મને આશ્રમમાં અને આશ્રમની આજુબાજુ રહેતા કેટલાક યુરોપિયનોને અને અમેરિકનોને આમંત્રણ આપવા માટે જણાવ્યું. રાતે લગભગ આઠેક વાગે હોલ પ્રવૃત્તિથી ભરપૂર બની ગયો. એક ખૂણામાં પડદો ગોઠવવામાં આવ્યો. બીજા ખૂણામાં નાનું પ્રોજેક્ટર મૂકવામાં આવ્યું અને થોડાક ટેકનિશિયનો કામે લાગી ગયા.

મારા પશ્ચિમી મિત્રો થોડાક વહેલા આવ્યા. મેં અને જેની સાથે મારે આશ્રમમાં અવારનવાર અનેકવિધ વાતો થતી તે મુંબઈથી આવેલી મારી મિત્ર નલિનીએ બારી પાસે બેઠક લીધી. કલકત્તાના એક ધનાઢ્યની પંદરથી સોળ વરસની યુવાન કન્યાએ પણ અમારી પાસે જ બેસવાનું પસંદ કર્યું.

દર્શનાર્થીઓમાં ખાખી યુનિફોર્મમાં સજ્જ, તિરુવણ્ણામલૈ શહેરના પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ, ડિસ્ટ્રિક્ટ મેડિકલ ઓફિસર, કેટલાક વકીલો અને સ્થાનિક કોર્ટના ન્યાયધીશો હતા.

કેટલીક જરૂરી વ્યવસ્થા પછી સિનેમા શોની શરૂઆત થઈ. સિનેમાની ફિલ્મનો સંબંધ મહર્ષિના જીવન સાથે હતો. એમાં મહર્ષિનું વ્યક્તિત્વ જુદીજુદી રીતે જોવા મળ્યું. એ અરુણાચલના પવિત્ર પર્વત પર ચઢતા દેખાયા, આશ્રમના આંગણમાં ફરતા જોવા મળ્યા, અને આશ્રમના જુદાજુદા ઉત્સવોમાં ભાગ લેતા જોઈ શકાયા. મોટા ભાગની ફિલ્મ રંગીન, સરસ અને મહર્ષિની આકૃતિને નૈસર્ગિક અને વિવિધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરનારી હતી. એમની આજુબાજુની વ્યક્તિઓ સહેલાઈથી ઓળખી શકાઈ. મહર્ષિની સંનિધિમાં પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ, આશ્રમના સેવકો અને કેટલાક સ્કાઉટો દેખાયા. મહર્ષિની પાછળ એમની એકનિષ્ઠ ભક્ત એક અમેરિકન સ્ત્રી ધીમેધીમે ચાલતી દેખાઈ.

મહર્ષિ એ આખીય ફિલ્મને એમની નૈસર્ગિક, સહજ, અલિપ્ત, તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલા. એ ફિલ્મને નિહાળીને મને લાગ્યું કે ભવિષ્યની પેઢીઓને માટે મહર્ષિની આકૃતિને અમર બનાવવામાં આવી છે. પરંતુ કચકડાની એ આવૃત્તિ એમના અમોલ અલૌકિક આશીર્વાદ જેવા પ્રત્યક્ષ જીવનની બરાબરી કરી શકે તેમ નહોતી, એ ચોક્કસ હતું.

૨૬. મનથી પારના પ્રદેશમાં

‘મન એટલા માટે જ માનવના બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે. મન વાસનાથી સંપન્ન કે યુક્ત બને છે ત્યારે બંધનનું અને અજ્ઞાન, વાસના તથા અશુદ્ધિથી રહિત અથવા મુક્ત બને છે ત્યારે મોક્ષનું કારણ બને છે. મન એવી રીતે જીવનમાં ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.’

- શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય કૃત વિવેકચૂડામણિ, શ્લોક ૧૭૬નો ભાવાર્થ.

આશ્રમના મંદિરની આજુબાજુ પથ્થરની વિશાળ પરસાળ હતી. રાતના નવ વાગ્યા પછી આશ્રમનું જીવન લગભગ શાંત થઈ જતું અને મંદિરમાં પણ અંધારું ફરી વળતું. મહર્ષિ મંદિરથી કળાત્મક રીતે છૂટા પાડવામાં આવેલા હોલમાં સૂઈ રહેતા. એમની સાથે એમની સેવા માટે સદાય તૈયાર એકાદ-બે સેવકો પણ રહેતા. એમનું સ્વાસ્થ્ય ખૂબ જ કથળેલું હોવાથી એવી વ્યવસ્થા અત્યંત આવશ્યક થઈ પડેલી.

આશ્રમનાં આંગણામાં અને મંદિરની પરસાળમાં ચાંદની પથરાઈ ગઈ હોય ત્યારે રાતે કેટલીય વાર મારા ખંડમાંથી બહાર નીકળીને હું સ્વચ્છ અગાસી પર શાંતિપૂર્વક બેસતો. ભોજનાલયની બહારની કાચી ખુલ્લી જગ્યામાં કેટલાક આશ્રમની મુલાકાતે અથવા રમણ મહર્ષિના દર્શને આવેલા ગ્રામજનો સૂતેલા દેખાતા. સામે જ આશ્રમનું શાંતિપૂર્વક વિસ્તરેલું તળાવ દેખાતું.

એ પ્રશાંત, પવિત્ર, પ્રસન્ન વાતાવરણમાં મને ધ્યાન માટેનું સાનુકૂળ સ્થાન મળી રહેતું. મહર્ષિ સ્થૂળ રીતે મારાથી થોડેક જ દૂર છે એવી માહિતીને લીધે મારા વિચારો તથા ભાવો, સંકલ્પો અને વિકલ્પો વધારે વિશુદ્ધ તેમ જ ઉદાત્ત બનતા. રમણ મહર્ષિના પવિત્ર ચરણકમળમાં બેસીને મને જે કેટલીક મહત્વની વસ્તુઓ શીખવા મળી એમાં જે વસ્તુ વધારે મહત્વની લાગી એના પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરવાનો તથા એને વિસ્તારથી આલેખવાનો પ્રયત્ન કરું તો એ અનુચિત અથવા અસ્થાને નહિ ગણાય.

ચારેક વર્ષ પહેલાં મેં રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં પોલ બ્રન્ટને અનુભવેલી ભાવ સમાધિની અનોખી અવસ્થા વિશે વાંચ્યું ત્યારે હું ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. મને કશું સમજાયું નહીં. એમણે એ અનુભૂતિને વિચાર કરનારા મનથી અલગ કહી બતાવેલી. એ વાંચીને મને થયેલું કે કોઈ માનવ પોતાની મનોવૃત્તિથી અલગ અથવા સ્વતંત્ર કેવી રીતે થઈ શકે ?

હવે મને સ્વાનુભવથી સમજાયું કે એવું શક્ય છે.

મેં આગળ ઉપર કહી દીધું છે કે રમણાશ્રમમાં આવ્યા પછી મેં મારા પહેલાંના અભ્યાસને છોડી દીધેલો. એનું એક મુખ્ય મહત્વનું કારણ એ હતું કે મહર્ષિ સાથેના મહામૂલ્યવાન સમયનો સદુપયોગ જેટલી બને તેટલી સમજપૂર્વક કરવાનો મારો નિરધાર હતો. બીજો સાધનાત્મક અભ્યાસ તો આવશ્યકતા પ્રમાણે પાછળથી કરી શકાય તેમ હતો. પરંતુ મહર્ષિની સંનિધિમાં જે કાંઈ શીખવાનું મળી શકે તેમ હતું તેની સંભાવના પાછળથી બીજે ક્યાંયથી નહોતી લાગતી. પ્રસ્તુત પુસ્તકના ૨૩મા પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પેલા નસીબવંતા ન્યારા અનુભવ પછી મને સમજાયું કે હું વિચાર કરવાના મુખ્ય સાધન જેવા મનથી અલગ થઈ શકું તેમ છું અને મારી ચેતનાનો અથવા મારા વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વનો કદી નાશ નથી થઈ શકતો. મન વિચારરહિત બની ગયું હોવા છતાં જીવનનો પવિત્ર પ્રવાહ કોઈ પણ પ્રકારના વિક્ષેપ વિના વહી રહેલો.

એના પરથી મારી પ્રતીતિ થઈ કે અહંભાવનો પ્રવાહ વિચાર કરતાં સ્વતંત્ર છે અને તોપણ વિચારની પ્રત્યેક પ્રક્રિયાનો પ્રાદુર્ભાવ એની અંદરથી અથવા એને લીધે જ થતો હોય છે.

રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં સાંપડતી કેટલીક ઉચ્ચ કોટિની સ્વાનુભૂતિઓમાંની એ એક હતી.

વરસો પહેલાં મને સૂચવવામાં આવ્યું કે મનને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે શાંત કરવામાં નથી આવતું ત્યાં સુધી પ્રકાશનું કિરણ નથી મળતું. તે પછીથી મેં કાંઈક વેદના અને અચોક્કસતાની લાગણી સાથે એ દિશામાં મારા અપાર પ્રયત્નો ચાલુ કર્યા. એ વખતે મારે માટે મનની પારનો પ્રદેશ અપરિચિત, ગુપ્ત અને શૂન્ય જેવો હતો. રમણ મહર્ષિની રહસ્યમયી મદદથી જેનું ભાન કે જ્ઞાન થયું તે આત્મચેતનાનો અનુભવ મારે માટે એ વખતે કોસો દૂર હતો. મનની સાથે કામ લેવાની પહેલાંની પદ્ધતિને પેલી ભયંકર પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવી શકાય જે પરિસ્થિતિમાં એક વ્યક્તિ પાસે ખૂબ જ ગરમ થયેલી ઇલેક્ટ્રિક મોટર હોય છે અને એ મોટરને ઠંડી પાડવાની કે બંધ કરવાની સ્વીચની એને માહિતી નથી હોતી. સામાન્ય માનવ પણ જ્યારે ધારે ત્યારે પોતાના વિચાર કરવાના યંત્રને અથવા મનને રોકી શકે છે ખરો? માણસ જેના પર કાબૂ ના કરી શકે એવા યંત્રનો ઉપયોગ કરે છે ખરો? માનવ જાતિ શું કરી રહી છે?

આપણી પાસે મનની જે અતિશય સૂક્ષ્મ અને અગત્યની શક્તિ છે એનું નિયંત્રણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરતાં પહેલાં કઠિન થઈ પડે છે. એની, એને શાંત કરવાની, સ્વીચની માહિતી બધાને નથી મળતી. એ મન આપણને મોટે ભાગે આડમાર્ગે લઈ જાય છે તથા ભ્રાંત બનાવે છે. પરંતુ આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપથી કશું અજ્ઞાત નથી હોતું. એના પવિત્ર અપાર્થિવ પ્રકાશનાં શરૂઆતનાં કિરણોની મદદથી મને એ રહસ્યમય સ્વીચ પર કાબૂ મળ્યો. એને લીધે મારી શંકાશીલતા અને અનિશ્ચિતતાનો અંત આવ્યો.

*

મારી આંખ ઊઘડી એટલે મેં આશ્રમના જળાશયનું ચાંદનીચર્ચિત શ્વેત પાણી જોયું. મારી ઉપર અનંત આકાશમાં શ્વેતરંગી વાદળાં સરી રહેલાં. એમની પાછળથી વચ્ચે વચ્ચે ચંદ્ર પ્રકાશી રહેલો. મારા બહારના સ્થૂળ કર્ણ ધ્રુવડના દૂરદૂરના શબ્દોને સાંભળવા લાગ્યા. પરંતુ એ બધું મારી આત્મચેતનાની બહાર હતું. મને ખબર હતી કે મારી સ્થૂળ કાયા બાહ્ય જગતના સંપર્કમાં હોવા છતાં અંદરખાને તો એમાં સાચા અહંનું શાંત વર્ચસ્વ હતું. એ નીરવતા અથવા શાંતિના બદલામાં મને કોઈ વિશ્વનો વૈભવ આપે તો પણ હું ના સ્વીકારું. ઈન્દ્રિયોની દુનિયા ડોલી ઊઠે છે તો પણ એનો પાયો અક્ષય રહે છે એની મને માહિતી હતી. એ શાંતિ અપેક્ષારહિત હતી. સૌથી સ્વતંત્ર હતી. એ મારી આત્મચેતનામાં અવતરવા લાગી એટલે હું જેને મારું માનતો હતો તેનો અંત આવ્યો. એ આત્મ-ચેતનાને અવલોકવાનું કાર્ય એકદમ અશક્ય લાગ્યું, કારણ કે એ અવસ્થામાં એના સિવાય બીજાનું અસ્તિત્વ નહોતું દેખાતું.

એ અલૌકિક અવસ્થાને વર્ણવવા અથવા આલેખવા માટે અવારનવાર ડૂબવા અથવા અવગાહન કરવા જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ પ્રયોગ બરાબર નથી લાગતો, કારણ કે એ શબ્દપ્રયોગ કોઈક જુદી વસ્તુનો અને કોઈક અજ્ઞાત વસ્તુમાં પ્રવેશનો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ સાધકને થતો સ્વાનુભવ છેક જ જુદો હોય છે. સાધક એ વખતે શાંતિસ્વરૂપ જ હોય છે અને બીજું કશું નથી હોતો. એનાં બધાં જ આવરણ હઠી જાય છે અને કેવળ સારતત્વ શેષ રહે છે.

*

મારી અંદર એક અનોખી અવસ્થાનો વિકાસ થવા લાગ્યો. મેં મૌની સાધુ (લેખક) પ્રત્યે એક પદાર્થ તરીકે જોવા માંડ્યું. એ બહારનું આવરણ કોઈ રીતે એટલું બધું અગત્યનું નહોતું લાગતું. એ બેસતા, ધ્યાન લેતા અને એમની નસોમાં લોહી વહેતું. મનની આસપાસ ભાતભાતના વિચારો તથા ભાવો ભમતા રહેતા-જેવી રીતે મધપૂડામાં પ્રવેશવા માટે મધમાખીઓ કોશિશ કરે તેવી રીતે-પરંતુ નિસ્તબ્ધતા અથવા શાંતિને લીધે એમનું આક્રમણ સફળ નહોતું બનતું.

મને ખબર હતી કે મારી સાધનાની હવે પછીની ભૂમિકામાં હું બહારના દૃશ્ય જગતનું વિસ્મરણ કરી બેસીશ. થોડાક મહિના પહેલાં એવા વિસ્મરણને લીધે મારી અંદર વહેતી ચેતનાનો અથવા જીવનશક્તિનો અનુભવ કરવાનું મારે માટે અશક્ય બનેલું. પરંતુ હવે તો પરિસ્થિતિ જુદી હતી. મને માહિતી હતી કે મારી અંદરની ચેતનાના પ્રવાહના ભાનને મારાથી વધારે વખત માટે ભૂલી શકાય તેમ નહોતું.

બધું જ પસાર થવાનું છે ને પસાર થઈ રહ્યું છે પરંતુ મારું અસ્તિત્વ છે અને રહેશે. હું નામ તથા રૂપથી રહિત છું. દૃષ્ટા છું. હું છું. અસ્તિત્વ ધરાવું છું. એ અવસ્થા કોઈ પણ પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રયત્ન વિના અનાયાસે જ અનુભવાય છે છતાં પણ મારે મારી બુદ્ધિની મદદથી એને માટે પ્રખર પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અત્યાર સુધીની મારી અવસ્થાને વિચારતાં ચેતનાના એ અવનવા અજ્ઞાત પ્રવાહોની શક્તિને ઝીલવાનું કામ મારે માટે કઠિન હતું. એ પ્રવાહોમાં મારાથી સદાને માટે કેમ નહોતું રહેવાતું તે મને સમજાયું. મારું બાહ્ય સ્વરૂપ અને ખાસ કરીને મારું મસ્તિષ્ક એને સહન કરવા માટે તૈયાર નહોતું.

એટલા માટે પરમ શાંતિના એ પ્રદેશમાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. તો પણ એની આછીપાતળી અધૂરી સ્મૃતિનો લોપ ના થઈ શક્યો. આત્મશક્તિના એ પ્રવાહની અને એની મનથી પારના પ્રદેશની અનુભૂતિની એ સુખદ સબળ સ્મૃતિને લીધે જ એ અવસ્થાનું અક્ષરદેહમાં આલેખન કરવાનું શક્ય બની શક્યું છે. એના વિના એનું વર્ણન કરવાનું કામ કઠિન થાત. એને સંપૂર્ણપણે વર્ણવવાનું કાર્ય કઠિન હોવા છતાં પણ મન હું નથી એવા જ્ઞાનને લીધે મને એને વર્ણવવાનું પરિબળ પ્રાપ્ત થાય છે. સાદી સરળ ભાષામાં કહું તો, મારી વિચારશક્તિને બંધ થવાનો આદેશ આપું તો, અને વિચારશક્તિને બંધ પડેલી જોઉં તો, જે એવો આદેશ આપે છે તે હું છું. એવી રીતે એ સમસ્યાનો ઉકેલ આવે છે.

એ પછીના દિવસોમાં રાત્રી દરમિયાન નિદ્રાવસ્થામાં મેં મારા સ્વરૂપને શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો. મને સમજાયું કે જાગૃતિ દશામાં કરાતા પ્રયાસ કરતાં મારો એ પ્રયાસ વધારે કષ્ટસાધ્ય કે કપરો હતો. કારણ કે જાગૃતિ દિશામાં તો હું શરીર તથા મસ્તિષ્કથી સ્વતંત્ર રીતે મારા મન પર કાબૂ કરી શકતો. નિદ્રામાં તો મારા સ્થૂળ શરીરની અને મનની અવસ્થા જુદી જ થઈ જતી. એ અવસ્થા પર મારો અધિકાર નહોતો. એ વખતે મારાથી કોઈ અનુમાન નહોતું કરી શકાતું કે મારા મનોરથની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરી શકાશે. પરંતુ કેટલીક વાર જાગ્યા પછી મને પ્રતીતિ થતી કે નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન મારું અહં પૂર્ણપણે વિલીન નથી થતું. મારી અંતઃપ્રેરણા અથવા આત્માના શાંત અવાજ દ્વારા મને સૂચવવામાં આવતું કે એનું નિરાકરણ સુયોગ્ય સમયે થઈ રહેશે. એટલા માટે એ દિશામાં અકાળે ઉતાવળ કરવાનો કશો અર્થ નહોતો.

*

એ પછી એક અવસ્થા એવી આવી જ્યારે હું હોલથી દૂર રહેતો ને મહર્ષિને નહોતો જોતો ત્યારે પણ એમની હાજરીનો અનુભવ કરતો. એ કેવી રીતે શક્ય બન્યું ? મનની શાંત દશા દરમિયાન મેં એના રહસ્યને શોધવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. એ દશામાં મને પ્રકાશનું કિરણ લાઘે તેવી રીતે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. મારા ગુરુદેવ રમણ મહર્ષિ - જેને હું મંદિરના કોચ પર દરરોજ વિરાજમાન જોતો તે શરીર ન હતા. એ તો જેની અંદર હું મારો સાક્ષાત્કાર કરી રહેલો તે નીરવતા અથવા શાંતિ પોતે હતા. એ અનુભવજન્ય જ્ઞાનથી મને સત્વર શાંતિ સાંપડી, કારણ કે એ જ્ઞાન મગજનું નહોતું. એ સ્વયં સત્ય હતું.

સત્યના વર્ણનથી કોઈ વિશેષ હેતુ નથી સરતો. એવા વર્ણનથી કોઈ મહત્વની મદદ નથી મળતી. સત્ય જીવાવું જોઈએ અને અનુભવાવું જોઈએ. એટલા માટે જેમણે સ્વયં સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાને બદલે માનસિક ખ્યાલો તથા માન્યતાઓના આધાર પર પુસ્તકોની રચના કરી છે એવા લેખકોનાં પુસ્તકોમાં મને રસ ના પડ્યો. એવાં પુસ્તકો મને નિર્જીવ અને નકામાં લાગ્યાં.

સત્ય જીવન છે. સત્યને અને જીવનને કદી પણ છૂટાં પાડી શકાય નહીં. મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું કે જ્યાં જીવન નથી ત્યાં સત્ય પણ નથી હોઈ શકતું. એટલા માટે જ મેં મારા જૂના સન્નિત્રો સમાં પુસ્તકોને છેવટની સલામ ભરી. એ મને અધિક મદદ નહોતાં કરવાનાં. સાચા સ્વાનુભવથી સંપન્ન થોડાંક વિશિષ્ટ પુસ્તકો મારા સ્મૃતિપટ પર સચવાઈ રહ્યાં. એ પુસ્તકો દ્વારા મારા સ્વાનુભવને સમર્થન મળવાથી, મેં મારી નોંધપોથીમાં એમના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાને પ્રકટ કરવા, એમનાં કેટલાંક અવતરણોને ટાંક્યા પણ ખરાં. એ અવતરણોએ મને સુયોગ્ય સમયે સહાયતા પહોંચાડી છે તેમ બીજા વાચકને પણ સહાયતા પહોંચાડી શકશે.

મધરાતના સમયે મેં મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આશ્રમના પ્રાંગણના અંધારા પંથ પર એક બિલાડી મારી પ્રતીક્ષા કરી રહેલી. હું એને નિયમિત રીતે મોટે ભાગે દૂધ-ભાત ખવડાવતો તથા એના સફેદ ડુંવાંટીવાળા શરીરે હાથ ફેરવતો. બીજાને જોઈને એ બિલાડી દૂર દોડી જતી પરંતુ ફક્ત મારી સાથે જ એણે એવી આત્મીયતા કેળવેલી. પોતાની કૃતજ્ઞતાને વ્યક્ત કરતાં એ મારા ઓરડાને ધ્યાનપૂર્વક તપાસતી અને રાતે મારી આજુબાજુ અવારનવાર આવતા અણગમતા કરોળિયાઓનો નાશ નોતરતી. એવી રીતે અમારી વચ્ચે સારી સંગીન મિત્રતા થયેલી.

૨૭. છૂટાછવાયા વિચારતરંગો

આશ્રમના મારા નિવાસ દરમિયાન મેં અનુભવેલી મનની જુદીજુદી અવસ્થાઓ અને ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવા માટે હવે પછીની પંક્તિઓ પૂરતી થઈ પડશે. એ પંક્તિઓને લખાયા એક વરસ જેટલો વખત વીતી ગયો છે. એટલા વખત દરમિયાન પણ મને મારામાં ફેરફાર થયેલા અને થઈ રહેલા દેખાય છે. મારા એ વખતના વિચારો તથા ભાવો મોટે ભાગે સંક્ષિપ્ત, પ્રવાહી અને પ્રસંગોપાત પેદા થયેલા હોવાથી, એમને એક જ પ્રકરણમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા છે એ ઉચિત જ છે.

આશ્રમના નિવાસ દરમિયાન મારો જગત પ્રત્યેનો અને માનવસમાજ પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ મોટે ભાગે બદલાયો, પરંતુ મેં આગળ પર નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે એ પરિવર્તન વધારે ભાગે અજ્ઞાત, આકસ્મિક અને સહજ હતું. મેં પ્રથમ જોયેલું કે અમુક ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાં મારો વ્યવહાર એકદમ અલગ રહેતો, પરંતુ હવે એવી જ પરિસ્થિતિઓને હું જુદા જ સંદર્ભમાં જોવા લાગ્યો. મારા મનની અંદર સમન્વયનો ભાવ અથવા વિચાર જોર પકડવા લાગ્યો. મારા વ્યક્તિગત રંગરોગાન અને અંગત પૂર્વગ્રહનો ત્યાગ કરીને પ્રત્યેક પદાર્થને અને ઘટના-પ્રસંગને એના વાસ્તવિક પ્રકાશમાં અથવા મૂળસ્વરૂપમાં જોવાની અને મૂલવવાની મનોવૃત્તિ મારી અંદર વધવા માંડી. મને સમજાયું કે વિકાસની એવી ભૂમિકા પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એથી મારે એને ગમે તે ભોગે પણ હસ્તગત કરવી જોઈએ. મને એવું પણ સમજાયું કે એ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ કેવળ બૌદ્ધિક સમજ, સિદ્ધાંતો અને આદર્શો દ્વારા નહિ થઈ શકે. કારણ કે મારી સાધનાના તબક્કા દરમિયાન મેં એમની અંદર એકથી વધારે વાર ફેરફારો કરેલા. મારી એ સમન્વયાત્મક ભૂમિકા માટેની સાધનાત્મક શોધ આશ્રમ સિવાય બીજે ક્યાંય ચાલુ રાખી હોત તો કદાચ કષ્ટકારક અને અંદરના સંઘર્ષનો સામનો કરનાર થઈ પડત. પરંતુ રમણ મહર્ષિ જેવા મહાપુરુષની ઉપસ્થિતિએ બુદ્ધિના બધા જ આવેગોનો અંત આણ્યો. એમની આજુબાજુના વાયુમંડળમાં માનવનાં મૂળિયાં સત્ય સુધી પહોંચી જતાં અને એ સત્યનો સહેલાઈથી સાક્ષાત્કાર કરી શકતો.

વખતના વીતવાની સાથે મારા જીવનમાંથી ધાર્મિક પૂર્વગ્રહો અને ગૂઢ વિદ્યાના સિદ્ધાંતો પણ અનાયાસે આપોઆપ જ છૂટી ગયા કે શાંત પડ્યા. આત્માની આસપાસનું ક્ષેત્ર સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યું. હજુ હમણાં જ મેં મારી પુરાણી આદતને અનુસરીને કાઈસ્ટ પ્રત્યે મારા વિચારોને કેન્દ્રિત કર્યા ત્યારે શિવને એક તરફ મૂકી દીધા. મારા સ્વરૂપના ધ્યાનમાં બુદ્ધને માટે કોઈ પ્રકારનો અવકાશ નહોતો રહ્યો. એક વખત એવો પણ આવ્યો કે મનમાં મહર્ષિની આકૃતિએ સ્થાન જમાવ્યું. એ અવસ્થા કેટલાંક સપ્તાહો સુધી ચાલુ રહી. એ સઘળો સમય કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કે ઉપાધિ વિનાની સંપૂર્ણ શાંતિનો હતો. એ સમય દરમિયાન ભાવિ જીવનના વધારે સૂક્ષ્મ તથા અવનવા ગહન આધ્યાત્મિક અનુભવો માટેની આવશ્યક ભૂમિકાની તૈયારી થઈ રહેલી.

એ તબક્કો પસાર થઈ ગયો એટલે મેં જોયું કે મારા જીવનમાં વિરોધાભાસ વગરની એવી અનોખી અભિનવ અવસ્થાનો ઉદય થયો છે કે જેમાં અનેક માનસિક અંતરાયો અને અવરોધોનો અંત આવ્યો છે. એ સમય દરમિયાન મેં અરુણાચલ પર્વતની તળેટીમાં આવેલી મુસલમાન સંત અથવા ફકીરની કબરની

મુલાકાત લીધી અને અનુભવ્યું કે એ કબરના સ્થળ પાસે અને આશ્રમમાં બંને ઠેકાણે એવું એકસરખું અનુકૂળ વાતાવરણ જોવા મળે છે જેની મદદથી પોતાની પ્રાકૃત કે નિમ્ન પ્રકૃતિના પાશમાંથી સહેલાઈથી છૂટી શકાય.

મારો પ્રથમ અનુભવ બીજા અનુભવથી જરાક જુદો હતો તો પણ, વિચારોની પરંપરાનો ભંગ થવાથી સમજાયું કે એ બંને પ્રકારના અનુભવો વચ્ચે અંતરંગ એકતા છે. એટલા માટે તો મહર્ષિ જણાવતા કે બધા જ સાધનામાર્ગો જો સારી પેઠે સમજવામાં આવે તો, એક જ ધ્યેયની પાસે પહોંચાડી દે છે.

નીરવ શાંતિના પ્રદેશમાંથી નીચે આવીને વાણીમાં વ્યક્ત કરવા માટે શું લાવી શકાય ? અનોખા આધ્યાત્મિક અનુભવ કરનારી મનોવૃત્તિમાં જે પાર વિનાનાં પરિવર્તનો થાય છે એ પરિવર્તનોનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકાય ? ઉદાહરણ તરીકે, આપણે સમસ્ત સૃષ્ટિની અંતરંગ આત્મિક એકતાને કોઈ પણ પ્રકારના સંશય સિવાય સમજી શકીએ છીએ અને એવી આકસ્મિક અનુભૂતિ દરમિયાન મૃત્યુનો ભય નિરર્થક લાગે છે. એ પ્રકારની નિર્ભયતા અથવા પૂર્ણતાની સાથેની એકાત્મતાના પરિણામે પુનરાવતાર થયો હોય એવું લાગે છે અને અસાધારણ આત્મસુખ અનુભવાય છે.

મને સત્વર સમજાયું કે જીવનનો એકમાત્ર સાચો આનંદ સ્થૂળ રૂપમાં અથવા બીજા કોઈએ સ્વરૂપમાં સેવાતા પોતાના અલગ અસ્તિત્વના વિચારમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં સમાયેલો છે. મને લાગ્યું કે જીવનનાં બધાં જ બાહ્ય પરિવર્તનો સાચાં નથી પરંતુ માયાવી છે, અને એ પરિવર્તનો પરિવર્તનશીલ પદાર્થોની પ્રીતિ, મમતા અને આસક્તિ કરનારને માટે ક્લેશકારક, અશાંતિદાયક અને દુઃખદ ઠરે છે. એવી સમજણમાંથી માન્યતા પેદા થઈ કે આસક્તિ સાથે કરવામાં આવેલી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ નવાં બંધનોને અને નવાં કષ્ટોને ઉત્પન્ન કરે છે. એમ પણ સમજાયું કે સંસારમાં કશું જ આવશ્યક નથી અને માનવજાતિના ભાવિ વિશે અથવા અમુક ચોક્કસ જાતિ કે દેશ સંબંધી ચિંતા કરવી એ સમયને બગાડવા બરાબર છે, શક્તિને વેડફવા સમાન છે. અને આપણું મૂળભૂત મુખ્ય કર્તવ્ય આપણી નાનકડી દુનિયાને ઓળખવાનું અને આપણા સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું છે. અલબત્ત પરમાત્માની મહાન યોજનાને અનુલક્ષીને આપણે એમના કાર્ય માટે નિમિત્ત બની શકીએ, પરંતુ આપણે કોઈક કર્મ કરીએ છીએ એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. આપણી સાથે સ્થૂળ રીતે આપણું વ્યક્તિત્વ, શરીર, મન-નામ-રૂપ સંકળાયેલું છે. સત્ય-સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી સમજાય છે કે આપણી સૃષ્ટિના કર્તા પરમાત્મા સાથે એકતા છે.

પરંતુ એ છેવટની સ્વાનુભૂતિને પામ્યા પહેલાં સાધનાપથનાં કેટલાં બધાં પગથિયાં પરથી, કેટલી બધી ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે, અથવા અનુભવજન્ય દિવ્ય જ્ઞાનની કેટલી બધી દીક્ષાઓ લેવી પડે છે !

૨૮. મહર્ષિની આંખ

હોલમાં દર્શનના સમય દરમિયાન સામાન્ય રીતે મારી અને મહર્ષિના કોચની વચ્ચે બીજું કોઈ જ નહોતું રહેતું. એને લીધે હું રમણ મહર્ષિની આંખનું કોઈ પણ પ્રકારના વિક્ષેપ વિના સારી પેઠે નિરીક્ષણ કરી શકતો. એમની દૃષ્ટિ મોટે ભાગે મારી દિશામાં અને ઉપર જોયા કરતી. પહેલાં તો એ સંતપુરુષની મુખાકૃતિ તરફ સ્થિર દૃષ્ટિથી એકાગ્રતાપૂર્વક અવલોકવાની હિંમત મારામાં ન હતી. મારો એ સંકોચ મારી સાંસારિક આદતોની અંતિમ નિશાનીરૂપ હતો એવું પણ બની શકે, કારણ કે એ આદતોના એક અંશ તરીકે એક શિષ્ટ કોટિના સદગૃહસ્થ બીજાની આંખને ધારીધારીને કે તાકીતાકીને નથી જોતા. મારા સંકોચનું એક બીજું કારણ પણ હોઈ શકે. મારી અંતઃપ્રેરણા મને હંમેશા કહ્યા કરતી કે એ આંખ સામાન્ય માનવીય આંખ કરતાં ઘણું વધારે અને આગળનું જુએ છે એટલે એમની આગળ મારું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઉઘાડું છે. મારી એ સંકોચવૃત્તિને દૂર કરવા માટે થોડાક સમયની પ્રતીક્ષાની આવશ્યકતા હતી. એવી સંકોચવૃત્તિને લીધે રોમન કેથોલીક જગતમાં કેટલાક લોકો ધર્મગુરુની આગળ પોતાના અપરાધોનો એકરાર સહેલાઈથી નથી કરી શકતા.

મારા એ શરૂઆતના સંકોચને દૂર કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્નના પરિણામે થોડાંક અઠવાડિયાં પછી બધા જ અંતરાયો દૂર થયા અને મારા મહર્ષિ સાથેના અંતરંગ સંબંધ દરમિયાન હું રોજરોજ મારી જાતને, ત્રુટિઓને તથા બદીઓને સ્વાભાવિક રીતે અને અત્યંત અસરકારક રીતે રજૂ કરવા લાગ્યો. મારે સંપૂર્ણ રીતે સરળ અથવા નિખાલસ બનવાની આવશ્યકતા હતી, કારણ કે એ અગત્યના લક્ષણ વિના સદગુરુની સાથે કોઈ સીધો અગત્યનો આધ્યાત્મિક સંબંધ નથી થઈ શકતો.

મહર્ષિની આંખ સદાને સારુ એકસરખી દેખાતી. વિચારો કે ભાવોને લીધે એમની અંદર કોઈ પ્રકારના વિકારો કે ભાવતરંગો નહોતા પેદા થતા. પરંતુ એનો અર્થ એવો નહોતો કે એમની અંદર જીવનજ્યોતિનો અલ્પ પણ અભાવ દેખાતો. એથી ઊલટું, જેમણે એમનું અવલોકન ના કર્યું હોય તેમનાથી કલ્પી પણ ના શકાય એવા ઊંડાણનું અને ગૌરવનું એમાં અહર્નિશ દર્શન થતું. એમની કાળી વિશાળ તેજસ્વી પૂતળીઓ પ્રખરતમ પ્રકાશથી પુલકિત રહેતી. એમનાથી એકદમ અપરિચિત હોય એવો કોઈ માનવ પણ એમની તસવીરને નિહાળે તો એમાં દેખાતી એમની આંખના ઊંડા પ્રખર પ્રકાશને આશ્ચર્યચકિત થયા વિના નહિ રહે.

એમની આંખમાંથી પરમ શાંતિનો પ્રખર છતાં પણ મધુર પ્રવાહ વહ્યા કરતો. એમને અવલોકનારની બધી જ નિર્બળતાઓ, ત્રુટિઓ તથા માનસિક મુશ્કેલીઓની સંપૂર્ણ સમજ સાથે એ આંખ પ્રકાશી રહેતી. વ્યક્તિગત રીતે કહું તો કહી શકાય કે એ આંખમાં મને એમની આજુબાજુના વાતાવરણને માટે તથા એમની આગળ એકઠા થયેલા માયામાં પડેલા માનવોને માટે એક પ્રકારનું સ્વલ્પ અવજ્ઞાસૂચક સ્મિત દેખાતું. અને જ્યારે હું હોલમાં બેઠેલા કેટલાક દર્શનાર્થીઓની આંખને જોતો ત્યારે એમની આંખમાં મહર્ષિની આંખમાંથી પ્રતિબિંબિત થતા પ્રકાશનો એક સાધારણ અંશ પણ નહોતો દેખાતો. મહર્ષિની આંખ સાથે સરખાવતાં એ આંખો મોટે ભાગે નિર્જીવ લાગતી. જો કે એ પ્રકારની સરખામણી કરવાનું ઉચિત નહોતું તોપણ મારાથી એવી સરખામણી થઈ જતી. એવી સરખામણી કર્યા સિવાય મારાથી ના રહેવાતું. આપણામાંના પ્રત્યેકની અંદરનું જીવન સરખું છે અને પ્રત્યેકનો વિકાસ એના વ્યક્તિત્વને અનુસરીને, એને અનુરૂપ થતો હોય છે. એક આદર્શ

અથવા સિક્કાંત તરીકે એ વસ્તુને સમજતો હોવા છતાં રમણ મહર્ષિની અને બીજાની આંખની સરખામણી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જતી, અને એવી સરખામણીને લીધે એ બંનેની વચ્ચેનો તફાવત પણ જણાઈ આવતો. તફાવતનો એ વિચાર હું આત્મવિચારનો આધાર લેતો ત્યારે જ શાંત બનતો.

સર્વોચ્ચ પરમાત્મા સર્વે જીવોમાં ને પદાર્થોમાં, પછી તે ગમે તેટલા નાના કે મોટા હોય તો પણ, પ્રગટ બન્યા છે. એ છોડમાં, જંતુમાં, સાપમાં, માનવમાં ને પશુમાં વિદ્યમાન છે. જે ભેદ દેખાય છે તે ભેદ એમના પ્રાગટ્યની પૂર્ણતાનો અને આંશિકતાનો છે. પરમાત્માના વ્યક્ત થયેલા સ્વરૂપના એક સાધારણ અંશનો જ આપણે તો અનુભવ કરીએ છીએ. એમની અભિવ્યક્તિનાં વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપોનો અનુભવ આપણી સીમિત ચેતનાની બહારનો વિષય છે. તો પણ આપણી અનુભૂતિની અંતિમ અવસ્થા પર કાંઈક એવું અવશ્ય છે જેને લીધે આપણે સર્વ પ્રકારની સંપૂર્ણતામાં પરમાત્માની ઝાંખી કરી શકીએ છીએ.

મારી ચેતનામાં એક વિચિત્ર, અવનવો, અભિનવ, શક્તિશાળી, પ્રવાહ પેદા થયો. એની સાથે એવી અપેક્ષા હતી કે મારા મનને હું બદલાતા વિચારથી મુક્ત કરી રહ્યો છું. મને કોઈએ જાણે કે કાનમાં કહ્યું : ‘પ્રયત્ન કરતા રહો અને તમને પ્રત્યુત્તર મળી રહેશે. સમાધાન સાંપડશે.’ અચાનક મને પ્રોજેક્ટવલ પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ. જે વાસ્તવિકતાનું દર્શન થયું તેથી હું ગભરાઈ ગયો, ભયભીત બન્યો, મંત્રમુગ્ધ થયો.

મારી એ અનુભૂતિને શબ્દો દ્વારા બીજાની આગળ વ્યક્ત કરવાની મને આકાંક્ષા નહોતી. પરંતુ પાછળથી હું કહી શક્યો કે ‘હું જાણું છું કે મહર્ષિની આંખમાંથી કોણ જુએ છે. એમની આંખમાંથી અવલોકનારી ચેતના અથવા આત્મા કઈ છે.’

૨૯. પવિત્રતાની પ્રાર્થના

‘મારી ઉપર અલૌકિક અમૃતનું અભિવર્ષણ કર,
હું નિર્મળ થઉં;
મારી ઉપર સંજીવનપ્રદાયક સલિલનું સીંચન કર,
હું બરફ કરતાં પણ વધારે ધવલ બની જઉં.’

ભારતના આ પ્રશાંત અને પ્રખ્યાત પ્રદેશમાં રહીને રમણ મહર્ષિએ ત્રીસ વર્ષ સુધી, પોતે જે પરમ સત્યનો સર્વોત્તમ આશ્ચર્યકારક રીતે સાક્ષાત્કાર કરેલો તે પરમ સત્ય પર ઉપદેશ આપીને કે પ્રવચનો કરીને નહિ પરંતુ એમની પોતાની પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિતિથી એમનું પવિત્ર જીવનકાર્ય પૂરું કર્યું. કોઈક સમુદ્રમાં સફર કરનારાં વહાણોને દોરવાણી આપતી ઉચ્ચ દીવાદાંડીની જેમ, જેમને સંસારની મહાસફરમાં આગળ વધવાની ઈચ્છા હતી તેમને, ભારતના એ દિવ્ય તથા મહાન ઋષિનો પાવન પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો. જેમને જોવાની આંખ હતી અને સાંભળવાના કાન હતા એમને એમનો લાભ મળ્યો, આજે પણ મળી રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ મળતો રહેશે.

દિવસ પછી દિવસ, વરસ પછી વરસ, એ આશ્રમમાં જ રહ્યા. દિવસના મોટા ભાગના સમય દરમિયાન, શાંતિ તથા નીરવતાથી ભરેલા વાયુમંડળમાં, ઉત્તમ પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિકાસથી સંપન્ન મહામાનવો એમની પાસે સહેલાઈથી પહોંચી શકતા તેમ છેક જ સામાન્ય કક્ષાના માનવો પણ એમની પાસે પહોંચીને એમનો લાભ લઈ શકતા.

એવા એવા વિચારો દૂરની પર્વતમાળાઓના કોઈક અજ્ઞાત ઉદભવસ્થાનમાંથી નીકળીને મારા મનમાં પાણીના પ્રવાહની પેઠે ફરી વળવા લાગ્યા. એ ઉદભવસ્થાનની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન મેં થોડાક વખત પહેલાં કદાચ કર્યો હોત, પરંતુ હવે, આટલા વખત પછી એની શોધ કરવાનું મન ના થયું.

માનવે પ્રકાશના પ્રાદુર્ભાવસ્થાનની પાસે બેસીને પ્રકાશની શોધ શા માટે કરવી જોઈએ ? એ પ્રકાશ આપણા વ્યક્તિત્વની આરપાર પ્રવેશીને આપણને આપણી ભૂલોને જોવાની, આપણા અહંકારને એની અપૂર્ણતાઓની સાથે ઓળખી લેવાની, અને આપણા ક્ષુલ્લક વ્યક્તિત્વનો તાગ કાઢવાની અંતર્દષ્ટિ આપે છે. પ્રકાશના પ્રાદુર્ભાવસ્થાનને લીધે પ્રકાશનાં કિરણો આપણી અંદર નૈસર્ગિક રીતે અને અત્યંત અસરકારક રીતે બહારથી નહિ પરંતુ અંદરથી જ પડવા માંડે છે. એટલે બહારથી કોઈ વસ્તુ લદાતી હોય એવો કે કોઈ બાહ્ય સૂચનનો ભય નથી રહેતો. એની આશંકા નથી થતી. વખતના વીતવાની સાથે આપણી સમક્ષ જે જીવંત મહાપુરુષ હોય છે એમના ચિંતનમનનથી એ પછી જીવનની વિશુદ્ધિની મંદ છતાં નક્કર પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થાય છે.

મારા પૂર્વજીવન દરમિયાન જડ ઘાલીને બેઠેલાં મારાં કેટલાક પાપોનો અને મારી કેટલીક ભયંકર ક્ષતિઓનો અંત આવ્યો. એમની કેવળ સ્મૃતિ જ શેષ રહી. મારી અંદર અગાઉ અવારનવાર પેદા થતી અને હદ બહારના સંઘર્ષને ને કષ્ટને પેદા કરતી મનોવૃત્તિઓ દૂરના ધુમ્મસની પેઠે વિખરાઈ ગઈ, અને અનેક

પ્રકારના સિદ્ધાંતો, ધાર્મિક ક્રિયાકલાપો અને સામાન્ય બુદ્ધિના માનવો દ્વારા ચલાવતી સંસ્થાઓએ ઊભી કરેલી અનિશ્ચિતતાનો કાયમને માટે અંત આવ્યો. એવી અનિશ્ચિતતા માનવને જન્મથી માંડીને મૃત્યુપર્યંત ઘેરી વળે છે. મારા જીવનમાં પ્રગતિનું નવું પ્રભાત પ્રકટ થયું.

રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં દરરોજ વધારે ને વધારે વખત સુધી બેસવાથી મારા વ્યક્તિત્વમાં થતા ક્રમિક ફેરફારોનું પૃથક્કરણ કરવાનું કાર્ય મારે માટે શક્ય ના રહ્યું. મને ખબર હતી કે જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે તેવી રીતે જ થવું જોઈએ. મને એ પણ ખબર હતી કે મને વિપથગામી કરવા અને મારા મૂકી દીધેલા માર્ગે બળજબરીથી ફરી વાર વાળવા માટે અનિત્ય જગત દ્વારા ઊભા કરાતા અનેકવિધ અંતરાયોની સામે મારે ઝઝૂવાનું છે. પરંતુ એ બધાનો કોઈ અર્થ ના લાગ્યો. એક વાર આપણને ખબર પડી જાય છે કે એ બધા આડમાર્ગો છે તો પછી એ માર્ગો પર પાછા ફરવાનું નથી રહેતું. એ પરિસ્થિતિમાં મારું વ્યક્તિત્વ એટલું બધું સુખી નહોતું લાગતું. કારણ કે પહેલાનું રોકટોક વગરનું સર્વસત્તાધીશ વ્યક્તિત્વ એ વખતે ઈચ્છાએ અથવા અનિચ્છાએ શાંત બનીને બેસી રહેલું.

મુક્તિનો વિચાર પોતાના સ્વર્ગની લાલસા રાખનારા સ્વાર્થી માનવોની દૃષ્ટિને વધારે આકર્ષે છે, પરંતુ એ મને આકર્ષક નહોતો લાગતો. કારણ કે હું માનતો કે વાસ્તવિક મુક્તિ તો ત્યારે જ મળે છે જ્યારે મુક્તિની શોધ કરનારી અથવા ઈચ્છા રાખનારી વસ્તુ જ અદૃશ્ય થાય છે.

મનની એક વ્યક્તિની બીજી વ્યક્તિ સાથે સરખામણી કરનારી વૃત્તિ પણ ક્રમેક્રમે લુપ્ત થવા લાગી. આદિકાળથી માંડીને અત્યાર સુધી થયેલા માનવજાતિના મહાન ઉપદેશકોના જુદાજુદા યુગોમાં જુદીજુદી રીતે રજૂઆત પામેલા ઉપદેશોનો સાચો ભાવાર્થ મારી આગળ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. મને થયું કે જગત જો એમના ઉપદેશોની સારવાતને સમજી લે અને એમના શબ્દોનું સંકુચિત, પોતાના જ હેતુને અનુકૂળ થાય એવું અર્થઘટન ના કરે તો કેટલું સારું ? એથી એને કેટલો બધો લાભ થાય ?

એક વાર મહર્ષિને કોઈએ પૂછ્યું કે દુનિયાના મહાન ધર્મોમાંના એક ધર્મમાં કહ્યા પ્રમાણે મોટામાં મોટું પાપકર્મ કયું છે, તો એમણે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘પોતાની જાતના અસ્તિત્વને અલગ માનવું તે.’

વિચાર કરતાં લાગ્યું કે એ બધી જ ભૂલો અને આફતોનું મૂળ કારણ છે. સ્વાર્થી સંકુચિત વ્યક્તિગત જીવનના નાના કુંડાળામાં પોતાની જાતને કેદ કરવાથી શું મળી શકે ? એથી તો માનવ પોતાની મેળે જ પોતાનો નાશ નોતરે.

મારી ધ્યાનવસ્થામાં મને પ્રાપ્ત થયેલાં એ વિચારરત્નો ઘણા થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થયાં હોવા છતાં, એમના અક્ષરદેહના આલેખન માટે ઘણો વધારે વખત લાગ્યો. કોઈક ફિલ્મને કચકડામાં તૈયાર કરતાં કેટલોય વખત લાગે છે પરંતુ એને અવલોકવા માટે વિશેષ વખત નથી લાગતો તેવું જ એને માટે પણ સમજી લેવાનું છે.

સાંજે ધ્યાનનો કાર્યક્રમ પૂરો કરીને હોલમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી હું આશ્રમનાં કંપાઉન્ડની બહારના રાજમાર્ગ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો મંદિરના પગથિયા પર ઊભો રહ્યો. તારામંડળથી ભરેલા અનંત આકાશમાં અસંખ્ય સૃષ્ટિઓ ફેલાયેલી. દુરસુદ્ધર સુધી વિસ્તરેલી એ સૃષ્ટિઓ જાણે કે છેક જ સમીપ દેખાવા લાગી. એમના અસ્તિત્વની યથાર્થતાને હું માનતો ત્યારે મને જે શૂન્યતાની લાગણી થતી તેવી લાગણી હવે ના થઈ.

આપણા અશાશ્વત પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપની સીમિત દૃષ્ટિથી જે દેખાય છે તે સદા ભ્રામક અને અવાસ્તવિક હોય છે. એથી ઊલટું, આપણા શરીરની નિત્યતાની ભાવનાનો નાશ થાય છે ત્યારે બ્રહ્માંડની સમસ્ત ફિલ્મ મૂળભૂત રીતે જેવી છે તેવી જ દેખાય છે – તેજ તથા છાયાના એક અભિનય જેવી. એથી અધિક બીજું કાંઈ જ નથી દેખાતું.

૩૦. રાતે અરુણાચલ

એ દિવસે રાતે હોલમાં ધ્યાન કર્યા પછી હું પર્વત પર પહોંચીને એક શિલાખંડ પર બેસી ગયો. એ શિલાખંડ મોટે ભાગે અરુણાચલ પર્વતના ઉત્તુંગ પ્રદેશમાંથી નીચે ઝરણમાં સરકી પડેલો. એ ઝરણું ચોમાસાના દિવસો દરમિયાન રમણાશ્રમના કંપાઉન્ડની પાછળના વિસ્તારમાંથી વહેતું રહેતું. રાત શાંત તથા ગરમ હતી અને પૂર્વ દિશામાં વરસાદનાં વાદળાં વીંટી વળેલાં. એ વાદળાં તિરુવણ્ણામલૈની દિશામાં ધીમેથી સરકી રહેલાં.

અરુણાચલનું પર્વતશિખર આકાશની આગળ સુસ્પષ્ટ અને ઉત્તુંગ દેખાતું. પર્વતની નીચેનો વિશાળ ભાગ રાતના અંધકારને લીધે જોઈ શકાતો નહોતો. અરુણાચલનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે દૃષ્ટિગોચર થતું ત્યારે પણ હું એની અવનવી અનોખી ચિત્તાકર્ષક અદ્ભુત અસરનો અનુભવ કર્યા સિવાય રહી શકતો નહિ. પહેલાં તો હું તર્કબદ્ધ રીતે સમજી અને સમજાવી ના શક્યો કે અરુણાચલ પર્વત અને મહર્ષિની વચ્ચે શો સંબંધ છે, કારણ કે મહર્ષિ કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટ માન્યતાઓથી પર હતા, અને સમસ્ત સૃષ્ટિને ભ્રાંતિ અથવા માયારૂપે તથા ઈન્દ્રિયોના નાટક તરીકે ઓળખાવતા. અને તો પણ, એમના ગ્રંથોમાં અરુણાચલ પ્રત્યેના પવિત્ર પ્રેમભાવનું અને અસાધારણ આદરભાવનું દર્શન થતું. દક્ષિણ ભારતની એ પરમ રહસ્યમય પર્વતમાળાના મર્મને જે નથી જાણતા એમને એથી નવાઈ લાગશે.

મનની સર્વ સામાન્ય વૃત્તિઓથી જેનો સ્વાનુભવ નથી કરી શકાતો એના અનુભવને માટે મેં મારા રાતના ધ્યાનાભ્યાસ દરમિયાન એક તાજેતરમાં શોધેલી નવી પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ પદ્ધતિમાં મનના સર્વ પ્રકારના વિચારોની ને ભાવોની વિશુદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે. એવી વિશુદ્ધિ સઘાતાં જેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે તે જ પદાર્થની અંદર મનને કેન્દ્રિત કરવાની વૃત્તિ બળવાન બને છે. એ પછી મનની ભાષામાં જેનો અનુવાદ કરી શકાય તેવો હોય છે તે મનની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. બીજી ભાષામાં કહીએ તો, મન જ્યાં નથી પહોંચી શકતું એ ઉદભવસ્થાનના અથવા કેન્દ્રના પ્રકાશને અંતઃપ્રેરણા પહોંચાડે છે.

અરુણાચલના અસાધારણ આકર્ષણે સમગ્ર પ્રક્રિયાને સરળ બનાવી. મારા મનની આગળના બધા જ વિષયોને ને પદાર્થોને એક તરફ હઠાવીને મેં ધ્યાનમાં ડૂબકી મારી કે તરત જ મને મારા ઈચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ.

સૌથી પ્રથમ તો મારી સમક્ષ ગૂઢવિદ્યાનો પેલો માર્ગદર્શક સિક્કાંત સ્પષ્ટ થયો કે પ્રત્યેક પદાર્થના પ્રાદુર્ભાવનું બીજું રૂપ જુદા જગતમાં રહેતું હોય છે. એટલા માટે અરુણાચલ પર્વતનો આધ્યાત્મિક મર્મ એની ભૌતિક ભૂમિકા પર પણ પ્રગટ બને. જેવી રીતે માનવ નામથી ઓળખાતી મૂળભૂત વસ્તુનો પડઘો એની બાહ્ય આકૃતિમાં પડે છે તેવી રીતે, માનવોને એમના મૂળભૂત દિવ્ય સ્વરૂપની અથવા અક્ષય અમર વારસાની સ્મૃતિ થઈ શકે એટલા માટે આપણી પૃથ્વી પર કાંઈક પ્રકટાવવાની આવશ્યકતા હતી. હિંદુઓ એ કાંઈકને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે શિવ કહે છે ને જણાવે છે કે સંસારના આદિકાળમાં માનવજાતિએ પૃથ્વી પર પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું ત્યારે ભગવાન શિવ પોતે અગ્નિની પ્રદીપ્ત જ્વાળારૂપે અરુણાચલ પર્વત પર

દૃષ્ટિગોચર થયેલા. અગ્નિજ્વાળાના એ પ્રતીકનો અર્થ એવો શા માટે ના ઘટાવીએ કે સૃષ્ટિના નાશવંત સ્વરૂપમાં ગુપ્ત રહેલી આત્મચેતના એમાંથી સમય પર બહાર નીકળે છે ?

મને સદા પુનરાવતારની અસાધારણ આવશ્યકતાની પ્રતીતિ થયેલી. એનો સાચો અર્થ મને, આકાશમાં અદ્ભુત અગ્નિજ્વાળાને પ્રકટાવનારા અરુણાયલ પર્વતના પ્રતીક પરથી સુચારરૂપે સમજાયો. બીજા અનેકની પેઠે મારે માટે પણ અરુણાયલ પૂર્ણતાના પાવન પંથના સીમાચિહ્ન જેવો હતો.

વખતના વિતવાની સાથે અરુણાયલ પર્વતની વિશિષ્ટતા વિશે મહર્ષિએ પોતે જે કાંઈ લખેલું એના ભાવાર્થને સમજવા માટેના પ્રયત્નની પાછળ મેં મારો સારો એવો સમય પસાર કર્યો. એમના ઉદગારોમાં એમનું એ વિધાન સૌથી વધારે રસપ્રદાયક હતું કે એ પવિત્ર પર્વતની માનસિક મૂર્તિ પણ સત્યના અને સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની આડે આવનારા અનંત વિચારોની પરંપરાને શાંત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. એ રાતે જ મને મારા સ્વાનુભવ પરથી એ વિધાનની યથાર્થતા સમજાઈ.

મહર્ષિએ જણાવેલું : ‘અરુણાયલ દુન્યવી પદાર્થોની આસક્તિનો અંત આણે છે. મિથ્યા ભ્રાંતિમાંથી મુક્તિ આપે છે.’ એ શબ્દોની યથાર્થતાની પ્રતીતિ મને પાછળથી થઈ. જ્યારે જ્યારે અરુણાયલને પોતાના પરમારાધ્ય તરીકે માનનારા પુરુષો એનું વર્ણન કરતા કે એક અથવા બીજી રીતે એનો ઉલ્લેખ કરતા ત્યારે ત્યારે એવું લાગતું કે મારી ઉપર અચોક્કસતાનો પડદો પાથરનારા વિચારો તથા ભાવોની ભ્રાંતિમાંથી મને મુક્તિ મળી.

મને એવું પણ સમજાયું કે કેવળ મનની મદદથી સમજી શકાય તેવી જ વસ્તુઓને સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખવાનું વલણ બરાબર નથી. મનથી મનન કરી તથા સંતોષકારક રીતે સમજી ના શકાય એવી વસ્તુઓ પણ આ અવનીમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એમના સારાસારને સમજવાની આપણી શક્તિ તથા તૈયારી જોઈએ. મનથી ના સમજાય તે પણ સાચું હોઈ શકે. અરુણાયલની મદદથી મારો આધ્યાત્મિક વિકાસ સઘાતો હોય, મને મહત્વનો લાભ પહોંચતો હોય, તો એના મહિમાને હું જાણું કે ના જાણું એથી શો ફેર પડવાનો છે ? આપણા જગતમાં અને જીવનમાં બનતી સૌથી મહત્વની ઘટનાઓ કુદરતી અને સાદી રીતે બનતી હોય છે. કેવળ જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી પ્રેરાઈને અથવા અનુભવોને માટેની લાલસાને લીધે નહીં પરંતુ સત્યના સાક્ષાત્કારની સદભાવનાથી સંપન્ન થઈને જે એને માટે આગળ વધે છે એમને માટે એ હકીકતમાં ઘણો મોટો મહત્વનો બોધપાઠ સમાયેલો છે.

અરુણાયલનું ઉત્તુંગ શિખર યુગોથી એકસરખા ચાલ્યા આવતા, ઉપર ને ઉપર લઈ જતા, માર્ગ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરતું. એ રમણ મહર્ષિની પેઠે અલૌકિક મૌનની ભાષામાં જ વાત કરતું. એમની વચ્ચે કોઈ પારસ્પરિક સંબંધ કે જોડાણ જેવું હશે ખરું ? મને એટલું અવશ્ય જણાયું કે અરુણાયલ પર્વતનું રહસ્યમય વાતાવરણ - જો એને રહસ્યમય કહી શકાય તો - મને આધ્યાત્મિક અનુભવોની યથાર્થતાને સમજવામાં સદાને માટે મદદરૂપ થયું. એવી સ્વાનુભવપૂર્ણ સમજશક્તિ સમય પરિપક્વ થાય છે ત્યારે જ સાંપડી શકે છે. એવા સ્વાનુભવ સિવાય આત્મોન્નતિના માર્ગે ચોક્કસતાપૂર્વક આગળ નથી વધાતું. સિક્કાંતો તો પ્રથમ પરીક્ષાએ જ નિષ્ફળ નિવડે છે અથવા આત્મોન્નતિનો માર્ગમાં મદદ કરવા માટે અશક્ત હોવાથી સત્વર ભૂલી

જવાય છે. એમની ઉત્પત્તિ મનમાંથી થતી હોય છે, અને મહર્ષિના મંતવ્ય પ્રમાણે મન તો વિચારો કે તર્કવિતર્કોનો સંઘાત માત્ર છે.

મારી વ્યક્તિગત ભૌતિક સ્થૂળ ચેતનાથી અતીત બનવાના અનેકવિધ અનુભવોની પ્રાપ્તિ મને ના થઈ હોત તો મને ક્યાંથી પ્રેરણા મળત, કે હું મારા મનને કોના પર એકાગ્ર અથવા કેન્દ્રિત કરત ? મારા સ્થૂળ શરીરથી, સ્થૂળ ભૂમિકા પરથી, જે કાંઈ વિચારાતું અથવા અનુભવાતું એ એના ઉદભવસ્થાનની સાથે જ તજવા લાયક લાગતું. એના સંબંધમાં હવે કશી પણ શંકા નહોતી રહી.

પરંતુ એના સતત સ્મરણ કરવાની, બાહ્ય પરિસ્થિતિને તાબે નહિ થવાની, અને જે સત્યનું એક વાર દર્શન થયેલું તે સત્યનું વિસ્મરણ ના થવા દેવાની, અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. મારા ભાવિ જીવનના દિવસો દરમિયાન સાધનાના નિર્ધારિત માર્ગને મૂકીને બીજા કોઈ ભળતા માર્ગે ચઢી ના જવાય તેને માટેની તકેદારી જરૂરી હતી. મારી અંદરના અવાજે મને જણાવ્યું કે હજુ મારે સાવધાની રાખવી પડશે. એનો અર્થ એવો થયો કે હજુ મારે ચઢતી-પડતીનાં, ઉન્નતિ અને અવનતિનાં, પ્રકાશ અને અંધકારનાં દ્વંદ્વોમાંથી પસાર થવાનું હતું. જીવનની મહાશાળાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીનું નસીબ એવું જ હોય છે. જેમણે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે કે પરમ સત્યમાં પોતાની જાતને લીન કરી છે તે સદગુરુ અથવા મહામાનવ કહેવાય છે. એ પોતાની પ્રેરણાના ઉદભવસ્થાન અથવા અરુણાચલ સાથેની અંતરંગ એકતાને અનુભવે છે. એવા અસાધારણ મહામાનવનાં ચારુ ચરણોમાં વિરાજવાનું મને સૌભાગ્ય સાંપડેલું.

કોઈ પણ હેતુ વિના, નિરર્થક રીતે, કશું જ નથી થતું. અરુણાચલનો પાવન પ્રકાશ મને આગળનો પંથ બતાવ્યા કરશે અને દોરવણી આપશે. એણે મારી આગળ પેલા સર્વોત્તમ સનાતન સત્યનો સૂચિતાર્થ સ્પષ્ટ કરેલો -

‘માનવે જીવવા માટે પોતાની જાતને ખોવી જોઈએ.’ પોતાની જાતને એટલે કે અંહને.

મહર્ષિએ કહેલું : ‘જેમણે પોતાના વ્યક્તિત્વના ભ્રામક અંગને જાણી લીધું છે તેમને એ અંગનો ત્યાગ કરવા અને એથી આગળ વધીને અંત આણવા તથા સ્થૂળ રીતે એમને નષ્ટ ના થવા દેવા, આ પૃથ્વી પર એક વિરલ અક્સીર ઔષધિ છે. એ ઔષધિ બીજી કોઈ નથી પરંતુ મહાન અલૌકિક અરુણાચલ છે.’

*

અરુણાચલના પવિત્ર પર્વતના સુવિશાળ સ્વરૂપનું દર્શન ફરી વાર શક્ય બન્યું. ચંદ્ર ક્ષિતિજની છેક જ સમીપ દેખાયો. પૂર્વ દિશાના દરિયા તરફથી શ્યામ રંગનાં વાદળાંને લીધે પડછાયા વધારે ને વધારે ઘેરા બનવા લાગ્યા. મને મોડું થયું હોય એવું લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. પર્વતની તળેટીમાં આવેલા આશ્રમમાં સહેજ પણ પ્રકાશ નહોતો દેખાતો, અને અરુણાચલ પર્વતની આજુબાજુના મુખ્ય માર્ગ પરથી કોઈનાં પગલાંનો કે બોલવા ચાલવાનો સ્વર નહોતો સંભળાતો.

ચારે તરફ સર્વત્ર નીરવતા તથા શાંતિ છવાયેલી.

એ શાંતિના અંતસ્તલને સ્પર્શીને તાજો પ્રસન્ન પવન પ્રસરી રહેલો.

૩૧. ઈશ્વર

મારા મૌનના સમયના અંતે, આશ્રમમાં દીર્ઘકાળપર્યંત રહ્યા પછી, મને ઈશ્વરવિષયક વિચારો આવવા લાગ્યા.

અમારી ઉપર લાદવામાં આવેલી અને બાલ્યાવસ્થાની જ અમારી અંદર ભળી ગયેલી એક સર્વોત્તમ વ્યક્તિરૂપે ઈશ્વરને માનવાની ભાવનાને તથા બીજી કેટલીક પશ્ચિમી માન્યતાઓને મારાથી સહેલાઈથી સત્વર બદલીને વધારે વિશાળ, ઊંડી, સ્વાનુભવથી ભરેલી ભાવનાઓ તથા માન્યતાઓને અપનાવી ના શકાઈ. મારા ભારત-પ્રવેશનાં થોડાંક વર્ષો પહેલાં ધાર્મિક પૂર્વગ્રહોમાંથી અને કેટલીક સ્થૂળ અંધ માન્યતાઓમાંથી મેં મુક્તિ મેળવેલી ખરી, પરંતુ રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં આવવાથી સમજાયું કે એ મુક્તિ હજુ અધુરી છે. એમની સંનિધિમાં ઈશ્વરની ઉપસ્થિતિનો અનુભવ થતો. એને માટે કોઈ દાખલા-દલીલો કે પુરાવાઓને ટાંકવાની આવશ્યકતા નહોતી રહેતી. મન જેને નહોતું સમજી શકતું તેને શબ્દોમાં મૂર્ત કરવાનું કાર્ય અતિશય અઘરું હતું. મહર્ષિ અવારનવાર પુનરાવર્તન કરતા કહેતાં કે ઈશ્વરને કેવળ વ્યક્તિગત રીતે જ જાણી શકાય છે, આપણાથી બહાર નથી જાણી શકાતા, પરંતુ આપણા પોતાના મૂળ સ્વરૂપ તરીકે, આપણા જીવન અથવા અંતરના અંતરતમમાં રહેલા આત્મા તરીકે અનુભવી શકાય છે.

એક વાર એ મહાપુરુષની સંનિધિમાં હું સુખપૂર્વક ધ્યાન કરી રહેલો ત્યારે, વિચારોને શાંત કરવા માટે મનનાં દ્વારોને બંધ કરવાનો પ્રયાસ કરતાં પહેલાં મને એમના શબ્દોનું સ્મરણ થયું : ‘સર્વ પ્રકારની ધાર્મિક તથા તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પદ્ધતિઓ માનવને અમુક એકસરખી ચોક્કસ ભૂમિકા સુધી લઈ જાય છે - ઈશ્વરની લાગણીપ્રધાન માનસિક માન્યતાની ભૂમિકા સુધી. પરંતુ વધારે મહત્વની વસ્તુ તો એથી આગળ વધીને કરવામાં આવતો આત્મસાક્ષાત્કાર છે. એને જ પ્રાપ્તિ તરીકે ઓળખાવી શકાય.’

એનો અર્થ એ થયો કે ઈશ્વરને આપણે ક્યાંક સ્વર્ગમાં બેઠેલી કે રહેતી કોઈ સર્વોપરી વ્યક્તિ તરીકે નથી માનતા, સૌની ઉત્પત્તિના મૂળ કારણ અથવા આદિ તરીકે પણ નથી ગણતા; એમને માટેની કોઈ માનસિક કલ્પનાનો સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે સ્વીકાર પણ નથી કરતા. કારણ કે કોઈ પણ વિચારસરણી સત્યની પાસે નથી પહોંચાડી શકતી.

‘આપણે ઈશ્વરનો અનુભવ પ્રતિદિન, પ્રતિપણ, પ્રતિક્ષણ વધારે વાસ્તવિક રીતે કરવો જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપણે એ પરમ સત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું જોઈએ. એ એક જ સત્ય છે. આપણે જે કાંઈ જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ એ સૌના એ મૂળભૂત નિયામક છે.’

- રમણ મહર્ષિનાં વચનામૃતમાંથી

ઈશ્વર સાચેસાચ સર્વત્ર સઘળી વસ્તુઓમાં છે અને કોઈ અમુક પસંદ કરેલાં રૂપોમાં કે ભૌતિક, માનસિક, લાગણીપ્રધાન આદર્શમાં કે સિક્કાંતમાં કેદ નથી થયા, એ સાદાસીધા સત્યને સમજવાનું કાર્ય મનને માટે મુશ્કેલ લાગે છે. હોલમાં બેઠેલા વિપરીત વિચારસરણીવાળા પ્રત્યેક ગ્રામવાસીમાં, બાજુમાં બેસીને ધ્યાનસાધનામાં લીન બનેલા પંડિતમાં તથા મહર્ષિમાં પણ એ જ વિરાજે છે. એ સાંજના પ્રસન્ન-મધુર પવનમાં ને મને મંદિરના હોલમાં ઉત્તેજિત કરનારા મચ્છરોમાં પણ વસે છે. સમુદ્રમાં વસનારાં કે વિચરનારાં

એકમેકનો ભયંકરતાપૂર્વક નિષ્ક્રમ રીતે નાશ નોતરનારાં પ્રાણીઓ અને મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં બેસીને પ્રેમપૂર્ણ પ્રાર્થના કરીને પ્રેરણા પામનારા ભક્તો, સૌ એક જ પરમાત્માની પ્રેરણાને પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરમાત્માની પરાત્પર પરમચેતનાથી બહાર કશું જ નથી દેખાતું. એટલે જે કાંઈ છે તે બધું જેવું હોવું જોઈએ તેવું જ છે. પરમાત્માની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કશું નથી થતું અથવા એમના વિના અને એમની બહાર કશું જ નથી બનતું કે રહેતું.

મહર્ષિની અચળ અખંડ શાંતિનું મુખ્ય કારણ અથવા રહસ્ય એ તથ્યોનું અનુભવપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હતું એમાં શંકા નહોતી.

એ જ્ઞાન સાચું હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે આ જગતમાં મારાથી કોઈ અલગ થઈ શકતું નથી, અને હું કદી એકલો પડી શકતો નથી. માનવો મોટે ભાગે એકલતાથી ગભરાય છે.

ધ્યાનવસ્થામાં અનુભવાતા અદ્ભૂત અસાધારણ આનંદનું અને ચેતનામાં મંદ ગતિએ, અજ્ઞાત રીતે, ક્રમશઃ અને એકધારી ચોક્કસતાથી પ્રાદુર્ભાવ પામતા અમરતાના ભાવનું સ્પષ્ટીકરણ મને પ્રાપ્ત થયું. જો હું જે કાંઈ ખરેખર છે તે જ હોઉં તો સૌના મૂલાધાર જેવા જીવન તત્વનો ત્યાગ મારાથી કેવી રીતે થઈ શકે ?

મારા મનમાં વીજળી જેવી ઝડપથી પેદા થતા એ બધા વિચારો છેવટે મને કંટાળો આપવા લાગ્યા. મારે મારી જાતને એ સંજોગોમાં સર્વ પ્રકારની શંકાઓમાંથી મુક્ત રાખવાની આવશ્યકતા હતી. મારે પૂર્ણ જીવનને જીવવાની આકાંક્ષા હતી. મહર્ષિ નિશ્ચયાત્મક રીતે ભારપૂર્વક કહેતા કે, ‘બધાં રૂપોથી અલગ થવામાં આવે છે. બધા વિચારોથી ઉપર ઉઠાય છે, અને એક આત્મા જ શેષ રહે છે ત્યારે સાચું જીવન શરૂ થાય છે.’

એ આત્માને સ્થૂલ ભૂમિકા પર કાર્ય કરનારા પેલા અહંકાર સાથે કોઈ ખાસ સંબંધ નથી. પ્રાણના પ્રવાહને જ્યારે આત્મા તરફ વાળવામાં આવે છે ત્યારે એ માયાવી અહંકાર મંદ પડે છે અને છેવટે શાંત બને છે. સ્વરૂપ અથવા આત્મા એના કરતાં મહાન છે, વધારે સૂક્ષ્મ છે અને સ્વતંત્ર છે. એ સૌમાં છે અને એની અંદર સર્વ છે. એ ઈશ્વર છે.

એટલું સમજવાથી સહેલાઈથી સમજાય છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે પોતાના સર્વોત્તમ મૂળભૂત ઉદભવસ્થાનની શોધ કરે છે. એ પછી આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ અનેક મહાન કવિઓ અને દાર્શનિકોના પ્રેરણાસભર શબ્દોના સાચા અર્થો પ્રકટ થાય છે અને સમજાય છે કે એમની ભાવના સદાય અંતમુર્ખ બનવાની તથા સંસારના એકમાત્ર ઉદભવસ્થાનને શોધી કાઢવાની છે.

એટલું સમજાતાં પરમશ્રેષ્ઠ પરમાત્માને માટેના પ્રેમનો અને ભક્તિભાવનો આવિર્ભાવ આપોઆપ થાય છે. એની આડે કોઈ અંતરાયો નથી આવતા. એને માટે કોઈ પ્રશ્નો પેદા નથી થતા કે શંકાઓ પણ નથી સતાવતી. પરમાત્માની સત્યપ્રિયતાનું ને ન્યાયકારકતાનું સર્વત્ર દર્શન થાય છે ને જે થાય છે તે બધું મંગલ જ થાય છે એવો વિશ્વાસ જાગે છે. એવો સ્વાનુભવ ના સાંપડતો હોય તો તેમાં દોષ આપણો જ છે. કોઈક અંધ પુરુષને સૂર્યકિરણોને અવલોકવાનો આસ્વાદ ના મળતો હોય તો એને માટે દોષપાત્ર કોણ છે ? કિરણો નથી પરંતુ અંધ પુરુષ પોતે જ છે. સૂર્યને નિહાળવાની યોગ્યતા મગજમાં નથી ઉદભવતી પરંતુ હૃદયમાં પેદા થતી હોય છે. એ નિહાળવાનું કોઈ સામાન્ય નિહાળવાનું નથી હોતું. સામાન્ય રીતે કરવામાં આવતું

દુન્યવી નિરીક્ષણ ધ્યાનના આગળના અભ્યાસમાં અંતરારૂપ હોય છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવી, આગળ વધીને, સ્થૂળ અહંને તિલાંજલિ આપીને, આપણે પરમ પ્રકાશમાં પ્રવેશવું પડે છે.

ઈશ્વરને માટેની આપણી શોધનાં સોપાનો વિશે સંપૂર્ણપણે કાંઈ પણ કહેવું હોય તો શાંતિ કે મૌન શબ્દ દ્વારા કહી શકાય. શાંતિ અથવા મૌનની ભૂમિકા સાધનાની સર્વોચ્ચ અને છેવટની ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકાના આધાર પર અન્ય અનેક કલ્પનાઓ તથા વ્યાખ્યાઓ ઊભી કરી શકાય તો પણ એ અધૂરી જ રહેવાની. એમની મદદથી સાચી વસ્તુ નહિ સમજાવાની. શાંતિની સાધનાને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સમજનારા ને એના વિશે સંપૂર્ણ સ્વાનુભવ સિવાયના ઉપલક વિચારોને રજૂ કરનારા માનવોના વિચારોને લક્ષમાં લેવા કરતાં આપણે પોતે જ શાંતિના સનાતન સાગરમાં સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા છે. ઈશ્વર આપણી સાથે શાંતિમાં વાત કરવા તૈયાર હોય છે, પરંતુ આપણે એ શાંતિને આવવા દેતા નથી અને ઈશ્વરની વાતને સાંભળતા નથી. આપણી અજ્ઞતાને લીધે આપણે મોટે ભાગે મૌનને કે શાંતિને પસંદ કરતા નથી. વિચાર વગરના જીવનની કલ્પના પણ આપણે નથી કરી શકતા. પરંતુ એ ભ્રામક અસ્તિત્વને જીવનનું અભિધાન ના આપી શકાય. વૃક્ષ પરથી તોડવામાં આવેલું પાંદડું વૃક્ષ પર પાછું ના પહોંચી શકે તેવી રીતે આપણું નાશવંત રૂપ આપણા સત્ય સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ કદી નહિ કરી શકે.

એક મહાપુરુષે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે : એક વ્યક્તિ ઈશ્વરની ને શેતાનની બંનેની સેવા એક સાથે નહિ કરી શકે.

ધ્યાન દ્વારા અનુભવવા મળે છે કે ઈશ્વર આપણને આપણા રોજના જીવનમાં મદદ કરે છે. જે વસ્તુઓ પહેલાં અજ્ઞાત હોય છે તે જ્ઞાત થાય છે. આપણા અંતર અમાપ અગાધ પ્રેમ, ભક્તિ તેમજ કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ જાય છે. છેવટે મહર્ષિએ જે ભૂમિકાને ઈશ્વર સાથેના રોજના અનુસંધાનની ભૂમિકા કહી છે તે ભૂમિકાએ પહોંચી શકાય છે. એ ધ્યેય અને સાધનાનું ગુરુશિખર છે.

આપણા નજીકના ભવિષ્યમાં આપણે કદાચ ઈશ્વર સાથે સનાતન સંબંધ બાંધવાને બદલે અવારનવાર થોડાંક પ્રકાશબિંદુઓને જ પામી શકીશું. મેં સંપૂર્ણપણે સંશયરહિત રીતે અનુભવ્યું કે મારી સન્મુખ બેઠેલા સંતપુરુષ પ્રકાશના પૂંજની વચ્ચે વિરાજે છે અને એ પણ કોઈ પણ પ્રકારના વિક્ષેપ વિના, અખંડ રીતે. એ પ્રકાશ સર્વ પ્રકારના ભૌતિક કે પાર્થિવ પ્રકાશ કરતાં જુદો હતો. એ બંધ નેત્રોની પાંપણો પરથી પણ પ્રસર્યા કરતો.

જે શરીરને અતિક્રમીને મેં ધ્યાનમાં ડૂબકી મારેલી તે શરીર મંદિરના પ્રાંગણમાં પડી રહેલું. એની બંધ આંખ ખરેખર કાંઈ જ નહોતી જોઈ શકતી. એ શબ્દરહિત અને શબ્દની પેઠે મૂંગું કે જડ હતું.

પરંતુ પુનરાવતારની પ્રસન્નાતાપ્રદાયક આશા પ્રકટેલી.

દૂરથી મને આશ્રમના ઘંટનો શબ્દ સંભળાયો.

૩૨. કેટલાંક સંસ્મરણો

એ દિવસ બપોર પહેલાં રમણ મહર્ષિએ મને જણાવ્યું કે એમને ઈ. સ. ૧૯૪૭માં કુરીટીબાથી મોકલાયેલા બ્રાઝિલના અરુણાચલ ગૃપના ફોટા દ્વારા એ મને જાણે છે. ત્યાં ઈ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત થયેલા નાના પુસ્તક વિશે એમણે પૂછપરછ કરી અને જાણવા માંગ્યું કે હું એનો લેખક છું કે કેમ. એમણે આશ્રમના પરિચારકને આશ્રમની લાઈબ્રેરીમાંથી એ પુસ્તકને મેળવીને એની વિગતો કહી બતાવવાની સૂચના કરી. એક બ્રાહ્મણ પરિચારકની મદદથી મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેં જણાવ્યું કે એ પુસ્તકનો લેખક હું જ છું અને એ વખતે પોર્ટુગીઝ ભાષામાં અનુવાદિત કરાયેલા તથા બ્રાઝિલમાં પ્રકાશિત થયેલા મૂળ પુસ્તકની પાંડુલિપિને મેં જ ટાઈપ કરેલી. હું મારા ઉતારા પર જઈને એ પુસ્તકની એક કોપી સાથે મહર્ષિના બ્રાઝિલવાસી ભક્તમંડળ સાથેની સુંદર તસ્વીરને લઈને પાછો ફર્યો. મારા અસાધારણ આશ્ચર્ય વચ્ચે મહર્ષિ પુસ્તકની ભાષાથી પરિચિત હોય એમ એનાં પૃષ્ઠોને વારાફરતી ફેરવવા લાગ્યા. એમણે ધીમેથી ધ્યાનપૂર્વક સો જેટલાં પૃષ્ઠોને ફેરવી કાઢ્યાં. એમણે અવારનવાર એમની મર્મદર્શી દૃષ્ટિને મારા તરફ સ્થિર કરી અને પુસ્તકને જોવાનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. છેવટે પુસ્તકને એમણે ખોળામાં મૂકી પરિચારક સાથે તામિલ ભાષામાં વાત કરવા માંડી. એમની વાત પૂરી થઈ એટલે બ્રાહ્મણે મારી પાસે પહોંચીને જણાવ્યું કે ભગવાન (મહર્ષિને ભક્તો ભગવાનના પ્રિય નામથી સંબોધતા) ઈચ્છે છે કે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંના મારાં અવતરણોને શ્રી શંકરાચાર્યના વિવકચૂડામણિ ગ્રંથના શ્લોકોને ઉમેરીને તથા થોમસ એ. કેમ્પિસના 'ઈમિટેશન ઓફ કાઈસ્ટ' પુસ્તકનાં લખાણોને ટાંકીને વધારે સમૃદ્ધ બનાવવાં જોઈએ. મને સંકેત મળવાથી એમની પાસે પહોંચીને મેં એ પુસ્તકને પાછું મેળવ્યું.

મહર્ષિની ઈચ્છાને પૂરી કરવા માટે મારે થોડાક દિવસો સુધી આશ્રમની લાઈબ્રેરીમાં કામ કરવું પડ્યું. ત્યાંની મહર્ષિની પરમભક્ત એક અમેરિકન મહિલાએ મને મારા કામમાં ખૂબ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક મદદ કરી. મારા હસ્તાક્ષર એટલા બધા સારા ન હોવાથી, મારે મોટા અક્ષરે લખવું પડતું. મારા લેખનકાર્યને પરિપૂર્ણ કરીને મેં તે મહર્ષિને સુપરત કર્યું ત્યારે મને સંતોષાનુભવ થયો.

મારા કાર્યમાં આશ્રમમાં કાયમ માટે રહેનારી એક સન્નારીએ અને પશ્ચિમવાસીઓની મંડળીએ બતાવેલા રસથી મને આનંદ થયો. મહર્ષિ પોતે તો આશ્રમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીન જેવા રહેતા હોવાથી કોઈ કાર્યમાં ખાસ રસ લેતા નહોતા દેખાતા.

મને મળેલા અવસરનો લાભ લઈને મેં મહર્ષિને એમના ઉપદેશને મુખ્ય વિષય માનીને એના અભ્યાસની અભિરુચિ રાખનારાં અને એમના પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરભાવ રાખનારાં પેરિસ અને બ્રાઝિલનાં બે મંડળો વિશે વાત કરી. એમણે એ મંડળોની સ્થાપના તથા કાર્યપદ્ધતિ વિશે પૂછપરછ કરી. એમના પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલું સ્મિત સંમોહક હતું. એને લીધે મને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું, કારણ કે એમની સાથે બીજાની સાથે વાત કરીએ એવી રીતે વાતચીત કરવાનું કપરું હતું. મને અંતઃપ્રેરણા દ્વારા જણાયું કે એક પણ અક્ષર એવો ના ઉચ્ચારવો જોઈએ જે ખોટી ટીકાથી ભરેલો હોય; પ્રત્યેક શબ્દ સાંભળનારને સાંભળવો ગમે તેવો હોવો જોઈએ. મહર્ષિ સાથે વાત કરનારને શરૂઆતમાં સહેજ સંકોચ કે શરમનો અનુભવ થતો, પરંતુ એમની

દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ મળતાં એ અનુભવમાંથી મુક્તિ મળતી. એ આપણી સાથે વાત કરતા ત્યારે એમની આંખમાંથી જે અસાધારણ ઊંડી સહાનુભૂતિ, સહૃદયતા અને પ્રજ્ઞાશક્તિ દેખાતી અને પ્રીતિ તેમજ કડુણા નીતરતી તેવી સહાનુભૂતિ, સહૃદયતા, પ્રજ્ઞાશક્તિ પ્રીતિ તથા કડુણા કોઈએ બીજા કોઈની આંખમાં અવલોકી હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

મહર્ષિને શી રીતે સંબોધવા જોઈએ એની ખબર ના હોવાથી એક વાર મેં સવારના ધ્યાન પછી એમને માટે કેટલુંક લખાણ લખેલું, એ લખાણ એમને અર્પણ કર્યું. મારા એ લખાણ દ્વારા કોઈ પ્રશ્નો પૂછવામાં નહોતા આવ્યા. એ દ્વારા કેટલીક વિનતિ કરવામાં આવેલી. એ વિનતિને એ મહાપુરુષની અનુમતિ લઈને મેં ભારતથી પ્રયાણ કર્યું ત્યારે ફરી વાર રજૂ કરેલી. એ લખાણમાં મારા વ્યક્તિનો પરિચય મળતો ને મહર્ષિના મંગલમય માર્ગને અનુસરવા માટેની યોગ્યતા માટે માહિતી માગવામાં આવેલી.

મારી પ્રાર્થનાને એમણે પૂરી કરી એવો પુરાવો મળતાં વાર ન લાગી. મેં કોઈ બીજી પ્રાર્થના નહોતી કરી. એ પ્રાર્થના મારા વર્તમાન જીવનની સીમાને અતિક્રમનારી અને જન્મ તથા મરણની મર્યાદાઓથી પર થયેલા મહાપુરુષ દ્વારા જ પૂરી થાય તેમ હતી એટલે એ પ્રાર્થના કરવામાં મેં કોઈ ભૂલ નહોતી કરી.

મહર્ષિ ચમત્કારો નહોતા કરતા એ જાણીતું હતું. એ કેટલીકવાર સિદ્ધિઓ અથવા ચમત્કારો અને વિભૂતિઓનો ઉપહાસ કરતા. જે પોતાની યોગશક્તિથી બીજાને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તેમને માટે વિનોદ પણ કરી લેતા. પરંતુ સત્યના સાચા શોધકોને અથવા સાધકોને એમની સંનિધિમાં જે જાતજાતના અનુભવો થતાં એમનું સ્પષ્ટીકરણ કેવી રીતે કરી શકાય ? એમની સંનિધિમાં આજુબાજુનું વાતાવરણ બદલાઈ જતું, સર્વ રીતે અનુકૂળ થતું અને ક્યાંયથી સહાયતા મળવાની શક્યતા ના હોય ત્યારે એકાએક અને આવશ્યકતા પ્રમાણે સહાયતા મળતી. એ હકીકતનું સ્પષ્ટીકરણ કેવી રીતે કરી શકાય ? એમની સંનિધિમાં મન અને અંતર ઉદાત્ત બનતું. એવા અનુભવો વિશે જે કહેવાયું છે એ એકદમ અલ્પ હોવાથી આપણે એમના વિશે અધિક નથી જાણતા. જેમને એવા અનુભવો થયા છે એમણે એમના સાધનાપંથના સહપ્રવાસીઓ સિવાય બીજા કોઈને એ સંબંધી કાંઈ નથી કહ્યું.

મહર્ષિની આજુબાજુ કોઈ ગૂઢ રહસ્યમય વાતાવરણ નહોતું રહેતું. મહર્ષિ પોતે ખૂબ જ સાદા અને કુદરતી, અકૃત્રિમ જીવન જીવનારા હોવાથી હોલમાં કોઈક અસાધારણ, માનવામાં ના આવે એવો ચમત્કાર બનતો તો પણ ખાસ કૃતૂહલ નહોતો જગાવતો. મહર્ષિ પોતે જ સૌથી મોટા ચમત્કાર જેવા હતા. મને ખબર હતી કે સૌ કોઈને એવી કલ્પના નહિ થાય અને સૌને એવો સ્વાનુભવ નહિ થઈ શકે. એવા ચમત્કારોને અંતરના ઊંડાણમાં અથવા અસીમ અનંત શાંતિમાં ડૂબકી મારવાથી જ સમજી શકાય. મહર્ષિ જેવા લોકોત્તર મહાપુરુષના શ્રેયસ્કર પ્રભાવથી પરિચિત હોવા છતાં કેટલાકને માટે એવું કરવાનું કઠિન હતું.

*

એ દિવસે કોઈક હિંદુ સંતપુરુષનો ઉત્સવ થઈ રહેલો. એના ઉપલક્ષમાં પર્વતની તળેટીના વિસ્તારમાં આવેલી ગાયની પવિત્ર પ્રતિમાનું પૂજન કરવામાં આવ્યું. એ આખાય મહોત્સવ દરમિયાન મહર્ષિ મંદિરની સામેની ભૂમિમાં ખુરસી પર બેસી રહ્યા. એમની આજુબાજુના લોકો મંત્રોચ્ચાર કરી રહેલા. મહર્ષિ સદાની પેઠે

બહારની પ્રવૃત્તિથી અલિપ્ત રહીને એ સમસ્ત સમય દરમિયાન તદ્દન શાંત અને નિશ્ચળ રહ્યા. એમને એ આખીય પ્રવૃત્તિમાં કશો રસ ના હોય એવું લાગતું હતું.

કેટલાક વખત પછી મને એવું લાગ્યું કે મેં એમની અલિપ્તતાના કારણને સમજી લીધું. એ કારણ આવું હતું : મહર્ષિ બાહ્ય જગતના અસ્તિત્વમાં અથવા એની યથાર્થતામાં માનતા ન હતા. એ સમજતા કે એ માયા છે. અખિલ અસ્તિત્વના મૂળાધારમાં સદાને માટે સ્થિતિ કર્યા પછી એ ધૂમ્રસમૂહ જેવા ક્ષણભંગુર સંસારના સામાન્ય અથવા અસામાન્ય પ્રસંગોમાં કેવી રીતે રસ ધરાવી શકે ?

માનસિક વિચારમાં અને સત્યના સાક્ષાત્કારમાં ભેદ હોય છે. ભૂલોનો ભોગ ના બનાય એટલા માટે સત્યને માનસિક રીતે સમજી લેવાનું આવશ્યક અને ઉપયોગી હોય છે. પરંતુ એનાથી આગળ વધીને સ્વાનુભૂતિના પ્રદેશમાં પ્રવેશવાનું પણ એટલું જ ઉપયોગી હોય છે. મહર્ષિ જેવા આત્મસાક્ષાત્કારી સત્ય પુરુષના સંપર્કમાં આવવાનું સૌભાગ્ય મને ના સાંપડ્યું હોત તો મારાથી એની શક્યતાને ના સમજી શકાત. પરંતુ મારી સામેના જીવંત ઉદાહરણને લીધે મારી આશા ચોક્કસતામાં પરિણમી. એ મહાન દિવ્ય વિભૂતિનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફરી વળેલો.

મહોત્સવનો શેષ ભાગ મંદિરમાં પૂરો કરવામાં આવ્યો. ભસ્મ તથા કંકુના જે પાત્રોને ત્યાં લાવવામાં આવ્યાં તે પાત્રોની પવિત્ર સામગ્રીને અમે અમારા કપાળે લગાડી. એના આધ્યાત્મિક અર્થની સમજ ખૂબ જ ઓછા માનવોને હશે.

33. આપણું સામર્થ્ય

‘પરમ સત્ય, તત્વ અથવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર જો ના થાય તો શાસ્ત્રોનું અધ્યયન નિષ્ફળ છે. અને જો પરમ સત્ય, તત્વ કે પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર ના થાય તો એ અવસ્થામાં પણ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન નિષ્ફળ છે.’

- શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય કૃત વિવેકચૂડામણિ, શ્લોક ૬૧.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ગૂઢ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરીને કાંઈક અંશે નિરાશા કે હતોત્સાહ બનેલા માનવોને માટે શ્રી શંકરાચાર્યના ઉપર્યુકત શબ્દો ધાર્યા કરતાં ઘણા જ વધારે મૂલ્યવાન છે. જો આપણે મગજને જ મહત્વ આપીને જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવાની કોશિશ કરીએ તો આપણું મગજ ભારે થાય છે, એની ઉપરનો બોજો વધી જાય છે. અને જેને આપણે સાચેસાચ શોધીએ છીએ તે આત્માનુભૂતિના પરિણામે પેદા થનારો અને અનુભવવા મળનારો આત્માનો વાસ્તવિક આનંદ અનુભવવા નથી મળતો.

આત્મદર્શનના પવિત્ર પંથ પર જે સાચી રીતે આગળ વધે છે તે જાણે છે કે એનો વિકાસક્રમ અનોખો છે. પરમાત્માના પાવન ભંડાર પાસે પહોંચી જઈએ છીએ ત્યારે એ અનુભવાય છે. મહર્ષિનું જીવન એના ઉત્તમોત્તમ ઉદાહરણરૂપ હતું.

એમને આત્માનો પવિત્ર પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો તે પહેલાં એ એમની યુવાવસ્થામાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો વિશે કશું નહોતા જાણતા એમ કહીએ તો ચાલે. પાછળથી એ બધું સહેલાઈથી સમજવા લાગ્યા અને એમના અનુભવના આધાર પર શાસ્ત્રોની સાર વાતોનું સ્પષ્ટીકરણ પણ કરવા માંડ્યા. વિકાસની પ્રાકૃતિક પદ્ધતિ એ જ છે. એને સમજવા માટે એક ઉપમા મદદરૂપ થઈ પડશે : જેને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન હોય છે તેને ફ્રેંચ જેવી બીજી ભાષા વાંચવાનું અશક્ય લાગે છે. ભાષાનો સાચી રીતે ઉપયોગ કરવા માટે તેણે તે ભાષાને શીખવી જ જોઈએ. શાસ્ત્રોના સંબંધમાં પણ એવું જ સમજવાનું છે. એમની અંદર આપણે વાપરીએ છીએ તેવા જ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય છે તો પણ એમની ભાષા જુદી જ હોય છે.

એનો અર્થ એવો નથી કે વાચન વ્યર્થ છે. જેમ જેમ અંતર્જ્ઞાનનો ઉદય થતો જાય છે તેમ તેમ શાસ્ત્રો આપણા સ્વાનુભવનું સમર્થન કરતાં હોય એવું લાગે છે. એ આપણને આધ્યાત્મિક વિકાસના માર્ગમાં ચોક્કસતા ને પ્રમાણભૂતતા પૂરી પાડે છે. સાધક જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ એનું મન મૂંઝવણો ને ગૂંચવણોમાંથી મુક્તિ મેળવતું જાય છે અને એના મુખમાંથી આત્માનુભૂતિનાં રહસ્યોનું સરળ સાદા સારગર્ભિત શબ્દપ્રયોગો દ્વારા ઉદઘાટન થતું જાય છે. પહેલાં જે વિષયોને સમજાવવા માટે કઠિન શબ્દપ્રયોગો કરવા પડતા તે જ વિષયોને સરળ ભાષામાં સમજાવવાનું એને માટે સહજ બની રહે છે. ઈશુ, બુદ્ધ, રમણ મહર્ષિ જેવા માનવજાતિના બીજા મહાન સંદેશવાહકોની સરળતાનો પરિચય એમના સદુપદેશો દ્વારા આપણને સહેલાઈથી થઈ શકે છે. એમને પૂર્વ અને પશ્ચિમના વર્તમાનકાળના ફિલસૂફો સાથે સરખાવવાથી સમજાય છે કે સત્ય ક્યાં છે અને સત્યની કેવળ સિદ્ધાંતવિષયક વાતો ક્યાં છે. અંહકારથી ભરેલા વ્યક્તિત્વવાળા માયાવી જીવનથી આગળ વધીને આપણા સાચા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે

આપણે સત્યના પવિત્ર પ્રકાશની જ આવશ્યકતા છે, એના એકલા વિદ્વતાયુક્ત વર્ણનની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે વર્ણનથી આપણને મહત્વની મદદ નહિ મળી શકે.

મહર્ષિએ આત્મવિચારની વર્તમાન પ્રક્રિયાને પૂરી પાડીને પેલા પુરાતન સત્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે સાચા સદગુરુના એક જ સદુપદેશનો જો અમલ કરવામાં આવે તો તેથી સાધકનું જીવન ધન્ય કે કૃતાર્થ બની શકે છે.

એક સર્વસમર્થ છતાં અજ્ઞાત શક્તિ આપણામાંના પ્રત્યેકમાં સુષુપ્ત રીતે રહેલી છે. રમણ મહર્ષિ એ વિશે વારંવાર વાત કરતા. એ શક્તિને બહાર કાઢવી જોઈએ, કારણ કે એના સિવાય કાંઈ પણ મેળવી શકાતું નથી. એ શક્તિ જુદા જુદા રૂપે પ્રગટ બને છે અને ભક્તોની આગળ પ્રત્યક્ષ બને છે. ભક્તિ, જ્ઞાન બધા સ્વરૂપે એ જ લીલા કરે છે. આપણામાંના થોડાકને ખબર છે કે પરમાત્માની એ પરમ શક્તિનો અનુભવ આપણને થઈ શકે એટલા માટે સદગુરુની કૃપા સિવાય બીજો કોઈ અકસીર ઉપાય નથી. ગુરુની કૃપાનો અનુભવ જે પરમાત્માને જાણવા માગે છે તથા જે સદગુરુની પાસે પહોંચે છે, તેમને સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

પરમાત્માની પરમ શક્તિ સાધકને પોતાના મન પર કાબૂ કરવાનું શીખવે છે. અંદરનાં અને બહારનાં કષ્ટોનું મૂળ કારણ એ મન જ છે. વખતના વીતવાની સાથે સાધકની આત્મશ્રદ્ધામાં વધારો થાય છે. અને એને ઊંડી શાંતિનો અનુભવ થાય છે. જે સાધકો પોતાની અંદર એ શક્તિને જાગૃત કરી શકે છે તે સમજે છે કે એની મારફત પરમાત્માની સાથેની એકતાને અનુભવી શકાય છે, અને અમૃતમય બનાય છે. સાધકને માટે સૌથી ઉત્તમ મદદ એ છે કે એ બહારના સિદ્ધાંતો, આદર્શો અને ઉપદેશોના ભાર નીચે દબાઈ ના જાય. સદગુરુ એ શક્તિની જાગૃતિ માટે એક બીજી સુંદર પદ્ધતિને અજમાવે છે. એ પોતાના મૌન, વચન, સ્પર્શ તથા સંકલ્પ દ્વારા સાધકની સુષુપ્ત શક્તિને જગાડીને એની સમસ્યાઓને શાંત કરે છે. એ પછી એનું જીવન એના પોતાના સ્વાનુભવના સારરૂપ બની જાય છે. માનવના જીવનમાં મુખ્ય મહત્વ એનું જ છે.

મોટા ભાગના માનવોને પોતાના પૂર્વ સિદ્ધાંતો અને પૂર્વ જ્ઞાનમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે. પરંતુ કેટલાક એમાં સફળ થાય છે. આપણને એમ થાય છે કે જો જ્ઞાનની બહારની ગંદકીને છોડવાની જ હોય તો તેને પહેલેથી શા માટે એકઠી કરવી જાઈએ ?

કેટલાક પ્રામાણિક સાધકો એટલા માટે ચિંતા કરે છે કે એ ધર્મો, યોગો, સંપ્રદાયો અને મતમતાંતરોનું પૂર્ણ જ્ઞાન પામી શકતા નથી. એના વિશે મહાયોગ પુસ્તકના લેખકે લખ્યું છે કે બહારના ગ્રંથોનું જ્ઞાન મગજમાં ભરીને જ્યારે પણ આવશ્યકતા પડે ત્યારે બહાર કાઢી શકાય છે અને ઉપયોગમાં પણ લાવી શકાય છે. છતાં પણ મારે કહેવું જોઈએ કે બહારના જ્ઞાનના આકર્ષણમાં અટવાઈને સાધકે આત્માના અલૌકિક અપરોક્ષ અનુભવથી વંચિત રહેવું ન જોઈએ.

*

પરમાત્માની એ પરમ શક્તિનું નામ આપવાનું અત્યારે યોગ્ય નથી. યોગ્ય સમયે એ નામ આપવામાં આવશે ત્યારે એમાં કોઈ ભૂલ નહીં થાય. પરમાત્માની એ શક્તિ અનોખી, અનેરી, એકાકી અને પ્રત્યેક માનવના હૃદયમાં રહેલી છે. કોઈ પણ કાર્યને પૂરું કરવા માટે એનો ભરોસો રાખી શકાય તેમ છે. એ શક્તિનો સ્વાનુભવ આપણા પોતાના પ્રયત્નથી થઈ શકે છે. પરમાત્મા કરતાં બીજું કશું શ્રેષ્ઠ નથી, એમનાથી

અલગ એવું કશું નથી. એ આપણા સાચા સનાતન મિત્ર તથા ધ્યેય અને આપણા વ્યક્તિત્વના અવિભાજ્ય અંગ જેવા છે.

મહર્ષિએ એક વાર એક અંગ્રેજને કહેલું કે ‘માનવ જ્યારે પોતાના સાચા સ્વરૂપને પ્રથમ વાર ઓળખે છે ત્યારે એના અંતરના ઊંડાણમાંથી કશુંક પ્રગટ થાય છે. અને એ એના ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવે છે. એ મનની બીજી બાજુએ હોય છે અને અનંત, સનાતન તથા દિવ્ય કહેવાય છે.’

જે જગતને આપણે જોઈએ છીએ તે જગતના પદાર્થો આશ્ચર્યકારક અને અનોખા હોવા છતાં જે સૌથી વધારે આશ્ચર્યકારક તથા ગૂઢ છે અને જગતનું એકમાત્ર મૂળ કારણ છે તે પરમાત્માને આપણે ઓળખાતાં નથી. એ પરમાત્માને લીધે સંસારનો સઘળો વ્યવહાર સુચારુ રૂપે ચાલી રહ્યો છે.

તમારા ધ્યાનને જીવનના પરિવર્તશીલ પદાર્થો, જગત તથા મરણ પ્રત્યે કેન્દ્રિત ના કરશો. ઈન્દ્રિયોના વ્યવહારોનો વિચાર કરવાને બદલે એ વ્યવહારો જેને લીધે થાય છે તે પરમાત્માની પરમશક્તિનો વિચાર કરો. જે સાચેસાચ સૌને જુએ છે તેની ઉપર મનને કેન્દ્રિત કરતાં શીખો. એ તમારી પોતાની અંદર વિરાજે છે. જે જગતને આપણે જોઈએ છીએ તે જગત એક પરમાત્માના પરમ સુંદર સાકાર સ્વરૂપ જેવું છે.

જે સાધક ધ્યાનમાં કુશળ બને છે, તે આંખ અને કાનને ખુલ્લા રાખવા છતાં જે કદી જોતાં કે સાંભળતા નથી તથા જે શારીરિક માનસિક અસરોથી મુક્ત છે તેવા પરમાત્મામાં પોતાના મનને સ્થિર કરે છે.

રમણ મહર્ષિના એ શબ્દો આપણી અંદર રહેલી પરમાત્માની પરમ શક્તિના પરિચારક છે. એ શબ્દોમાં કશું વધારે ઉમેરવા જેવું નથી લાગતું.

૩૪.પત્રવ્યવહાર

મારા પર અમેરીકાથી અને બીજેથી આવતા પત્રોમાં મોટે ભાગે નીચેના પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા :

‘ભારતના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઉપદેશેલી ધ્યાન-પદ્ધતિઓમાંથી કઈ વિશિષ્ટ ધ્યાનપદ્ધતિ મહર્ષિના આશ્રમની ધ્યાનપદ્ધતિ સાથે મળતી આવે છે ?’

અથવા

‘આપણે આત્મજ્ઞાનના માર્ગનું અનુસરણ કરતા હોઈએ ત્યારે આપણી પોતાની જાત પ્રત્યે આપણું વલણ કેવું હોવું જોઈએ ?’

એ પ્રશ્નોના જે પ્રત્યુત્તરો મને રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં પ્રાપ્ત થયા તેના થોડાક અંશોને મારા પત્રવ્યવહારમાંથી અહીં આપી રહ્યો છું. એટલા માટે કે એવા જ પ્રશ્નો જેમને સતાવતા હોય તેમને માટે એ પ્રત્યુત્તરો ઉપયોગી થઈ શકે.

રમણ મહર્ષિ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજના વિવેકચૂડામણિ ગ્રંથનાં ખૂબ જ વખાણ કરતા. અનેક હિંદુઓ અરુણાચલના સંત રમણ મહર્ષિને તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોત્તમ સંદેશ આપતા ગ્રંથ વિવેકચૂડામણિના લેખક શ્રી શંકરાચાર્યના અવતાર માને છે. એ મહાન સર્વોત્તમ ગ્રંથના કેટલાક શ્લોકોને એમના અર્થના રૂપમાં રજૂ કરું છું.

શ્લોક ૪૦૯

જ્ઞાની પુરુષ સમાધિમાં પોતાના હૃદયમાં પરમ જ્ઞાન સ્વરૂપ, પરમાનંદ સ્વરૂપ, અનુપમ, પૂર્ણ મુક્ત, અક્રિય, કાલાતીત, પવિત્ર, કર્તાભાવથી પર અને સર્વવ્યાપક પરમાત્માને અનુભવે છે.

શ્લોક ૨૫૫

તું જાતિ, દુન્યવી જ્ઞાન, પરિવાર, નામ, રૂપ, ગુણો તથા ક્ષતિઓ સર્વથી મુક્ત છે અને દેશ, કાલ તેમ જ જુદા જુદા પદાર્થોથી પર છે એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી લે.

શ્લોક ૨૫૬

અનુભવ કર કે તું તે બ્રહ્મ છે જે સર્વોત્તમ છે, વાણીથી વર્ણવી શકાય નહિ તેવા છે. તો પણ જે દિવ્ય દૃષ્ટિથી જાણી શકાય છે. એ પરમ પવિત્ર એક, અનન્ય, સનાતન ચૈતન્ય છે.

શ્લોક ૨૫૭

સ્વાનુભવથી સમજી લે કે તું તે જ બ્રહ્મ છે જે ક્ષુધા, તૃષ્ણા, લોભ, ભ્રાંતિ, વિકાર ને મૃત્યુથી પર છે; જેમને યોગીઓ સમાધિદશામાં પોતાના હૃદયમાં અનુભવે છે. એ ઈન્દ્રિયોથી, મન અને બુદ્ધિથી અનુભવી શકાય તેમ નથી.

શ્લોક ૨૫૮

અનુભવ કર કે તું તે જ બ્રહ્મ છે જે જગતના મૂળાધાર છે, સ્વતંત્ર છે, સત્યાસત્યથી અલગ, અવિભક્ત, મનથી પર, અચિંતનીય છે.

શ્લોક ૨૬૦

અનુભવ કર કે તું તે બ્રહ્મ છે જે સર્વ પ્રકારના ભેદભાવથી રહિત છે, જે અપરિવર્તનશીલ છે, તરંગો વગરના સાગરની પેઠે અવિકારી અને અચળ છે, અવિભક્ત અને કાર્યકારણભાવથી પર છે.

શ્લોક ૨૬૧

સ્વાનુભવથી સમજી લે કે તું તે બ્રહ્મ છે જે કેવળ એક માત્ર સત્ય છે, અનેકવિધ જગતના કારણ કહેવામાં આવ્યા છે, બીજાં કારણોનો નાશ કરે છે, અને સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે.

શ્લોક ૨૬૩

સમજી અને અનુભવી લે કે તું તે બ્રહ્મ છે, તે સનાતન સત્ય કે પરમ તત્વ છે, જે જુદાં જુદાં નામ, રૂપ, ગુણ, રંગવાળા જગતમાં પ્રકટ થાય છે તો પણ સોનાના અનેકવિધ અલંકારોની અંદરના સોનાની પેઠે અધિકારી, અચળ અને એક છે.

શ્લોક ૨૬૪

સમજી અને અનુભવી લે કે તું તે જ બ્રહ્મ છે જે કેવળ છે, પરમ પ્રકાશવાન છે, સર્વ વ્યાપક, એક, સર્વ સામાન્ય, પરમ સત્ય, પરમાનંદ સ્વરૂપ, અનંત, અવિનાશી છે.

એ શ્લોકોમાં વિચારો અને ભાવોનાં કેટલાં ઊંચા, ઉદાત્ત, સર્વોત્તમ શિખરોને સર કરવામાં આવ્યાં છે ? એમની પ્રેરણા અનોખી છે.

આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસી સમજવા માંડે છે કે એના વ્યક્તિત્વમાંથી જીવનના પરમ પ્રકાશ પરમાત્મા પ્રકાશી રહ્યા છે. પરંતુ એ પોતે એ પ્રતિબિંબ નથી. એ પ્રતિબિંબ અથવા વ્યક્તિત્વ દ્વારા વધારે ને વધારે પ્રકાશ પ્રકટ થઈ શકે એ માટે એની પૂરતી સંભાળ રાખવી જોઈએ અને એને પવિત્ર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી અહંભાવની નિતાંત નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એવી નિવૃત્તિથી સાચી સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આધારનું કામ જ્યારે પૂરું થાય છે ત્યારે એને ગૌણ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ એ બધું તો સ્વાનુભવ પછી જ શક્ય બને છે. કેવળ વિચારો, ભાવો, સિદ્ધાંતો અથવા આદર્શોનું પોપટપારાયણ કરવાથી એ વસ્તુ શક્ય નથી બનતી. સ્વાનુભૂતિ જ સર્વોત્તમ શિક્ષા કે દીક્ષા છે.

કોઈ પણ સંજોગોમાં અંતરમાં એક વાતને અંકિત કરી રાખવી જોઈએ : સમાધિની પ્રાપ્તિ અથવા સત્યના સાક્ષાત્કારને માટે એકાગ્ર અને સુવ્યવસ્થિત મનની આવશ્યકતા રહે છે. સમાધિની સાધનામાં અંતરાયો ઊભા થાય તો તે સૂચવે છે કે મન હજુ શાંત નથી થયું. એવું મન ફરી પાછું સક્રિય બને છે અને અધુરા સંયમનો નાશ નોતરે છે.

*

સદગુરુની સંનિધિમાં કેવું વલણ અખત્યાર કરવું જોઈએ ?

સદગુરુની અથવા મહાપુરુષની સંનિધિમાં મનને શાંત રાખવાનું સૌથી વધારે ઉપયોગી છે. એવી રીતે શાંત રહેવાથી હૃદયનું દ્વાર ઊઘડી જાય છે ને સદગુરુ એની અંદર પ્રવેશે છે. મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં બીજા કોઈને પણ સંનિધિ કરતાં મન અત્યંત સહેલાઈથી એકાગ્ર અને શાંત થતું. માનવો પોતપોતાના પંથ, મત કે સંપ્રદાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે પ્રાર્થના કરતા તો પણ છેવટે તો એકસરખું જ પરિણામ

પ્રાપ્ત થતું. ભગવાન રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં આપણો વ્યવહાર ખરેખર કેવો હોવો જોઈએ એ આપણને અંતઃપ્રેરણાની મદદથી સહેલાઈથી સમજાતું.

આત્મા અને દૃશ્યમાન જગત

એ વિશે મહર્ષિએ પોતે એમના ઉપદેશામૃતમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. એમાં કશું ઉમેરવા જેવું નથી રહેતું. તો પણ એ વિષયને એક સામાન્ય ઉદાહરણનો આધાર લઈને સમજાવી શકાય.

પિયાનોને હાથમાં મોજાં પહેરીને વગાડનારા વાદકને વિલોકીને અજ્ઞાની માણસને એવું લાગે છે કે મોજાંનું ચામડું વાદકનાં હાથનો અંતર્ગત ભાગ છે. એને કળાકારની સાચી આંગળીઓ નથી દેખાતી. એવી રીતે જે લોકો આત્મા વિશે કશું જ નથી જાણતા તે લોકો જગતના પદાર્થોની સ્થૂળ બાહ્ય બાજુ સિવાય બીજું કશું નથી જોઈ શકતા. પરંતુ વાસ્તવિકતાને જાણનાર તો સમજે છે કે કલાકારનો હાથ ફરે છે ને સંગીત-સ્વરની સૃષ્ટિ કરે છે. એના વિના ચામડાનાં મોજાંની કિંમત કશી જ નથી.

*

શરૂઆતની સંસ્થાઓ

તમે પૂછ્યું કે : ‘વર્તમાન વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારી અનેક પ્રકારની ધર્મદીક્ષા આપનારી સંસ્થાઓ વિશે તમે શું માનો છો ?’ એનો ઉત્તર એ છે કે આપણે ખોટી રીતે દોરવાઈ જવું ના જોઈએ. જો તમે મને પાણીનો પ્યાલો આપવા માગતા હો તો સૌથી પહેલાં તો તમારી પોતાની પાસે એ પ્યાલો હોવો જોઈએ. એવી સંસ્થાઓના સંસ્થાપકો કે સંચાલકો જો સાચા સદગુરુ કે પૂર્ણ પુરુષો નથી હોતા તો એમના ઉપદેશો તથા પુસ્તકોની અસરકારકતા એટલી બધી નથી લાગતી. ઉપદેશોની પાછળ ઉપદેશકોના જીવનનું પ્રેરક પીઠબળ હોવું જોઈએ. સ્વાનુભૂતિનો રણકો હોવો જોઈએ. અત્યાર સુધી મેં કોઈ સાચા સદગુરુને સંસ્થા ચલાવતા કે ધંધો કરતા નથી જોયા. એનો વિચાર કરો એટલે તમારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર તમને આપોઆપ મળી રહેશે.

આત્મસાક્ષાત્કારના માર્ગના અંતરાયો

રમણ મહર્ષિએ જણાવ્યું છે કે અંતરાયો તમારું ચંચળ, વિષયોમાં વિહરનારું મન અને પ્રતિકૂળ જીવનપદ્ધતિ છે. અહંકાર અને સ્થૂળ શરીર સાથેનો અધ્યાસ અવિદ્યાના મૂળરૂપ છે. એમને લીધે સાધક આત્મિક પંથમાં પ્રવેશીને આત્મવિચારનો આધાર નથી લઈ શકતો.

‘મારું નામ આ છે. હું આટલી ઉંમરનો, આવા દેખાવનો, આવા હોદ્દાવાળો, આ દેશનો, આવો વ્યવસાય કરનારો છું. હું જન્મ્યો છું ને મરવાનો છું.’ આત્મવિચારનો અંતિમ ઉત્તર પામતાં પહેલાં એવી બધી અહંતા-મમતાનો અંત આવવો જોઈએ.

એક યોગીએ જણાવ્યું : ‘પરમાત્માને સર્વસમર્પણ કરનારા સાધકનો આત્મા અનંત પરમાત્મામાં મળી જાય છે.’

એ જ માર્ગ છે.

પ્રાર્થના

કોઈ કહેશે, હું ખ્રિસ્તી અને આસ્તિક છું. મારાથી ધ્યાન નથી થઈ શકતું, કેવળ પ્રાર્થના થઈ શકે છે. મારે માટે ક્વી પ્રાપ્તિની શક્યતા છે ?

સૌ એકસરખી પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પરંતુ એને માટેના માર્ગો જુદા જુદા છે. જુદા જુદા ધર્મોના સંતપુરુષોનાં જીવનનું અધ્યયન કરવાથી સમજાય છે કે એ બધા ઈશ્વરના પ્રેમની અને આત્મસાક્ષાત્કારની દૃષ્ટીએ જોતાં ભ્રાતૃભાવથી જોડાયેલા છે. આપણી પ્રાર્થનાઓ નિઃસ્વાર્થ હોવી જોઈએ. પોતાની સૃષ્ટિને કેવી રીતે ચલાવવી તેનું જ્ઞાન આપણા કરતાં ઈશ્વરને ઘણું વધારે છે. એ સંબંધમાં એમને આપણાં સૂચનોની આવશ્યકતા નથી રહેતી. તમારી પોતાની ચેતનાને પરિપૂર્ણ કરવાના પ્રયત્ન કરો. આપણો આદર્શ એ જ છે.

પ્રાર્થના સંબંધી સંત ફ્રાન્સિસના વિચારો કે ભાવો આ રહ્યા :

‘પ્રભુ, મને તમારી શાંતિનું સાધન બનવા દો. જ્યાં તિરસ્કાર હોય ત્યાં પ્રેમનું સિંચન કરવા દો. કોઈ હાનિ કરે તો તેને ક્ષમા કરવા દો. શંકા હોય ત્યાં વિશ્વાસ પેદા કરવા દો. નિરાશા હોય ત્યાં આશા, અંધકાર હોય ત્યાં પ્રકાશ પાથરવા દો. શોક હોય ત્યાં આનંદનું અવતરણ કરવા દો.’

‘હે પ્રભુ, એવા આશીર્વાદ આપો કે આશ્વાસન લેવાને બદલે હું બીજાને આશ્વાસન આપું; મને કોઈ સમજે કે ના સમજે તો પણ હું બીજાને સમજી શકું; પ્રેમ પામવા કરતાં પ્રેમ કરું. કારણ કે આપનારને જ મળે છે. ક્ષમા આપવાથી જ ક્ષમા પામી શકાય છે. મૃત્યુ પામવાથી જ અમર જીવનમાં જન્મી શકાય છે.’

ગુરુની કૃપા

રમણ મહર્ષિએ જણાવ્યું છે કે એ કૃપા એટલી બધી સૂક્ષ્મ છે કે એને વાણીથી વર્ણવાનું કામ કઠિન છે. આપણા કરતાં એ મહાપુરુષનો અનુભવ એ વિશે ઘણો વધારે હતો. એટલા માટે શબ્દો દ્વારા જેને ના સમજાવી શકાય તેને શબ્દો દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે. મહર્ષિ સદા જણાવતા કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની અમુક અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી કૃપા પોતાની મેળે જ કામ કરે છે. એ કૃપાને વાણીમાં વ્યક્ત કરવાનો અર્થ એને મન દ્વારા મૂલવવાનો થાય છે. સદગુરુ પોતાના શિષ્યનું જે ખાસ ધ્યાન રાખે છે તે શિષ્ય સાથેના એમના સવિશેષ સંબંધનું પરિચાયક હોય છે. એમના એવા સવિશેષ ધ્યાનને માટે આપણે તૈયાર રહીએ. એને માટે બને તેટલા યોગ્ય બનીએ.

સમર્પણ

આત્મવિકાસના ક્ષેત્રમાં સમર્પણની આવશ્યકતા ઘણી મોટી છે. સાધક જ્યારે સમજે છે કે આત્માના અનંત અગાધ અર્ણવ પર એનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ તો માત્ર તરંગ બરાબર છે ત્યારે એનો બધો જ અહંકાર ઓગળી જાય છે. એ પરમાત્માને અથવા એમના પ્રતિનિધિ જેવા સદગુરુને સમર્પિત થવાની તૈયારી કરે છે.

પ્રેમ

પ્રેમને પારસ્પરિક આકર્ષણના વિશ્વવ્યાપક સામર્થ્ય તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. પ્રેમ દ્વારા આપણે અસત્યમાંથી સત્યમાં અને અનિત્યતામાંથી નિત્યતામાં પ્રવેશી શકીએ છીએ. આત્મસાક્ષાત્કારના મંગલમય માર્ગે આગળ વધનારો સાધક સારી પેઠે સમજે છે કે પોતાને પ્રેમના એ પવિત્ર પરિબળની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે ! એ પવિત્ર પરિબળથી કેટલાંય વિઘ્નો દૂર થશે.

પ્રેમના સંબંધમાં સંત પોલના આ શબ્દોને ખાસ યાદ કરવા જેવા છે :

‘મારામાં ભવિષ્ય કથન કરવાની શક્તિ છે, હું જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં સઘળાં રહસ્યોને સુચારુરૂપે સમજું છું ને જ્ઞાનને પામ્યો છું. મારામાં પર્વતોને હલાવવાની શક્તિ હોય પરંતુ જો દાન કે પ્રેમની વૃત્તિ ના હોય તો મારું મૂલ્ય કશું જ નથી.’

સત્યનું પ્રતિબિંબ જ આપણને મદદ કરી શકે. પ્રેમ એવું પ્રતિબિંબ છે. પ્રેમનું સાધકને પ્રાપ્ત થતું ઉચ્ચોઉચ્ચ સર્વોત્તમ સ્વરૂપ એના સદગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમમાં રહેલું છે. બારીબારણાં વિનાના ખંડમાં પ્રકાશ ના પહોંચી શકે તેવી રીતે ગુરુ પણ પ્રેમ વિનાના શિષ્યની પાસે - જો એવો કોઈ શિષ્ય હોય તો - નથી આવી શકતા. શિષ્ય પ્રેમ વિનાના હશે તો કાંઈ જ નહિ વળે કે કોઈ જ હેતુ નહિ સરે. એનું જીવન સર્વ પ્રકારની શંકાકુશંકાથી રહિત, એક આદર્શ ઉદાહરણરૂપ હોવું જોઈએ.’

સદગુરુ

તમે કહો છો કે સદગુરુ સિવાય માર્ગ નથી અને ભગવાન રમણ મહર્ષિનાં ચરણોમાં રહેતા મને તમે પૂછો છો કે એમની સુખદ સંનિધિમાં સત્યનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય છે ? જો તમે અહીં આવીને રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં એમના કોંચની આગળ બેસો તો એવા પ્રશ્નને પૂછવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે. તમારી પાસે અરુણાયલ પર્વતના કેટલાક ફોટા છે. પરંતુ તે પર્વત પર ચઢવા માટે પૂરતા નથી. મહર્ષિની સંનિધિના સંબંધમાં પણ એવું જ સમજવાનું છે.

મનનો સંયમ

‘મારું શરણ લો એટલે હું મનને શાંત કરીશ.’

- મહર્ષિના સદુપદેશમાંથી.

મહર્ષિના એ શબ્દો તમારા પ્રશ્નના સર્વોત્તમ ઉત્તરરૂપ છે. જ્યારે પણ મારું મન મહર્ષિના વિચારોમાં મશગૂલ બની જાય છે ત્યારે એ મનમાં બીજા બિનજરૂરી વિચારો પેદા થતા જ નથી. એટલા માટે કોઈ પ્રકારનો પ્રતિકૂળ કે વિરોધી વિચાર મારી ચેતનામાં જાગતો જ નથી. મનમાં પેદા થનારા અશાંત વિષમ વિચારોનું સ્થાન ઊંડી શાંતિએ લઈ લીધું છે. પરંતુ મહર્ષિએ ઉપદેશેલા ‘હું કોણ’ માર્ગના સુખદ સફળતાપૂર્વકના પ્રવાસ માટે મનની નીરવતા અથવા સંપૂર્ણ શાંતિની અનિવાર્ય રૂપે આવશ્યકતા છે. સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારને માટે વિચારને શાંત કરી, મનબુદ્ધિને અતિક્રમીને, સમાધિમાં પ્રવેશવાનું ખૂબ જ જરૂરી છે. મહર્ષિએ કહ્યું છે કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર સમાધિ દ્વારા જ થઈ શકે. સાધકે એ સમાધિની પ્રાપ્તિ કરવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. સમાધિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે ત્યારે એ વિશેના અનેક ભ્રામક ભાવો તથા વિચારોનો અંત આવે છે.

*

જે ભારતથી દૂર વસતા અને ઈચ્છા હોવા છતાં મહર્ષિ પાસે પહોંચી શકતા નહોતા, એવા મારા મિત્રોમાંના કેટલાકની સાથેના પત્રવ્યવહારના અમુક અંશોને મેં ઉપરનાં અવતરણોમાં રજૂ કર્યા છે. એ અંશો સાધકોને ઉપયોગી થશે, એવી આશા છે.

૩૫. હું અને તમે

મારી ચેતનાની ભૂમિકાઓ જુદે જુદે વખતે જુદી જુદી જાતની હતી. એ ભૂમિકાઓમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર દેખાતો હતો. મારી ધ્યાનવસ્થા દરમિયાન હું અવારનવાર અસાધારણ એકતાનો અનુભવ કરતો પરંતુ પરંપરાગત જીવનપ્રવાહમાં પ્રસ્થાન કરતાં એ એકતાનો અંત આવતો. એને લીધે મને થોડીક ચિંતા થતી. પરંતુ એ ચિંતાનું કારણ મનની અંદર પેદા થનારી જુદી જુદી જાતની શંકાઓ હતું; એટલા માટે એ શંકાઓને દૂર કરવા મેં મારા અંતરજગતમાંથી પ્રકાશ પામવાને માટે અને મને થયેલા આધ્યાત્મિક અનુભવોના આધાર પર મજબૂત પાયાનું નિર્માણ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. એ અનુભવોને શક્ય હોય તો મનની ભાષામાં અનુવાદિત કરવાની આવશ્યકતા હતી. મન પોતે કામચલાઉ જીવનવ્યવહારનું પ્રતિબિંબ પાડતું હોવાથી એની અંદર પેદા થનારાં પ્રતીકો અને તુલનાઓ વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટેનાં સાધનો બની રહેતાં.

ધ્યાનાવસ્થામાં થયેલા મારા પૂર્વ-અનુભવોના પ્રકાશમાં મારે નીચેની ઉપમા આપવાની છે :

જુદાં જુદાં વ્યક્તિત્વો વૃક્ષનાં વિવિધ પર્ણો જેવાં છે : એ અનેકવિધ હોય છે તો પણ એમનું સામાન્ય જીવન વૃક્ષનું જ જીવન હોય છે. વૃક્ષનું જીવન એમના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ હોય છે. પર્ણો પેદા થાય છે, સુકાય છે અને છેવટે ખરી પડે છે. પરંતુ વૃક્ષ એ બધી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાથી અલિપ્ત જ રહે છે. વૃક્ષને કોઈ પર્ણ પ્રિય નથી હોતું. એ એમના કામચલાઉ અભિનયને જાણે છે પરંતુ પર્ણો વૃક્ષના જીવનકાળને જાણવાની શક્તિ ધરાવતાં નથી.

પર્ણોનું જીવન વૃક્ષથી અલગ થાય ત્યાં સુધી જ રહેતું હોય છે. જ્યાં સુધી એ પરિપક્વ ન બને ત્યાં સુધી વૃક્ષનો પરિત્યાગ કરી શકતાં નથી. પરિપક્વતા એ તેમના રૂપનું પરિવર્તન કહી શકાય.

પર્ણની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એનું જીવન સીમિત હોય છે. એની શક્યતાઓ મર્યાદિત હોય છે અને એના સામાન્ય નસીબમાંથી એને ઉગારવાનું કાર્ય પણ કઠિન હોય છે. એને ભાગ્યે જ ખબર હોય છે કે વૃક્ષના જીવનને ચાલુ રાખવું અને એને માટે બીજાં પર્ણોની સાથે કામ કરી છૂટવું એ જ અગત્યનું હોય છે.

આપણી અલગતા વાસ્તવિક છે. આપણી પાસે જે કંઈ છે તે આપણું પોતાનું છે, એવું માનીને બીજાની આવશ્યકતાઓથી આપણે અલિપ્ત રહીએ છીએ એ ખરેખર કડુણ છે. વૃક્ષનાં પર્ણોની પેઠે, નક્કી કરેલા સમયે, આપણું સ્થૂળ શરીર સુકાશે અને નાશ પામશે. આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી રહેશે. સાચું જીવન પરમાત્મામાં જ રહેલું છે.

મારા મનને હવે શાંતિ મળી કારણ કે એની પોતાની ભાષામાં સત્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું. પરમાત્માની સાથે આત્માની એકતા એ જ જીવન છે. અલગતાની ભ્રાન્તિ મરણ છે.

મહાપુરુષોમાં જે અહંકારનો અભાવ દેખાય છે તે આદર્શ અથવા લાગણીવશતા પર નિર્ભર નથી હોતો. એ પોતાના મૂળભૂત સ્વરૂપને સમજે છે. ઈશુ ખ્રિસ્તે પોતાના વિરોધીઓ માટે પ્રાર્થના કરી અને રમણ મહર્ષિએ પોતાને મારનારા ચોરો તરફ પીઠને ફેરવી ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં કોઈ પ્રકારનો દંભ ન હતો. એ સમજતા હતા કે એમની અંદર અને એમને કષ્ટ આપનારની અંદર એક જ પ્રકારનો આત્મા કાર્ય કરી રહેલો.

તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે ઈશુ ખ્રિસ્તને અને રમણ મહર્ષિને પરમાત્માની સાથેની એકતાની પ્રતીતિ થયેલી, જ્યારે ચોરો તથા ખૂનીઓને એવી પ્રતીતિ નહોતી થઈ.

કેટલીક વાર સદગુરુના સદુપદેશોનો ગૂઢ અર્થ સમજવાનું સહેલું થઈ પડે પરંતુ આપણું અપરિપક્વ વ્યક્તિત્વ એ ઉપદેશને સહેલાઈથી ભૂલી જાય છે.

‘માર્ગ ઘણો લાંબો છે અને હું મારા ઘરથી દૂર ઊભો છું.’

૩૬. પુનરાવતાર

રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં થનારા સાંજના ધ્યાનના કાર્યક્રમના અનુસંધાનમાં મેં સપ્તાહમાં એક રાતે ધ્યાન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. એ ધ્યાનની નોંધ રાખવાનું મને ઉચિત ન લાગ્યું, કારણ કે એ એકસરખાં હતાં અને એમને લિપિબદ્ધ કરવાનું કામ કપરું હતું. હું એટલું અવશ્ય કહી શકું કે ધ્યાનનો એ કાર્યક્રમ મારી ચેતનાને એવા પ્રદેશમાં લઈ જવાના પ્રયત્નરૂપ હતો જ્યાં કેવળ જીવન - જીવન જ જીવન - વ્યાપી રહેલું અને બીજાં નામ તથા આવરણોનો અભાવ હતો. આરંભની અવસ્થામાં વિચારોની દુનિયાથી ઉપર ઊઠવામાં મને મુશ્કેલી લાગતી એટલે મારે સંઘર્ષ કરવો પડતો. પરંતુ પાછળથી પડદા પરની ફિલ્મની પેઠે મારા ભૂતકાળનાં ચિત્રો દેખાવા લાગતાં અને આખરે પરોઢના શાંત સમયે મોટે ભાગે મારું મન સુખમય અને શાંત બની જતું.

જુલાઈ માસની એ રાતને હું આજે પણ નથી ભૂલી શક્યો. એના મર્મને મેં આ પ્રકરણના શીર્ષકના રૂપમાં રજૂ કર્યો છે. એ રીતે મારા દુન્યવી જીવનને કાયમને માટે ચોક્કસ રીતે દફનાવી દેવામાં આવેલું. ત્યાં સુધીના મારા જીવનમાં એકાએક પરિવર્તન આવ્યું. અનિત્યતાના અસીમ સાગરમાં સપડાયેલું મારું જીવન એકાએક પુનરાવતાર પામ્યું.

મને તે વખતે સમજાયું નહોતું કે કેવળ વર્તમાનનું જ અસ્તિત્વ છે અને ભૂતકાળમાં સતત રીતે પ્રવેશવાનો અર્થ કામચલાઉ આત્મઘાત જેવો જ થાય છે. સૌથી પ્રથમ તો મને એક પુસ્તકના થોડા ફકરાઓ યાદ આવ્યા. એ ફકરાઓએ મને દીર્ઘકાળ પર્યંત મંત્રમુગ્ધ કરેલો તો પણ એમના રહસ્યને હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો ન હતો.

‘અને શિષ્યે હૃદયના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક વેદી હતી. એ વેદી ઉપર બે દીપકો પ્રકાશતા હતા.’

‘એ સમજ્યો કે એ દીપકો એના પોતાના જીવનના પ્રતિનિધિ જેવા હતા. સમીપવર્તી દીપક જુદા જુદા રંગોવાળો, સ્થિર જ્યોતિવાળો અને થોડાક ધુમાડાવાળો દેખાતો હતો. એને થયું કે એ દીપક એના પોતાના વિચારો તથા ભાવોનું પ્રતીક છે’

‘બીજો દૂરનો દીપક રંગ વગરનો હતો. એનાં કિરણો આજુબાજુ બધે જ ફરી વળેલાં અને પહેલા દીપકના રંગોની અંદરથી પસાર થઈ રહેલાં. એ અચળ હતો, પવિત્ર હતો, શાંતિપૂર્વક પ્રકાશતો હતો અને અનંત શાંતિથી સંપન્ન દેખાતો.

‘થોડા વખતમાં શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ કોઈ સંતપુરુષે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. અને બંને દીપકોને હાથમાં લઈને એમનાં સ્થાનોને બદલી નાખ્યાં. એણે જાણે કે ઉદગારો કાઢ્યા કે અત્યાર સુધી તમે નાશવંત અસાર જીવન અને જગતનું નિરીક્ષણ કરી રહેલા પરંતુ હવે અનંતતાના પ્રકાશનું અવલોકન કરશો. તમારી અત્યાર સુધીની પ્રવૃત્તિને લીધે તમારે માટે અનંતનું દર્શન અશક્ય થઈ ગયેલું.’

*

હું કોણ ? હું કોણ ? હું કોણ ? એ પ્રશ્નના સંશોધનનો મેં પ્રયત્ન કર્યો અને અચાનક મારું સમસ્ત જીવન આરંભથી માંડીને અંત સુધી મારા મનની આગળ રમવા માંડ્યું. એ જીવનને જોતાં જોતાં હું પહેલાંની પેઠે અલૌકિક અનુભવોમાંથી પસાર થયો.

મારા મનની આગળ ઉપસ્થિત થતાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ દૃશ્યોને દૃષ્ટા તરીકે થોડાક વખત સુધી જોયા પછી મારી ઈચ્છાશક્તિની મદદથી મારા સઘળા સામર્થ્યને કેન્દ્રિત કરીને મેં એ દૃશ્યોને શાંત કરી દીધાં. એ બધાં દૃશ્યો મારા સ્વરૂપના અંગરૂપ ન હતાં. એ ક્ષુલ્લુક અનુભવો, મુર્ખતાપૂર્ણ પ્રયત્નો, પ્રયોજન વિનાના વિચારો, પલટાતા જતા ભાવો અને વિચારો અને બીજું બધું જે થોડાક સમય પહેલાં મને મારા વ્યક્તિત્વના અંગરૂપ લાગતું તેની સાથે મારે કશો સંબંધ ન રહ્યો. મારા ભૌતિક સ્તર પરથી આગળ વધીને હું હવે ક્યાંક દૂરના પ્રદેશમાં આગળ વધી રહેલો.

કારણોને શોધવાના મારા પ્રયત્નોનો કોઈ અર્થ ન દેખાયો. જુદીજુદી વાતોનાં સ્પષ્ટીકરણોમાં મને કોઈ પ્રકારનો રસ ન લાગ્યો. મારે માટે જીવન સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગયેલું હોય એવું લાગ્યું.

‘જે પોતાના જીવનને બચાવવા માગશે તે તેને ખોઈ નાખશે અને જે એને ખોઈ નાખશે તે એને સાચવી શકશે.’

માનવજાતિના એક મહાન સદગુરુના એ રહસ્યમય અને ગૂઢાર્થથી ભરેલા ઉદગારો બે હજાર વર્ષ પહેલાં નીકળ્યા હોવા છતાં આજે પણ પ્રેરક થઈ પડ્યા હોય એવું લાગ્યું. એવા જ બીજા શબ્દોનું મને સ્મરણ થયું :

‘પૃથ્વી તથા સ્વર્ગનો નાશ થશે તો પણ મારા શબ્દોનો નાશ નહિ થાય.’

મારી ધ્યાનવસ્થા પછી પ્રસરેલી શાંતિમાં મને ખબર પણ ન પડી કે કેવી રીતે કેટલાય કલાકો પસાર થઈ ગયા. રાતના સમયે આશ્રમના કંપાઉન્ડમાં આવનારા જંગલી પશુઓના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. આંખ ઉઘાડીને મેં બારીમાંથી બહાર જોયું તો એક વાંદરું દેખાયું.

*

બીજો દિવસ શરૂ થયો. રમણ મહર્ષિએ પસંદ કરેલા પવિત્ર પર્વતની તળેટીમાં એક બીજો દિવસ શરૂ થયો. અહીંના વાતાવરણમાં જરા પણ થાક લાગતો ન હતો. એનું કારણ અહીંની આબોહવા હતું કે અહીં વિરાજતા પરમ પ્રતાપી મહાપુરુષનું અસાધારણ વ્યક્તિત્વ હતું, તેની ખબર ન પડી. મને એટલું અવશ્ય લાગ્યું કે આવું આધ્યાત્મિક રીતે અનુકૂળ વાતાવરણ મેં મારા જીવનમાં આ પહેલાં બીજે ક્યાંય નહોતું જોયું. થોડા વખત પછી મને એ વાતાવરણનો લાભ નહોતો મળવાનો એવું લાગવાથી મેં એ વાતાવરણ સાથે મારી જાતને જેટલી પણ કરી શકાય એટલી એકરૂપ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ધ્યાન વખતે ગવાતા જુદાં જુદાં ગીતોને યાદ કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો જેથી મારે આશ્રમથી દૂર જુદા વાતાવરણમાં વસવાનું થાય ત્યારે એ ગીતો ઉપયોગી થઈ શકે. પશ્ચિમના અશાંત કોલાહલયુક્ત વાતાવરણમાં એ ગીતો મારે માટે અસાધારણ આલંબનરૂપ બને તેમ હતાં.

મહર્ષિની સ્મૃતિ મહાન પ્રેરણા તથા ઊંડી શાંતિ આપી શકે તેમ હતી. મંદિરના ધ્યાન કરતી વખતે એમની આંખમાં જે ભાવો તરવરતા તેનું વર્ણન મારાથી કેવી રીતે કરી શકાય ?

મારા ઉષ્ણતાથી ભરેલા, એકાન્ત, સાદા નિવાસસ્થાનમાં બેસીને આ પંક્તિઓને લખી રહ્યો છું ત્યારે મહર્ષિના કેવળ સ્મરણ માત્રથી એમની આકૃતિ મારી આગળ આવીને ઊભી રહી. એને પરિણામે બીજા બધા જ વિચારો બંધ પડ્યા.

વિચારો બંધ પડતાં મારું લેખનકાર્ય પણ આપોઆપ બંધ પડી ગયું.

૩૭. છેલ્લા દિવસો

મને હમણાં જ મદ્રાસથી જે પત્ર મળેલો તેમાં જણાવવામાં આવેલું કે એકાદ પખવાડિયામાં કોલંબોથી ઉપડનારી સ્ટીમરમાં મારી ટિકિટ બુક કરવામાં આવી છે. એનો અર્થ એવો થયો કે હવે થોડા જ દિવસોમાં મારે રમણ મહર્ષિને અને એમના આશ્રમને છોડીને ચાલવું પડશે. સદગુરુના શ્રીચરણોમાં બેસીને મેં જે ભાવસમાધિથી ભરેલી સાંજ પસાર કરેલી એવી અસંખ્ય સાંજે મારા સમસ્ત વ્યક્તિત્વમાં ક્રાંતિ કરીને મને નૂતન અને સનાતન જીવનનો મંગલમય માર્ગ બતાવેલો. એ સોનેરી સંધ્યાઓનો હવે અંત આવવાનો હતો.

તો પછી શું થશે ? મારે મારા જૂના જીવનમાં ફરીથી પાછા ફરવું પડશે ? મન કાંઈ જવાબ આપતું નહોતું. મને ખબર હતી કે એને તર્કવિતર્કની જૂની ટેવો, શંકાઓ ફરીથી ઘેરી વળશે અને આડમાર્ગે જવાનું પસંદ પડશે. પરંતુ વખત બદલાયો હતો. એના પ્રભાવમાં આવવાનું મારે માટે શક્ય નહોતું. હું એના પ્રવાહથી ઊલટી દિશામાં ચાલી શકું તેમ હતો.

મને મહર્ષિના શબ્દોનું સ્મરણ થયા કરતું :

‘માનવના જીવનના વિકાસમાં મનનો ફાળો હોય છે, પરંતુ એ ફાળો મર્યાદિત હોય છે અને અમુક ચોક્કસ ભૂમિકા સુધી લઈ જાય છે. એનો વ્યાપાર એ ભૂમિકાથી આગળ નથી ચાલતો.’

મનની અંદર કુતૂહલવૃત્તિ હોય છે અને પ્રકૃતિના પરિવર્તનશીલ પદાર્થોને જાણવાની અથવા એમનાં રહસ્યોને હસ્તગત કરવાની લાલસા. એની લાલસા અથવા કુતૂહલવૃત્તિ મારી અંદરથી લુપ્ત થયેલી. એવી લાલસાનો અંત નહોતો દેખાતો. એવી લાલસા તથા કુતૂહલવૃત્તિ વિષવર્તુળની પેઠે વધારે ને વધારે વિશાળ બને તેમ હતી. એનો પ્રભાવ મારા પર પડે તેમ નહોતો.

મને ખાતરી હતી કે હું જીવનભર આશ્રમમાં રહું કે જગતના જુદાજુદા વિભાગોમાં વિહાર કરવા માટે આશ્રમનો પરિત્યાગ કરું તો પણ મારું જીવન પહેલાંની જેમ કદી પણ આડમાર્ગે નહિ અટવાય. એવી આત્મજાગૃતિને લીધે મારા અંતરમાં એક પ્રકારના અવર્ણનીય આનંદનો આવિર્ભાવ થયો. મને નિરાંત વળી, ને નિશ્ચિંતતા થઈ. એ લાગણી શબ્દોમાં અંકિત કરી શકાય તેમ નહોતી.

મૃત્યુના અસ્તિત્વમાંથી કેવળ તર્કના આધાર પર નહિ પરંતુ અનુભૂતિની મદદથી મેં મારા વિશ્વાસને કેવી રીતે દૂર કર્યો તેની ખબર પણ મને ના પડી. મારી આંતરચેતનામાં મૃત્યુનો સામનો કરવાના સંસ્કારો પડેલા. એ સંસ્કારો હવે શાંત થયેલા.

કોઈ પણ પદાર્થને કોઈ પણ પળે પરિત્યાગવા માટે તૈયાર રહેવું એ અનંતના દ્વારને ઉઘાડવા બરાબર છે.

મેં બરાબર નિરીક્ષણ કરીને જાણ્યું કે લગભગ બધી જ જાતના સંજોગોમાં, સુખમય તથા દુઃખમય પ્રસંગો અને અનુભવોની વચ્ચે, મારા મનની પાર્શ્વભૂમિમાં એક વિચાર પોતાનું કામ કર્યા કરતો કે આ બધાનો કશો જ અર્થ નથી. આ બધું અસાર છે.

રમણ મહર્ષિની પરમચેતનાનાં પવિત્ર પ્રબળ પરમાણુઓનો પ્રવેશ મારા અતિશય મર્યાદિત, સંકુચિત, અંધકારગ્રસ્ત મનમાં ક્યારે ને કેવી રહસ્યમય રીતે થતો એની ખબર પણ મને નહોતી પડતી અને

એની તપાસ કરવાની ઈચ્છા પણ નહોતી થતી. મને મારા મનની મદદથી નહિ પરંતુ હૃદયથી ભારતના મહાન કવિ અને યોગીમહાત્મા કબીરના શબ્દોનું રહસ્ય સમજાતું. મહાત્મા કબીરને એક વાર એમના શિષ્યોએ પ્રશ્ન કર્યો : ‘તમે આત્મિક જીવનનાં રહસ્યોની માહિતી કેવી રીતે ધરાવો છો ? અને માનવજીવનના ધ્યેયને કેવી રીતે જાણી શકાય ?’

કબીરે ભાવવશ બનીને ઉત્તર આપ્યો : ‘સૂર્યને કોઈક અંધ માણસ જુએ કે ના જુએ તો પણ તે સદા પ્રકાશ છે. એવી રીતે સત્યને જાણવામાં આવે કે ના આવે તો પણ એનું અસ્તિત્વ હોય છે જ. તમે જે તથ્યો વિશે પૂછો છો તેના સંબંધી હું જાણું છું કે નથી જાણતો એ એટલું અગત્યનું નથી. અગત્યની વાત તો એ છે કે એ બધું જાણે છે, સર્વકાંઈ જાણે છે.

રમણ મહર્ષિની જીવનકથામાંથી મને જણાયું કે કબીરના જીવને એમના ધ્યાનને એમની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ આકર્ષિત કરેલું. ચૌદેક વરસની એ ઉંમરે એ બીજા કોઈ ધર્મગ્રંથના પરિચયમાં નહોતા આવ્યા.

મહર્ષિથી છૂટા પડવાના વિચારથી મને થોડાક વખત પહેલાં જે દુઃખ થતું હતું તે હવે દૂર થયું. એમના કેટલાક શબ્દો મને બહારથી નહિ પરંતુ મારી પોતાની અંદરથી સંભળાઈને માર્ગદર્શન આપવા લાગ્યા. મને જે મહામૂલ્યવાન મદદ આપવામાં આવી અને જે મંગલ મહાન માર્ગદર્શન પૂરું પાડવામાં આવ્યું એને માટેની મારી કૃતજ્ઞતાની અભિવ્યક્તિ હું કેવી રીતે કરું ? મને મહર્ષિ જાણે કે મૂક રીતે કહેવા માંડ્યા : ‘તમને આવો વિચાર શા માટે આવે છે ? દુન્યવી માતાપિતાઓ પોતાના સંતાનો પ્રત્યે જે પ્રેમ બતાવે છે અને એમની સંભાળ રાખે છે એના બદલામાં આભારદર્શનની ઈચ્છા રાખે છે ?’

ભૌતિક રીતે માનવીય રૂપો લેનારા ચૈતન્યના ચમકારાઓના આત્મિક ગૂઢ સંબંધો વિશે જગતના લોકો નથી જાણતા. એ લોકો એમની બુદ્ધિમાં ના ઊતરે કે એમના સ્થૂળ માપમાં બંધ ના બેસે એવી વસ્તુઓ પ્રત્યે હસવાના પણ ખરા. એવા લોકોને માટેની મારી પ્રતિક્રિયા થોડાંક વરસો પહેલાં ટીકાની કે વિક્રોહની હોત. પરંતુ આજે એ પ્રતિક્રિયા શાંતિની છે. એ પ્રતિક્રિયા મને શીખવે છે કે સૌની અંદર ઈશ્વરનો વાસ છે. જે સદા નિત્યમાં - પરમાત્માની પરમચેતનામાં વસે છે તેને ભેદભાવ, ભય, દ્વેષ કે અંધકાર ક્યાંથી હોય ?

*

રમણ મહર્ષિ એમને માટેના અભિનવ ઉપચારથી ખૂબ જ કમજોર બની ગયા હતા. એથી છેલ્લા થોડાક દિવસથી અમને હોલમાં એમની આગળ પહેલાંની પેઠે ધ્યાન કરવાની અનુમતિ આપવામાં નહોતી આવી. અમે કેવળ એક દ્વારમાંથી પ્રવેશ કરતા, એમને પ્રણામ કરતા, અને બીજા દ્વારમાંથી બહાર નીકળતા. આશ્રમમાં થોડા વખતે માટે આવનારા દર્શનાર્થીઓ અને આશ્રમના અન્ય સાધકોને માટે એવો ક્રમ ચાલુ રહેતો.

એક દિવસ બપોરે મહર્ષિની પાસે એમના બે પરિચારકોમાંનો એક પરિચારક હાજર હતો ત્યારે હું એમનાં ક્ષણ વારનાં પણ દર્શનને માટે એમની પાસે પહોંચ્યો. મારા સાધનાત્મક પ્રયત્નો અને એ પ્રયત્નોના પરિણામે મારી અંદર જે સતત પરિવર્તન આવેલું એને માટે એમનું સમર્થન મેળવવાની મારી ઈચ્છા હતી.

મારું અંતર મને કહી રહેલું કે એમના કરતાં કોઈ વધારે સારા સુયોગ્ય સત્પુરુષના શુભાશીર્વાદ મને કદાપિ નહિ મળી શકે.

આપણા સામાન્ય જીવનમાં આપણામાંના કેટલા એવો દાવો કરી શકે કે એમને એવો વિશ્વાસુ, સાચો સન્મિત્ર મળ્યો છે જેની આગળ એ પોતાના દિલને ખોલી શકે અને એની સાથે આત્માની એકતાને સ્થાપી તથા અનુભવી શકે ? આપણે મોટે ભાગે બીજાને આપણી ઉજળી કે ઉત્તમ બાજુ બતાવવા ટેવાયેલા છીએ. સદગુરુ મળે તો પણ એમની આગળ આપણી જાતને નિખાલસપણે ખુલ્લી કરવામાં આપણને સદા મુશ્કેલી પડે છે. એટલે તો રમણ મહર્ષિના આશ્રમની મુલાકાત લેનારા હજારો માનવોમાંથી ઘણાં જ ઓછા માનવોએ એમનો સાચા અર્થમાં લાભ લીધો હશે. મહર્ષિની પાસે કેટલાક લોકો આવતા તે એમના પરંપરાગત પૂર્વગ્રહો, વિચારો અને માન્ય સિદ્ધાંતોને લઈને આવતા. એવા લોકો જ્યારે મહર્ષિને જોતા ત્યારે એમની દૃષ્ટિથી જોઈને એમને યોગી, સંત કે મહાત્મા તરીકે ઓળખાવતા. એમનામાંના કેટલાક એવું પણ કહેતા કે ‘એ એક સંતપુરુષ જરૂર છે, પરંતુ દુનિયામાં બુદ્ધ ને ઈશુ જેવા એમનાથી પણ મહાન સંતો થઈ ગયા છે. એમનાં વ્યક્તિત્વો તદ્દન જુદાં જ તરી આવતાં. એમના ઉપદેશો આપણને વારસામાં મળેલા છે. એમની મહાનતાનો કોઈ ઈન્કાર ના કરી શકે.’ બીજા કેટલાક એવું પણ કહેતા કે ‘હિમાલયના દૂરના પ્રદેશમાં ચમત્કારો કરનારા, સિદ્ધિઓવાળા, પ્રકૃતિના સ્વામી જેવા, હજારો વરસોની ઉંમરના યોગીઓ વસે છે. એ યોગીઓ મહર્ષિ જેવા કે મહર્ષિ કરતાં મોટા નથી ?’

એવા લોકો મહર્ષિ જેવા જીવતાજાગતા મહાપુરુષનો લાભ લેવાને બદલે જે સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ નથી હોતા એવા દૂરના મહાત્માઓને મળવાનાં સ્વપ્નાં સેવે છે. એવા માનવોએ કાઈસ્ટના પેલા શબ્દોને યાદ રાખવાના છે કે ‘આંખ હોવા છતાં તમે જોતા નથી, અને કાન હોવા છતાં સાંભળતા નથી.’

એ માનવો બીજા મહાપુરુષોને મળ્યા નથી હોતા. એમના વિશે કોઈની પાસેથી સાંભળીને કે કોઈનું લખાણ વાંચીને જ એ અમુક અનુભવ વિનાના અભિપ્રાય પર પહોંચ્યા હોય છે. છતાં પણ આપણા જમાનાને માટે જરૂરી પ્રકાશ પહોંચાડનારા રમણ મહર્ષિ જેવા જીવંત મહાપુરુષનો લાભ નથી લેતા. મહર્ષિને કોઈક વાર મળવાનું થતાં, એમના પ્રભાવને સહી ના શકવાથી, અથવા કોઈક અસાધારણ ચમત્કારની યાહના પૂરી ના થવાથી, સંતોષ નથી પામતા.

દુન્યવી લોકો સમક્ષ જે ચમત્કારો કોઈક જ વાર કરવામાં આવે છે તે બધા નિરર્થક નથી ? એ ચમત્કારો કોઈક જ વાર કરવામાં આવે છે અને એ પણ વિશિષ્ટ સંજોગોમાં, એનું કારણ મને એ લાગે છે કે એના પરિણામરૂપે કાંઈક ચોક્કસ સારું થવાનું હોય છે તો પ્રારબ્ધયોગે એ થયા કરે છે.

૩૮. જીવનનો નવો દૃષ્ટિકોણ

આશ્રમના મારા નિવાસ દરમિયાન મારી સમક્ષ મોટામાં મોટો સવાલ જીવન પ્રત્યેના નવા દૃષ્ટિકોણની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા મેળવવાનો હતો. મારું મન મારી અંદર કેન્દ્ર સ્થાને રહેલા આત્માની આજુબાજુ રમ્યા કરતું. એની આગળ બીજું બધું જ ગૌણ હતું. જીવનનો એ દૃષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ, સંપૂર્ણ અને છેવટનો હતો. એ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ દૃષ્ટિકોણ અથવા અભિગમ મને સ્વીકારવા યોગ્ય નહોતો લાગતો.

મને મળેલી હજારો વ્યાખ્યાઓમાંથી કોઈ પણ વ્યાખ્યા એને સંપૂર્ણપણે સંતોષી ના શકી. સાપેક્ષ અને સીમિત વ્યાખ્યાઓને મિથ્યા માનીને પડતી મૂકી. જે વ્યાખ્યાઓ અટપટા શબ્દપ્રયોગવાળી અને આચારમાં અનુવાદિત કરી શકાય તેવી નહોતી તે વ્યાખ્યાઓ નિવૃત્ત પ્રોફેસરોના મનોરંજન માટે ઉપયોગી થઈ શકે ખરી, પરંતુ આત્મિક અભ્યુત્થાનના માર્ગે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરનારને માટે આદર્શ ના બની શકે. એટલે એમને અપનાવવાનો કોઈ અર્થ નહોતો. મારે તો એવી વ્યાખ્યાની આવશ્યકતા હતી જે વ્યાખ્યા મારા અંતરના ઊડાણને અસર કરે, કોઈ પ્રકારની શંકા કે ટીકાટિપ્પણીનો અવકાશ ના રાખે અને મારા સાધના સંબંધી અંતરંગ અનુભવ સાથે સુમેળ સાધે.

જેમને પણ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તે ઉત્સાહપૂર્વક એને જ જીવનનો એકમાત્ર આદર્શ બતાવે છે અને જણાવે છે કે બીજું બધું જ ભ્રમણામય હોવાથી એ આદર્શની સિદ્ધિ માટે સર્વસમર્પણ કરવું જોઈએ. એમના શબ્દો કોઈક અજ્ઞાત વાજિંત્રમાંથી સંભળાતા ચિત્તાકર્ષક સુંદર સ્વરો જેવા લાગે છે. મારી શોધમાં મારે સર્વ પ્રકારનાં નામો ને રૂપોનો ત્યાગ કરીને, અજ્ઞાનના બધા જ પડદાઓને હઠાવીને, સૌનાય જીવન જેવા પરમ ચૈતન્ય પાસે પહોંચવાનું હતું.

ધ્યાનની મદદથી સત્યની શોધની દિશામાં આગળ વધતાં વધતાં મને સમજાયું કે દૃશ્યમાન જગતની વાસ્તવિકતાનો અસ્વીકાર કરવાથી મારા ધ્યેયની પાસે પહોંચવાનું કામ સરળ બન્યું. એ વિકાસક્રમના તબક્કાઓને વિગતવાર વર્ણવવાનું કાર્ય એકદમ અશક્ય હોવા છતાં એમની સામાન્ય રૂપરેખા આપી શકાશે. મારા આત્માની સાથેના બાહ્ય પદાર્થોના સંબંધનો વિચાર કરતાં ધ્યાનાવસ્થા દરમિયાન શાંતિની એ પળોમાં મને એટલું અવશ્ય સમજાયું કે એમનો આત્મા સાથે સંબંધ નથી. એવે વખતે સર્વ પ્રકારની શરતો તથા સીમાઓથી રહિત એક સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ ચેતનાના અસ્તિત્વની શક્યતાનો વિચાર મારા મનમાં પેદા થતો. એ વિચારદર્શન ધ્યાનની સમયમર્યાદા અને એકાગ્રતાના પ્રમાણમાં વધારે કે ઓછા પ્રમાણમાં થયા કરતું. પરંતુ એમાં મને કોઈ પ્રકારની શંકા નહોતી રહેતી. એના પરિણામે મને વિચાર આવતો કે કેવળ ચેતન જ જીવન છે. એ ચેતના કોઈની સાથે જોડાયેલી નથી હોતી, સર્વત્ર સ્વતંત્ર છે, અને ‘હું છું’ ના સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

એ ‘હું’ નાશવંત શરીરની અંદર ઈન્દ્રિયો સાથે રહેનારું અને કાર્ય કરનારું કોઈ સામાન્ય નાનું સ્વરૂપ નથી હોતું. એ નાના સ્વરૂપને મૂળભૂત વાસ્તવિક સત્ય સ્વરૂપ ના કહી શકાય. એ ‘હું’ અથવા ‘અહં’ ભાવ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સાહિત્યમાં વપરાતા ‘વૈશ્વિક ચેતના’ અથવા ‘આત્મચેતના’ અથવા ‘પરમાત્મા’

શબ્દપ્રયોગ સાથે સામ્ય ધરાવે છે, તો પણ કાંઈક અંશે ભિન્ન છે. ચેતનાના એ અંતરંગ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને આત્યંતિક કલ્યાણ અથવા પરમાનંદનું અભિધાન પણ આપી શકાય.

૩૯. પહેલાં ઈશ્વરના સામ્રાજ્યની શોધ કરો

‘સૌથી પ્રથમ ઈશ્વરના સામ્રાજ્યની અને ઈશ્વરના સદાચારની શોધ કરો, અને બીજી બધી જ વસ્તુઓ આપોઆપ આવી મળશે.’

આ વાક્ય આપણા જગતના ભાગ્યને જાણવા માટે ગુરુકુંચીનું કામ કરે તેવું છે. જે પ્રકાશની શોધ કરે છે તેને પ્રારબ્ધ છોડતું નથી. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આધ્યાત્મિક સાધનાથી સાંસારિક સંપત્તિ સાંપડે છે. સાંસારિક સંપત્તિ મેળવવાની ઈચ્છા આધ્યાત્મિક માર્ગે વળેલા સાચા સાધકને થતી નથી. સાચો સાધક અપરિગ્રહમાં માનતો હોય છે એટલે પોતાના જીવનની આવશ્યકતાઓને ઓછી કરે છે. સાધક સંસારના જે પ્રદેશમાં રહેતો હોય તે પ્રદેશની પરિસ્થિતિ તથા આબોહવાને અનુસરીને એના જીવનની આવશ્યકતાઓમાં ફેર પડે છે. રમણ મહર્ષિએ પોતાનું સમગ્ર જીવન એકમાત્ર કમંડળ અને લાકડીના આધારે જ પસાર કરેલું. દક્ષિણ ભારતની આબોહવામાં સાધારણ કટિવસ્ત્રથી અથવા કૌપિનથી સહેલાઈથી ચલાવી શકાય પરંતુ જ્યાં વધારે ઠંડી પડતી હોય એવા હિમપ્રદેશોમાં વધારે વસ્ત્રોની આવશ્યકતા પડે એ સમજી શકાય તેવું છે. ઋતુના જુદા જુદા પરિવર્તનોની સામે કેવળ આપણી ચામડીનું જ રક્ષણ પૂરતું થઈ શકે નહિ.

વધારે વસ્ત્રોની અને અનુકૂળ આશ્રયસ્થાનની આવશ્યકતા રહે જ. ઠંડા દેશોમાં એવી આવશ્યકતા અનિવાર્ય બને એટલે જીવનની ભૌતિક બાજુનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું પડે એ સ્વાભાવિક છે; એટલા માટે અરુણાચલના મહાત્મા પુરુષ કરતાં આપણી આવશ્યકતાઓ થોડીક વધારે હોય અને આપણે થોડો વધારે સંગ્રહ કરવો પડે તો તેમાં અપરાધ જેવું કાંઈ નથી. મુખ્ય સમસ્યા સંગ્રહની નથી પરંતુ એ તરફના આપણા દૃષ્ટિકોણ છે. ભૌતિક રીતે એ સંગ્રહને અનિવાર્ય માનીએ તો આપણી અંદર રહેલા સ્વર્ગના સામ્રાજ્યને મેળવવામાં એ અંતરાયરૂપ નહિ બને.

પરંતુ આપણે જો ઈન્દ્રિયોના એક વિષય તરફથી બીજા વિષય તરફ વિહાર કર્યા કરીશું, જુદા જુદા પદાર્થોની પ્રાપ્તિને આપણા જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય માનીશું અને જીવનના મૂળભૂત ધ્યેયનું વિસ્મરણ કરીશું તો આપણે સત્યની શોધમાં આગળ વધી નહિ શકીએ, આત્માનો સાક્ષાત્કાર નહિ કરી શકીએ અને અનેક પ્રકારનાં સંકટોના શિકાર બનીશું એ નક્કી છે.

આપણે જો આપણી આજુબાજુના જગતનું નિરીક્ષણ કરીએ તો જણાય છે કે મોટા ભાગના માનવો દુન્યવી પદાર્થોની પ્રાપ્તિની લાલસાથી શ્વાસ લે છે અને એનાથી આગળનું કશું જોઈ શકતા નથી. એમને એમની વાસનાઓ અને લાલસાઓના પ્રમાણમાં ભાગ્ય ખૂબ જ ઓછું આપે છે. પરિગ્રહવૃત્તિ વધે છે ત્યારે એની તૃપ્તિ માટે આપણે બીજા નબળા માનવો તથા રાષ્ટ્રો તરફ વળીએ છીએ. એના પરિણામે હિંસા અને કુકર્મનાં નવાં ચક્રો ગતિમાન થાય છે તથા ભયંકર કષ્ટોમાંથી પસાર થવું પડે છે.

આપણી અંદર પડેલા અનિષ્ટોના પ્રત્યાઘાતરૂપે જુદા જુદા કષ્ટોમાંથી પસાર થવું પડે છે. સદભાગ્યનો સૂર્યોદય થાય છે ત્યારે આપણને અધઃપતનની ગર્તામાંથી ઉપર ઊઠીને આત્મવિકાસના માર્ગે આગળ વધવાનું મન થાય છે. એ વખતે સત્યની શોધ શરૂ થાય છે. જ્યારે સમય પાકે છે ત્યારે આપણને એક એવા મહાપુરુષનો મેળાપ થાય છે જેણે જીવનવિકાસનાં સઘળાં શિખરો સર કર્યાં હોય છે અને અનુભૂતિ

તથા ડહાપણની પ્રાપ્તિ કરી હોય છે. એ મહાપુરુષને ગુરુનું સાંકેતિક નામ આપવામાં આવે છે. એનો અર્થ અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં પહોંચાડનાર થાય છે. એમની પાસે પહોંચનાર એમની કૃપાના ભાગી બને છે. એ અવસર જીવનવિકાસનો મહાન અવસર હોય છે અને એક મોટી જવાબદારી પણ. એવા સદગુરુના લાભથી વંચિત રહેવું એના જેવી ભૂલ બીજી કોઈ પણ નથી એવું ધર્મશાસ્ત્રોને જાણનારા તથા માનનારા સર્વ સંમતિથી કહી બતાવે છે.

રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં કેટલાક વિચિત્ર બનાવો પણ બનતા. પરમાત્માપ્રાપ્ત મહાપુરુષની શક્તિનાં અજ્ઞાત આંદોલનોને જીરવવાનું કાર્ય સૌને માટે સરળ નથી હોતું. કેટલાકને એ શક્તિનો જોઈએ એટલો લાભ નહોતો મળતો તો બીજા કેટલાકને એ મહાપુરુષની ઉપસ્થિતિમાં અસાધારણ મદદ મળતી. જે એમના સદુપદેશોને સારી પેઠે સમજતા અને એમના અર્થને જીવનમાં ઉતારવાની કોશિશ કરતા એમને વિશેષ લાભ થતો. મહર્ષિના શબ્દો ઉપર ઉપરથી ઘણા સાદા હોવા છતાં ઊંડા ભાવાર્થથી ભરપૂર દેખાતા કેમ કે એ શબ્દો આત્માની અલૌકિક અનુભૂતિમાંથી ઊતરી આવેલા. રમણ મહર્ષિ કહેતા કે આત્મા સદાય અને સર્વત્ર હાજર છે. એ આપણી અંદર પણ વિરાજમાન છે. પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે આપણને એનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. એ જણાવતા કે અજ્ઞાનના આવરણને દૂર કરવું આવશ્યક છે. એ આવરણ દૂર થતાં પરમ પ્રકાશ પોતાની મેળે પ્રગટ બનીને તમારા સમસ્ત વ્યક્તિત્વમાં ફરી વળશે. તે પછીથી તમારે તેની શોધ બહારની દુનિયામાં નહિ કરવી પડે.

સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય આપણી અંદર રહેલું છે તો પણ આપણને એનું સ્મરણ રહેતું નથી. આજની માનવજાતિની એ સૌથી મહાન કડુણતા છે. એથી વિશેષ આશ્ચર્ય બીજું એકેય નથી.

૪૦. ધ્યાનનો મર્મ

મનમાં જ્યાં સુધી વિચારોનો ભાર ભરેલો હોય ત્યાં સુધી ધ્યાન કરવાનું કામ કઠિન છે. બધા જ બાહ્ય વિચારોમાંથી મનને મુક્ત કરવામાં આવે ત્યારે જ ધ્યાનની સાધના સારી રીતે કરી શકાય છે. યોગમાર્ગના લગભગ બધા જ સાધકો એ શરતને સમજતા હોવા છતાં બધા એનો અમલ નથી કરી શકતા.

જે યોગ કે ગૂઢવિદ્યાની જુદી જુદી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા છે તે ઘણીવાર એવું માને છે કે ધ્યાન એક એવી સાધનાત્મક પ્રક્રિયા છે જેની મદદથી મનને પહેલાંના વિચારોને અનુસરીને અમુક ચોક્કસ દિશામાં વાળવામાં આવે છે. ધ્યાનના નામે કરવામાં આવતી એવી ક્રિયાપ્રક્રિયાઓનું પરિણામ ખૂબ જ સામાન્ય હોય છે. એમનો આધાર વરસો સુધી લેવામાં આવે તો પણ મનને નિર્વિચાર કરીને પવિત્ર બનાવવાનું કાર્ય શક્ય બનતું નથી.

એવી સંસ્થાઓના આગળ વધેલા સભ્યોને જે નિયમો અને સિદ્ધાંતો શિખવવામાં આવે છે તે પણ મોટે ભાગે અસરકારક નથી હોતા. એમાંના કેટલાક કૃત્રિમ હોય છે તો કેટલાક કુદરતી. એમનામાંથી કેટલાક અગત્યના આ પ્રમાણે :

૧. સાધકની અંદર જે ગુણ ખૂટતો હોય તેને મેળવવા માટેની કલ્પના. સાધકની પ્રકૃતિ જો ભોગપરાયણ હોય તો ધ્યાનના નકકી કરેલા સમય દરમિયાન એણે પોતે પવિત્ર છે એનો વિચાર કરવો.
૨. બહારના ભળતા વિચારોના આક્રમણનો અંત આણવા માટે એને આપવામાં આવેલી સૂચના પ્રમાણે વિચારનું સૂક્ષ્મ આવરણ તૈયાર કરવું.
૩. કોઈક મંત્રની મદદથી સુદીર્ઘ સમયપર્યંત મનને એક જ ભાવ કે વિચાર પર કેન્દ્રિત કરવું.

ધ્યાનની બીજી કુદરતી પદ્ધતિમાં સૌથી પ્રથમ સમાવેશ પ્રાર્થનાનો થાય છે. પરમાત્માને કરવામાં આવતી એવી પ્રાર્થના પ્રામાણિક અને નિયમિત રીતે પૂરતો સમય આપીને થતી હોય છે તો એનું પરિણામ સંતોષકારક આવે છે અને મન ધ્યેય પદાર્થને છોડીને બીજા બધામાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

એ પછીથી મન નિર્વિચાર બનવા માંડે છે અને પરમાત્માની પરમકૃપાથી ભરપૂર બને છે.

સાધકને સાધનામાર્ગમાં કોઈક સદગુરુ અથવા માર્ગદર્શક મળી જાય છે તો એનું સઘળું કામ સરળ, સહેલું અને અસરકારક થાય છે. અનેક સાધકોને સાધનાકાળમાં એમનું સ્થૂળ શરીરે દર્શન થાય છે. સદગુરુનો જીવંત પ્રત્યક્ષ સમાગમ ચંચળ-અશાંત મનને શાંત કરવામાં અને સ્વસ્થ બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સદગુરુના સૂચવ્યા પ્રમાણે આત્મવિચારનો આધાર લેવાથી સહેલાઈથી આગળ વધાય છે. આત્મવિચારની પ્રક્રિયામાં આગળ વધવા માટે મનની સ્થિરતા અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક છે એનું પણ ધ્યાન રાખવું ઘટે.

જીવંત સદગુરુની સંનિધિમાં માનવના ભાવો પણ પવિત્ર બને છે. સદગુરુનાં ચિત્રોમાં પણ અસાધારણ શક્તિ સમાયેલી હોય છે. જેમને પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન એમને જોવાનું સદભાગ્ય ના સાંપડ્યું હોય એમને માટે એમનાં ચિત્રો મદદરૂપ થઈ પડે છે. અનુભવની મદદથી નક્કી થયું છે કે ચિત્રોની મદદથી પણ નોંધપાત્ર પરિણામોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. મન જ્યારે વિચારરહિત અને શાંત બને છે ત્યારે

સાયું ધ્યાન સિદ્ધ થાય છે. તે પહેલાં નથી થતું. એ પછી આત્માનુભવનો લાભ મળે છે. એવા ધ્યાનમાં કોઈ લાગણી, અનુભૂતિ કે રૂપોની ઝાંખી નથી થતી. રમણ મહર્ષિ જણાવતા કે સાધકનું ધ્યેય સમાધિમાં થતી જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની ઝાંખી નથી પરંતુ પવિત્ર આત્મભાવની અનુભૂતિ છે. સાધકનું ધ્યાન એના પ્રત્યે જ કેન્દ્રિત થવું જોઈએ. આત્મભાવ પ્રકટતાં આપોઆપ સમાધિ થાય છે ને ધ્યાન સફળ બને છે.

સમાધિની અલૌકિક અવસ્થા તરફ આગળ વધીએ છીએ ત્યારે દેહભાન ભુલાઈ જાય છે, વિચારો ને ભાવો શાંત થાય છે અને અહંકારમાંથી મુક્તિ મળે છે. સારું ને નરસું બધું જ મટી જાય છે. એમનું અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું. આપણે અંધકારમાં નથી હોતા પરંતુ પ્રકાશસ્વરૂપ હોઈએ છીએ. એ વખતે દૃષ્ટા કે દૃશ્ય ના હોવાથી આપણે એને જોઈ શકતા નથી. મહર્ષિ કહેતા કે પરમપવિત્ર આત્મા સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વ નથી રહેતું અને આપણા જીવનનો એકમાત્ર આદર્શ એનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો જ હોય છે.

સાચા ધ્યાનની મદદથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે. જુદાં જુદાં સાધનોનો આશ્રય ધ્યાનના એ જ વિરાટ ધ્યેયને નજર સમક્ષ રાખીને લેવામાં આવે છે. એ અંતિમ ધ્યેયની સિદ્ધિ થતાં વચગાળાનાં વિવિધ સાધનોની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

આત્માસાક્ષાત્કારનો એ સીધો રાજમાર્ગ સૌને અનુકૂળ નથી લાગતો. એટલા માટે તો સાધનાના અન્ય માર્ગોનું પણ નિર્માણ થયું છે.

મારે અનેક યોગીઓને મળવાનું થયું. એ આત્માસાક્ષાત્કારના ઉદાત્ત માર્ગથી અજ્ઞાત ના હોવા છતાં, એમના જીવનમાં એમની મનપસંદ સાધનાપદ્ધતિનો આધાર લઈને આગળ વધ્યે જતા. એમની પરિસ્થિતિ એવી હતી તો પછી સામાન્ય સાધકોનું તો કહેવું જ શું ? એમને અનેક પ્રકારની સાધનાપદ્ધતિઓનો આધાર લેતા જોઈને કશું આશ્ચર્ય નહોતું થતું.

૪૧. ધ્યાનની પદ્ધતિ

મારા શિયોસોફીકલ સોસાયટી સાથેના સંબંધ દરમિયાન એમના સાહિત્યના વાચનથી મને ધ્યાનની કેટલીક પદ્ધતિઓની માહિતી મળી. વર્ષો પછી મને સમજાયું કે એ પદ્ધતિ શરૂઆતના સાધકો માટે જ હતી. રમણ મહર્ષિની સંનિધિમાં ધ્યાનની જે ઊંચામાં ઊંચી પ્રક્રિયાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રક્રિયા દ્વારા આત્મિક ચેતનાની જાગૃતિ સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

શિયોસોફીના ધ્યાનની પદ્ધતિનો હેતુ મનને વિચારની કેટલીક પસંદ કરેલી નહેરો તરફ વાળવાનો હોય છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે સૌંદર્ય, પ્રેમ, પવિત્રતા, પ્રજ્ઞા, ભક્તિ, ઈશ્વર અને સંસારના નિયંત્રા જેવા વિષયોનું ધ્યાન કરવું પડતું. એ પ્રક્રિયાઓથી કેટલીક મદદ મળતી ખરી. માણસ જેવો હોય છે તેવું જ વિચારે છે એ હકીકત જાણીતી છે. જો એ સારા વિચારો કરે તો ઉદાત્ત બની શકે છે અને ખરાબ વિચારોને સેવે તો પોતાના અધઃપતનને નોતરે છે.

રમણ મહર્ષિ ધ્યાનની આવશ્યકતા પર સદાય ભાર મૂકતા પરંતુ સાચા ધ્યાનનો અર્થ એ નીરવતા, શાંતિ અથવા તો પોતાની અંદર લીન થવું તેવો કરતા.

કોઈ માણસ પાણીમાં ડૂબી જાય તો તેને પાણીની સપાટી ઉપરનું કશું દેખાય નહિ. એની ઉપરની અને આજુબાજુની દુનિયા પર પડદો ફરી વળે. પાણીમાંથી બહાર આવ્યા પછી એને સમજાય છે કે પોતાની આજુબાજુની ક્ષિતિજો ઘણી વિશાળ છે અને પોતાનું અગાઉનું દર્શન તો ઘણું સીમિત હતું. સાધક પણ જ્યાં સુધી વિચારની દુનિયામાં ડૂબેલો હોય ત્યાં સુધી એની ચેતના સીમિત બની જાય છે અને સંપૂર્ણપણે કામ કરી શકતી નથી.

વિચારની પાછળ હંમેશા કોઈ ને કોઈ પદાર્થ હોવો જોઈએ. એ અવસ્થામાં અદ્વૈતને બદલે દ્વૈત રહેતું હોય છે એટલે વિચારનો આધાર લઈને ધ્યાન કરવાના માર્ગને આદર્શ માર્ગ ન કહી શકાય. ધ્યાન કરતાં કરતાં હું એક એવી ભૂમિકા ઉપર પહોંચ્યો જ્યારે મારી જાતને વિચારથી અલગ અનુભવવા માંડ્યો.

પરંતુ મનથી ઉપરના પ્રદેશમાં પહોંચાડનારા એ ધ્યાનની અવસ્થામાં કેવી રીતે પહોંચી શકાય ? સૌથી પ્રથમ તો સર્વ પ્રકારના વિચારોને બંધ કરતાં શીખવું જોઈએ. વિચારની પ્રક્રિયાનો રસ ધીરે ધીરે ઓછો થવા માંડતાં મનને શાંત કરવાનું સહજ બને છે.

બીજી વાત એ છે કે મન શાંત બને છે ત્યારે જે સંપૂર્ણ છે તેની સાથે એક થવાની લાગણી બળવાન બને છે પરંતુ સંપૂર્ણ ખરેખર શું છે તે સમજાતું ન હોવાથી હું એકલો તેને મેળવી શકીશ કે કેમ એ સવાલ છે. ધ્યાનની એ અવસ્થામાં માનવ જ્યાં હોય છે ત્યાં જ રહે છે. છતાં પણ પહેલાં જેવો હોય છે તેવો રહેતો નથી.

ત્રીજી અવસ્થામાં જે સંપૂર્ણ છે તેની સાથે એકતા સઘાતાં અખંડ વિશ્વાસ બંધાય છે કે એ અવસ્થા જ સાચી અને કાયમી છે. એનાથી આગળ બીજું કશું જ નથી. એ અવસ્થામાં સાધક દેશ તથા કાળની સીમાઓથી પર થઈ જાય છે.

એ અસાધારણ અનુભવની અભિવ્યક્તિ વાણી દ્વારા કરવાનું શક્ય નથી હોતું. વાણી દ્વારા એ અનુભવને વર્ણવવામાં આવે તો કેટલીક વાર ગેરસમજ થવાનો સંભવ રહે છે. વળી સૌ કોઈ એક જ

સાધનનો આધાર લઈને આગળ વધે અને એક જ પ્રકારના અનુભવોમાંથી પસાર થાય એવું પણ નથી બનતું.

રમણ મહર્ષિ કહેતા કે આત્મવિચારનો આધાર લઈને ‘હું કોણ છું.’ એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત કરો એટલે મન શાંત બની જશે, પ્રત્યુત્તર પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થશે અને જણાશે કે તમે ખરેખર કોણ છો.

એ પછી જે કાંઈ પરિણામ પેદા થાય છે તે અવર્ણનીય હોય છે.

આત્મવિચારના આ અલૌકિક અમોઘ ઔષધને માનવજાતિના મંગળને માટે પ્રદાન કરીને રમણ મહર્ષિએ એની અમુલ્ય સેવા કરી છે. એ સેવા સદાને માટે અવિસ્મરણીય રહેશે.

૪૨. પ્રસ્થાન

બે દિવસ પછી મારે આશ્રમમાંથી વિદાય થવાનું હતું. એ પહેલાં મારે મારા કેટલાક મિત્રોને મળી લેવાનું હતું. એમનામાંના કેટલાકને મારા પ્રસ્થાનની માહિતી મળતાં એ મને મારા આશ્રમનાં નિવાસ્થાન પર મળવા આવ્યા.

ભારતમાંથી બહાર જનારા દરેકને રસી મૂકવામાં આવતી. તેને લીધે મને પણ છેલ્લા થોડાક દિવસોથી તાવ આવેલો. ઠંડા પ્રદેશોની સરખામણીમાં ગરમ પ્રદેશોમાં તાવની અસર અધિક અનુભવાય છે, પરંતુ સમગ્ર રીતે વિચારતાં મારા શરીરે તિરુવણ્ણમલૈની આબોહવાને સારો સાથ આપ્યો. ભારતના મારા નિવાસ દરમિયાન એ તાવને લીધે મેં એક જ વાર અસ્વસ્થતા અનુભવી.

મારે સૌથી પ્રથમ મદ્રાસ જઈને, રમણાશ્રમની મુલાકાત પહેલાં મેં જેની ઊડતી મુલાકાત લીધેલી તે અડિયારમાં આવેલા શિયોસોફીકલ સોસાયટીના સુંદર મુખ્ય કેન્દ્રમાં થોડાક દિવસો ગાળવાના હતા. પ્રવાસની આવશ્યક વિધિને પૂરી કર્યા પછી મારે દક્ષિણ ભારતમાંથી રેલ્વે દ્વારા સિલોન જઈને સમુદ્ર માર્ગે આગળ વધવાનું હતું.

મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં મેં જણાવ્યું કે આશ્રમમાં વધારે વખત વીતે તે પહેલાં જ હું પાછો ફરીશ. મારા મિત્રોને પણ લાગ્યું કે અમે ફરી વાર મળીશું, પરંતુ મને થયેલી બીજી લાગણી વિશે મેં કોઈને પણ કશું ના જણાવ્યું કે હું મહર્ષિને ફરી વાર એમના સ્થૂળ શરીરમાં જોઈ શકીશ નહીં.

એ વાક્યને મેં લગભગ અજ્ઞાત રીતે લખેલું. એને વાંચીને મને ભય લાગ્યો. એનો અર્થ એવો થયો કે એમનું સ્થાન મંદિરના હોલમાં, ભોજનખંડમાં અને સમસ્ત આશ્રમમાં ખાલી પડશે ને કોઈનાથી કોઈ પણ રીતે નહિ પુરાય. એ પરમ પવિત્ર પ્રાણવાન પ્રદીપના પ્રખર પ્રકાશે મારા અંતરના અંધકારને દૂર કર્યો હતો. એ પ્રદીપને ભૂલવાની કોઈ શક્યતા જ નહોતી દેખાતી.

હું એવા વિચારો કરી રહેલો ત્યાં જ મારા અંતરમાંથી કોઈએ જણાવ્યું : 'તેં તો તારા ગુરુદેવને ક્યારના દફનાવી દીધા. એમના જીવનકાળ દરમિયાન જ તું કલ્પના કરે છે કે એમની વિદાયના પ્રત્યઘાતો તારા પર કેવા પડશે !'

મારે માટે એટલું પૂરતું હતું. થોડી વારમાં તો હું મારું દેહભાન ભૂલવા લાગ્યો. એટલે મારી બાજુમાં બેઠેલા મિત્રે હાથ પકડ્યો ને પૂછ્યું કે શું થઈ રહ્યું છે ?

મેં તરત જ 'હું કોણ છું' એ પ્રશ્નનો આધાર લીધો એટલે મને પૂર્વવત્ ભાન આવ્યું. મને થયું કે જેને આપણે સમયના નામથી ઓળખીએ છીએ એ સમય નામની વસ્તુ કેટલી બધી ભ્રામક અને અસ્થિર છે ?

મને બાઈબલનું પેલું વાક્ય યાદ આવ્યું :

'હજાર વરસો એક દિવસ બરાબર છે અને એક દિવસ હજાર વરસો બરાબર.'

મારો પ્રસ્થાનનો સમય એક દિવસ પાછો ઠેલાયો. રાતે મારે રમણ મહર્ષિની રજા લેવાની હતી. એનું મહત્વ ધાર્યા કરતાં ઘણું વધારે હતું. મહર્ષિની ઉપસ્થિતિના એ અંતિમ કલાકો હતા. એવા કિંમતી કલાકો ફરી વાર ક્યારે મળશે તે કોણ કહી શકે ?

મારા ઉતારા પર આવીને હું આસન પર બેઠો અને થોડા વખતમાં જ આંખને બંધ કરીને ધ્યાનમાં ડૂબવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. વખતના વીતવાની સાથે જ બધા જ બાહ્ય વિચારોને ભૂલીને હું શાંત દશામાં ડૂબી ગયો.

એ દશામાં સફળતાપૂર્વક ડૂબવા માટે મનમાં પેદા થતા વિચારોને ને ભાવોને ઈચ્છાનુસાર સમયે અને સમયપર્યંત કાબૂ કરવાની આવશ્યકતા હોય છે.

મારા ખંડના દ્વારને કોઈએ ખખડાવ્યું એટલે હું ભાનમાં આવ્યો. મેં દ્વારને ઉઘાડીને જોયું તો બહાર કામ કરનારી છોકરી ઊભેલી. એણે કહ્યું કે બપોરનો વખત થયો હોવાથી ભોજન લાવવા માટેનું વાસણ લઈ જવું જોઈએ. એણે સુંદર સ્મિત કર્યું, અને એના લાલસાયુક્ત લોચનને મારા ખંડમાં એક તરફ પડેલાં કેળાં પર કેન્દ્રિત કર્યાં. મેં એને સમજાવવાની કોશિશ કરી કે કેળાં તો ધીવાળા ભાતના ભોજનને કર્યા પછી જ ખાવાં જોઈએ.

પરંતુ મારા પ્રસ્થાનનો સમીપ આવ્યો ત્યાં સુધી હું એને એની સફળતાપૂર્વક પ્રતીતિ કરાવી શક્યો નહિ.

૪૩. વિદાય

મંદિરના હોલમાં મહર્ષિના ક્રોચની પાસેથી પંક્તિબદ્ધ ઊભેલા અને પસાર થઈ રહેતા દર્શનાર્થીઓની ઠારમાંથી હું પાછો ફર્યો. મેં એમની પ્રવૃત્તિમાં પૂરેપૂરો ભાગ ન લીધો. સાંજે છ વાગ્યે દર્શનાર્થીઓનો સમય પૂરો થયો ત્યાં સુધી મેં પ્રતીક્ષા કરી. સાંજના છ વાગ્યાથી માંડીને સાડા સાત વાગ્યા સુધી રમણ મહર્ષિ મોટે ભાગે એકલા રહેતા. એટલા માટે એ સમય એમની પાસે પહોંચવા અને એમની અનુજ્ઞા મેળવવા માટે ખૂબ જ અનુકૂળ હતો.

પવનની સાધારણ લહર પણ ચાલતી ન હોવાથી ગરમીનો પાર ન હતો. રસ્તો સૂનો દેખાતો હતો અને આશ્રમના પ્રવેશદ્વાર પાસે કોઈ પણ નહોતું દેખાતું. આશ્રમના આંગણમાં થોડીક મોટરો ઊભેલી દેખાતી એટલું જ.

મંદિરના હોલમાં સંધ્યાની સુરતા ફરી વળી. એકાદ ક્ષણ માટે હું પ્રવેશદ્વાર પાસે ઊભો રહ્યો. મહર્ષિ એમની રોજની ટેવ પ્રમાણે તકિયા ઉપર આરામ કરતા અવકાશમાં જોતા આડા પડેલા. એક યુવાન સેવક ભાગ્યે જ જોઈ શકાય એવી રીતે ખૂણામાં અંધકારની વચ્ચે બેઠેલો. એના સિવાય હોલમાં બીજું કોઈ જ ન હતું.

મહર્ષિએ મારા તરફ જોઈને સહજ સ્મિત કર્યું. હું એમની પાસે પહોંચ્યો પરંતુ એમની વિદાય માગવાના મારા વિચારો અને પસંદ કરેલા શબ્દો શાંત થઈ ગયા. મારું મન ખાલી પડી ગયું. એની અંદર કોઈ પણ વિચાર પેદા ન થયો.

હું એમને પ્રણામ કરીને એમની આગળ ઊભો રહ્યો. એમણે મારી દૃષ્ટિમાં પોતાની દૃષ્ટિને સ્થિર કરી. એમના પવિત્ર પ્રકાશમાં મેં ડૂબકી મારી. એ વખતે શબ્દોની આવશ્યકતા ન દેખાઈ. મેં અનુભવ્યું કે એ મહાન સંતપુરુષ મારા હૃદયને વાંચી શકે છે. મારા મનની વાતને હું એમની સમક્ષ રજૂ કરું એ પહેલાં એ તેને સમજી ગયા છે.

મારા હૃદયમાં થોડીક ગમગીની ફરી વળી. મેં છેલ્લી વખત મારા સદગુરુ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. એમના જેવા સદગુરુ મને સંસારમાં ક્યાંય પણ મળવાના ન હતા. એમના તરફથી શક્તિનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ મારા તરફ વહેવા માંડ્યો. એને લીધે મારી ગમગીની જરા ઓછી થઈ. હવે મારો અંતરાત્મા કાંઈક ઉલ્લાસ અનુભવવા માંડ્યો.

મેં એમને મંદ સ્વરે પણ સુસ્પષ્ટ રીતે મારા આશ્રમત્યાગની વાત કહીને એમની રજા માગી. એમણે માથું હલાવ્યું એટલે મેં એમના આશીર્વાદ માગ્યા. એમણે મને આશીર્વાદ આપ્યા.

મેં એમની આગળ મસ્તક નમાવ્યું અને એમણે મારા મસ્તક ઉપર પોતાની કોમળ આંગળીઓ મૂકી. એને લીધે મારા શરીરમાં પવિત્રતા તથા શક્તિનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ ફરી વળ્યો. મેં એમને ફરી વાર પ્રણામ કર્યા અને આનંદપૂર્ણ અંતરે એમની વિદાય લીધી. આશ્રમના થોડાક મિત્રો મારી સાથે પ્રવેશદ્વાર સુધી આવ્યા. મારી અંદરના અવાજે મને કહ્યું કે ગુરુનો વિયોગ કદી પણ થતો નથી. એ વસ્તુ પુરવાર થઈ ચૂકી.

૪૪. કોલંબો

ધનુષકોટી એક્સપ્રેસ મને દક્ષિણ તરફ લઈ જવા માંડ્યો. મારા ડબ્બામાં મારા સહપ્રવાસી તરીકે ન્યુ દિલ્હીના વૈજ્ઞાનિક પ્રતિનિધિ મંડળના સદસ્યો અથવા ત્રણ ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો હતા. એમનામાંના બે લંડન અને એક સ્વિટ્ઝરલેન્ડ જઈ રહેલા. છેલ્લા સદગૃહસ્થે કેટલાક અંગ્રેજી પુસ્તકો લખેલાં. એ એક સંસ્કારી ડોક્ટર હતા. એમણે મને યુરોપની આબોહવા વિશે પૂછી જોયું તો મેં જણાવ્યું કે ત્યાં નવેમ્બર મહિનામાં ઘણી વધારે ઠંડી પડે છે. ભારતમાં તો એટલી બધી ગરમી પડતી હતી કે જેની કલ્પના પણ ના કરી શકાય. ટ્રેનના ડબ્બામાં રાતદિવસ એકધારા ફરી રહેલા બે પંખા કોઈ પ્રકારની રાહત આપી શકતા ન હતા. ચારે તરફ અગ્નિની જવાળાઓ સળગતી હોય તેવું લાગતું.

છેવટે અમે શ્રીલંકા જવાની નાવ પકડી. ટ્રેનમાં એક રાત વધારે ગાળીને અમે કોલંબો પહોંચ્યા. પેલા ડોક્ટરે મારી વિદાય લીધી. મારે કોલંબોમાં બે દિવસ રોકાવાનું હતું. રમણ મહર્ષિના એક પરમ પ્રશંસક અને ભક્ત મને પોતાને બંગલે લઈ ગયા. ત્યાં જઈને મેં સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઈને ભારતીય પોશાક પહેરીને, ઓસરીમાં આવીને ત્યાં ભેગા થયેલા મહર્ષિના ભક્તો સાથે વાતચીત કરવા માંડી. એમાંના મોટા ભાગના ભક્તો મહર્ષિના આશ્રમમાં જઈ આવેલા. એમની વાણીમાંથી મહર્ષિ માટેની પ્રખર પ્રીતિ તથા પૂજ્ય ભાવના પ્રગટતી. ભારતની પ્રજામાં પોતાના ગુરુજનોને માટે એવી પ્રીતિ અને પૂજ્ય ભાવનાનું પ્રગટીકરણ તેમજ પ્રદર્શન સહજ હોય છે જે પશ્ચિમની પ્રજામાં એટલા પ્રમાણમાં અને એટલી સહજ રીતે નથી મળતું.

અમે રમણ મહર્ષિ સાથેના સામાન્ય પ્રેમ અને પૂજ્ય ભાવથી બંધાયેલા. અમને એમની અંદર એક એવા મહાપુરુષનું દર્શન થતું જે અમારી યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અમને સત્યના સાક્ષાત્કારના કલ્યાણકાર્યમાં મદદ કરતા.

અમે મહર્ષિ સાથેના અમારા અનુભવોની આપ-લે કરવા માંડી. વાતચીત કરતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે અટકી પડીને અમે મહર્ષિની માનસિક સ્મૃતિ કરીને એ સ્મૃતિપ્રવાહમાં પેદા થનારા આધ્યાત્મિક આંદોલનોનો આનંદ લેતા. એવી ક્ષણોમાં અમે યુગોથી મિત્રો હોઈએ તેમ, એકમેકને વધારે સારી રીતે સમજી શકતા. એ સમયની શાંતિ અદ્ભુત હતી.

મારા યજમાન મને એમના પૂજાખંડમાં લઈ ગયા. એ ખંડની દીવાલો પર ભારતના જુદા જુદા સંતપુરુષોનાં ચિત્રો લટકતાં. એ ઉપરાંત એમાં કેટલાક મંત્રો પણ લખેલાં. ત્યાં એક દીપક પ્રકાશતો હતો અને થોડીક અગરબત્તીઓ સળગી રહેલી.

અમે જમીન પર પાથરેલી ચટાઈ પર પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા. એ પછી વેદમંત્રોનો ઉદઘોષ થયો. મેં મનોમન પ્રાર્થના કરી કે અગરબત્તીઓના આ સુવાસિત ધૂમ્રસમૂહની પેઠે અમારું ધ્યાન શોક તથા મોહમાંથી મુક્તિ મેળવીને પવિત્ર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરો.

અમે શાંતિમાં ડૂબવા લાગ્યા.

મારી આજુબાજુના સૌએ આંખ બંધ કરીને ધ્યાન કરવા માંડ્યું. હું પણ તેમ કરવા લાગ્યો. જો કે છેલ્લે છેલ્લે મને સમજાયેલું કે મન એકાગ્ર થયા પછી આંખ ઊઘાડી હોય છે તો પણ કશું જોતી નથી.

થોડાક વખત પછી મારા અંતરમાંથી એકાએક લાગણી થઈ કે ધ્યાનની પરિસમાપ્તિનો સમય થઈ ગયો છે. મેં મારી આંખ ઊઘાડી.

અમે ભોજનવિધિથી પરવારીને રાતે વિશ્રાંતિ માટે છૂટા પડ્યા.

બીજે દિવસે સાંજે મેં સ્ટીમર દ્વારા કોલંબોની વિદાય લીધી. ઊંચામાં ઊંચા ડેક પર ચઢીને મેં કોલંબોની અસંખ્ય મંદ બત્તીઓ પર છેવટની દૃષ્ટિ નાખી લીધી. એ દૃશ્ય અદ્ભુત હતું.

૪૫. પ્રદીપ પ્રકાશે છે.

રમણ મહર્ષિએ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. પરંતુ જે એમના જીવનકાર્યથી, ઉપદેશથી અને સંદેશથી સુપરિચિત બન્યા અથવા એને સમજ્યા એ અનાથ નથી બન્યા. એ એમનાં અંતરોમાં વિરાજમાન છે અને એમનો પ્રભાવ વખતના વિતવાની સાથે વધતો જશે. એ એમના સદગુરુનો ને સાથીનો શોક નથી કરતા. એમનો પાવન પ્રકાશ સંસારમાં સર્વત્ર રહેતા એમના શિષ્યો તથા ભક્તોમાં પ્રસરેલો છે અને ભવિષ્યમાં પણ પ્રસરેલો રહેશે. એનો કદી નાશ નહિ થાય.

વરસો પહેલાં રમણ મહર્ષિને એમના એક શિષ્યે કહ્યું કે પોતે એમની સ્થૂળ સંનિધિમાં ગમે તે ભોગે પણ રહેવા માગે છે ત્યારે એમણે ઉત્તર આપ્યો :

‘તમારી અંદર રહેનારો આત્મા જ સાચા અર્થમાં ભગવાન છે. તમારે એનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે.’

એનાથી અધિક ઉચ્ચ અભિગમ બીજો કયો હોઈ શકે ? આપણા મૂળભૂત વાસ્તવિક સ્વરૂપની શોધ કરતાં કરતાં આપણે પ્રિય સદગુરુની શોધ પણ કરી લઈએ છીએ. બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી. આત્મા અથવા સ્વરૂપ જ સર્વ કંઈ છે અને એનાથી અલગ કે પર બીજું કશું જ નથી. એટલા માટે એને જ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

*

દક્ષિણ ભારતના નીરવ શાંત ખૂણામાં અરુણાચલના સંતપુરુષની સમાધિ પાસે એમના બાકીના શિષ્યો તથા ભક્તો રોજ ભેગા થાય છે. એમના જીવનકાળ દરમિયાન ગવાતાં સ્તોત્રોને એ પણ ગાતા હોય છે. એ વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં સર્વત્ર શાંતિ છવાઈ જાય છે. એ શાંતિ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન મહર્ષિના દર્શનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરનારા માનવોના અંતરમાં પણ ફરી વળે છે. મારા ભારતીય મિત્રોના કહ્યા પ્રમાણે મહર્ષિએ મહાસમાધિ લીધેલી. સાંપ્રત કાળમાં માનવજાતિ કટોકટી ભરેલી અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહી છે ત્યારે પણ મહર્ષિ જેવા મહામાનવના દર્શનમાં આપણને આનંદ આવે છે એ એના આશાસ્પદ સુખદ ભાવિની નિશાની છે.

જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયો એકબીજાની સાથે લડી રહેલા ત્યારે પરંપરાગત ધર્મોની દીવાલોને ભેદીને સત્ય રજૂ કરવાની આવશ્યકતા હતી. એ આવશ્યકતાની પૂર્તિ મહર્ષિ જેવા મહાપુરુષ દ્વારા સારી રીતે થઈ શકી. કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયના ભેદભાવ વિના એમના સદુપદેશોને સર્વે માનવો સમજી, સ્વીકારી અને આચરી શકે છે. એમના ઉપદેશોના આધાર પર જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોના ઉપદેશોને સહેલાઈથી સમજી શકાય છે અને એમની વચ્ચેનો વિરોધાભાસ દૂર થાય છે.

રમણ મહર્ષિ સઘળા અપરાધો અને દોષોના મૂળ કારણનો નિર્દેશ કરતા કહે છે : ‘માનવો પોતાને શરીર સમજે છે અને એની મિથ્યા માન્યતા કે સમજણને લીધે જ પાપ તથા દુષ્ટતા જન્મે છે. પ્રત્યેક પાપ અથવા અપરાધની પાછળ એ મિથ્યા માન્યતા હોય છે જ.’

એવી જ રીતે -

‘હું શરીર નથી. હું તો શરીરના માળખામાં વચગાળાના વખતને માટે વિરાજેલો આત્મા છું.’ એવા આત્મવિચારનો આધાર લેવાથી બધા જ દુર્વિચારો, દુર્ભાવો, દુષ્કર્મોનો નાશ થાય છે. એમને માટે કોઈ પ્રકારનો અવકાશ નથી રહેતો.

મને જ્યાં સુધી સમજાયું છે ત્યાં સુધી એ રમણ મહર્ષિના ઉપદેશનો સાર હતો, ભારતના દિવ્ય ઋષિવરોની પરંપરામાં પ્રગટેલા એક છેલ્લા મહાન ઋષિના સદુપદેશનો સાર.

૪૬. સમાધિ

મારા લખેલા આ પુસ્તકની હસ્તપ્રત વાંચીને કેટલાક મિત્રોએ મને પૂછ્યું કે, સમાધિ કોને કહેવાય ? એને કેવી રીતે મેળવી શકાય ? એ કોના જેવી હોય છે ? સમાધિ કેટલો વખત ચાલુ રહે છે ? જ્યારે આપણે સમાધિમાં હોઈએ છીએ ત્યારે આપણી શારીરિક તથા માનસિક ચેતનાનું શું થાય છે ? અને સમાધિની પ્રાપ્તિ માટે શું કરવું પડે છે ?

હું એટલું કહી શકું કે એને માટેનો સૌથી સલામત રસ્તો જેમને માટે સમાધિની અવસ્થા સહજ બની હોય એમના ઉપદેશોને સાંભળવાની છે. એવા અનુભવી સંતપુરુષો બધા ધર્મોમાં મળી જાય છે અને ભારતમાં પણ જોવા મળે છે. સમાધિની અવસ્થાને જેમણે સંપૂર્ણપણે અનુભવી હોય તે જ એના વિશે અધિકારપૂર્વક બોલી શકે.

સમાધિ બે પ્રકારની હોય છે. પ્રથમ પ્રકારની સમાધિ સાધકના લાંબા વખતના પ્રયત્નથી સિદ્ધ થાય છે. એ સમાધિ ખૂબ જ થોડા સમયને માટે ટકે છે. એમાંથી જાગ્યા પછી સાધકનું જીવન પહેલાંના જેવું જ રહેતું હોય છે. એની અંદર કોઈ ખાસ પરિવર્તન નથી આવતું. બીજી જાતની સમાધિ પૂર્ણ પુરુષોને અને કોઈક જ વાર અનુભવવા મળે છે. શ્રી રમણ મહર્ષિ એ સમાધિને સહજ સમાધિનું નામ આપે છે. એનું વર્ણન કરવાનું કામ કઠિન છે. એ સમાધિ સહજ રીતે અને અખંડપણે ચાલ્યા કરે છે. રમણ મહર્ષિને એની પ્રાપ્તિ એમના જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ હતી. એ સમાધિના અનુભવ પછી યોગી બોલે, જાગે અથવા ઊંઘે, કોઈ કામ કરે કે ના કરે તો પણ એની ચેતના જીવનના સામાન્ય સ્તર સુધી નીચે ઉતરતી નથી.

પ્રથમ પ્રકારની સમાધિને કામચલાઉ સમાધિનું નામ આપી શકાય. એ સમાધિ દરમિયાન બહારના બધા જ વિષયોમાંથી મન પાછું વળી જાય છે. એ સમાધિને અનુભવવા માટે કેટલાક સાધકો એક જ પ્રકારના અનુકૂળ વાતાવરણની ઇચ્છા રાખે છે. એમને એક જ પ્રકારના અનુકૂળ વાતાવરણમાં બેસવાનું પસંદ પડે છે. કેટલાક સાધકો એને માટે પ્રાર્થના કરે છે તો બીજા કેટલાક સાધકો ગુરુના અનુગ્રહની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધિ અવસ્થાનાં ત્રણ સોપાનો છે. પ્રથમ સોપાનમાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે સમાધિ અવસ્થા આવી રહી છે. એ વખતે આપણે પહેલાંની પેઠે વાતચીત કરી શકીએ છીએ. સમાધિના બીજા સોપાન દરમિયાન બહારનું કાંઈ પણ ભાન રહેતું નથી. એ વખતે આપણને આપણા, સાચા સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. આપણે શાંતિ, સ્વતંત્રતા, આનંદ અને જ્ઞાનનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ.

સમાધિના ત્રીજા સોપાન દરમિયાન આપણે સમાધિમાંથી જાગૃતિમાં આવીએ છીએ. તે વખતે સમાધિનું સ્મરણ ચાલુ રહે છે. સમાધિ અવસ્થામાં આપણને રસ પડતો હોવા છતાં પણ આપણે એમાં સદાને માટે રહી શકતા નથી. એનું કારણ આપણો અધુરો વિકાસ હોય છે. સમાધિના અનુભવ પછી આપણી અંદર ઘણો મહત્વનો ફેરફાર થઈ જાય છે.

સમાધિના અનુભવ પછી આપણું મન પવિત્ર અને પ્રબળ આંદોલનોવાળું બની જાય છે. એ આંદોલનો આપણી આજુબાજુના વાતાવરણને અસર પહોંચાડે છે. એનો પ્રભાવ આપણા સમાગમમાં

આવનારા માનવો પર પણ થાય છે. સમાધિમાંથી જાગનારા પુરુષની સાથે બીજા માણસો સારી રીતે વ્યવહાર કરવા માંડે છે. એમને સમાધિ પામેલા પુરુષની યોગ્યતાની ખબર નથી હોતી તો પણ એની સાથેનો એમનો વ્યવહાર બદલાઈ જાય છે.

જે મહાપુરુષને સમાધિની અવસ્થાનો અનુભવ અખંડ રીતે થતો હોય એમના સમાગમમાં રહેવાથી મહાન મદદ મળે છે. એવી આધ્યાત્મિક મહાન વિભૂતિની પાસે રહેવાથી સાધકની સૂતેલી શક્તિઓ જાગી ઊઠે છે. રમણ મહર્ષિના સમાગમમાં આવેલા અસંખ્ય સાધકોનો એવો અનુભવ છે. એમની સાથેની વાતચીત પણ સાધકોને માટે ખૂબ જ કલ્યાણકારક થતી.

કેટલાક સંતોને ઊંડી લાગણી કે ભાવને પરિણામે સમાધિ થતી દેખાય છે. ભારતના મહાન પ્રખ્યાત સંત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ એક વાર એક સિંહને જોઈને સમાધિમાં ડૂબી ગયેલા. એમણે પાછળથી કહેલું કે સિંહમાં એમને ઈશ્વરનું દર્શન થયેલું. એક જ ક્ષણનું એવું દર્શન એમને સમાધિ દશામાં લઈ જવા માટે પૂરતું થઈ પડતું.

એવી રીતે કોઈ પણ પદાર્થના દર્શનથી, મંત્રોના જપથી, સંગીતથી અને ભજનોથી મન શાંત થઈ શકે છે, સમાધિ સંપૂર્ણ શાંતિની અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં ધન્યતાનો અનુભવ થાય છે.

મનના પ્રદેશને છોડીને એનાથી જે ઉપર ઊઠવા માટે તૈયાર રહે છે એને એનો અનુભવ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. એને મેળવવાનો જે મનોરથ કરે છે અને એ મનોરથને પૂરો કરવાનો પ્રખર પ્રયત્ન આદરે છે એને એની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. સમાધિમાં રહેનારા યોગીનું કદી મરણ થતું નથી. એવા યોગીઓ ઈચ્છા પ્રમાણે વરસો સુધી જીવી શકે છે. કેટલાક યોગીઓ સમાધિમાંથી જાગી ના શક્યા હોય અને એમનાં શરીરો શાંત બની ગયાં હોય એવાં ઉદાહરણો પણ જોઈ શકાય છે.

સમાધિનો સાધનામાર્ગ સૌ કોઈને માટે ઉઘાડો છે. એ માર્ગે આગળ વધવા માટે સૌ કોઈ સ્વતંત્ર છે. તે માર્ગે આગળ વધવું કે ના વધવું તે સૌની ઈચ્છા પર અવલંબે છે. એ માર્ગે આગળ વધનારા મહાપુરુષો તમારું સ્વાગત કરવા માટે સદાયે તૈયાર રહે છે. કેટલાક માણસો માને છે કે સદગુરુનું સ્થૂળ શરીર છૂટ્યા પછી એમની પ્રેરણા નથી મળતી પરંતુ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. સદગુરુનું કાર્ય સ્થૂળ શરીરે અથવા સૂક્ષ્મ શરીરે સદા ચાલુ રહે છે. ફક્ત તેમાં સાધકનો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

૪૭. ઉપસંહાર

રમણ મહર્ષિના શરીરત્યાગના કરુણ સમાચાર મને અને સંસારના જુદા જુદા દેશોમાં રહેતા એમના ભક્તોને મળ્યા. ઈશ્વરે મને જેમની છત્રછાયામાં બેસવાની તક પૂરી પાડેલી તે મહાપુરુષનાં વખાણ કરવાની અથવા એમને બીજા મહાપુરુષો સાથે સરખાવવાની મારી ઈચ્છા નથી. જે મહાપુરુષ પોતાના પરમ પ્રકાશને પૃથ્વી ઉપર પાથરવા માટે પધારેલા તે મહાપુરુષને મારા જેવા સામાન્ય માનવની બુદ્ધિ કેવી રીતે વર્ણવી શકે ? એમની મહાનતા સારી રીતે અને સંપૂર્ણપણે માપવા માટે માનવે એમના જેવી અસાધારણ અવસ્થા પર પહોંચવું જોઈએ. અહીં તો હું એટલું જ કહેવા માંગુ છું કે એમણે લીધેલી સમાધિના સમાચારને સાંભળીને મારા અંતરમાં કેવી લાગણી થઈ આવી.

રમણ મહર્ષિના આશ્રમને છોડતાં પહેલાં મહર્ષિની તેજસ્વી આંખનો પ્રકાશ મારા સ્મરણપટ પર પથરાઈ રહેલો. અને હવે એમના સમાધિસ્થ થયાના સમાચાર મને સાંભળવા મળ્યા. તેનો અર્થ એવો ન હતો કે હવે એમની પ્રકાશમય આંખનો પ્રકાશ પોતાનું કાર્ય નહીં કરી શકે. એ પ્રકાશ પંચમહાભૂતના સ્થૂળ શરીરમાંથી ફેલાતો હોવા છતાં પાર્થિવ અથવા સ્થૂળ ન હતો. એટલા માટે એમના સ્વર્ગવાસને લીધે હું એમની વાસ્તવિકતાથી વંચિત ના રહી શક્યો.

હું ધ્યાનની તૈયારીમાં બેઠો હોઉં તેમ શાંતિપૂર્વક બેસી રહ્યો. પરંતુ આ વખતે રોજની સામાન્ય પ્રક્રિયામાં ફેર પડ્યો. ઈશ્વરે કદાચ એમ માન્યું હશે કે મારે આશ્વાસનની આવશ્યકતા છે. એટલા માટે મારી આગળ આશ્રમનું પેલું પ્રખ્યાત ચિત્ર ઉપસ્થિત થયું.

રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં દરરોજ સાંજે હોલમાં સુંદર સ્તુતિ કરવામાં આવતી. તે સ્તુતિ મહર્ષિને ખૂબ જ પ્રિય લાગતી. એમને સાંભળતી વખતે મહર્ષિના મુખમંડળ પર આનંદ અને અનુગ્રહનો ભાવ ફરી વળતો. જે શ્રોતાઓ ત્યાં હાજર રહેતા એમની ઉપર પણ એ વાતાવરણની અસર થયા વગર રહેતી નહી. આશ્રમના હોલમાં ગવાતી એ સુંદર સ્તુતિને હું જાણું કે દૂર બેસીને સાંભળી રહ્યો. એને લીધે મારો સઘળો શોક શમી ગયો. રમણ મહર્ષિનું સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ દર્શન એવું આનંદકારક અને પ્રેરણાપ્રદાયક હતું.

પાછળથી જુદા જુદા દેશોમાં રહેતા ભક્તોના પત્રો આવવા લાગ્યા. એ પત્રો દ્વારા એમણે પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરેલી. એમણે મને અને એમને પોતાને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયાસ કરેલો. અને લખેલું કે રમણ મહર્ષિની સ્થૂળ વિદાય આપણા એમની સાથેના આધ્યાત્મિક સંબંધને તોડી શકે તેમ નથી. અને છતાં પણ એમના પત્રોના છેલ્લા શબ્દો આંસુથી ભીંજાયેલા દેખાતા. એમ કહેવાય છે કે સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ પ્રેમની છે.

કદાચ એવું હોઈ શકે, પરંતુ મારી દૃષ્ટિએ તો મહર્ષિના જેવો પ્રખર સ્વાર્થરહિત પ્રેમ, બીજા બધા જ ઉપચારો નકામા જાય ત્યારે આપણા અંતરને પવિત્ર બનાવે છે. સદગુરુ જે સાચી શાંતિ આપે છે તેવી સાચી શાંતિ યોગના અભ્યાસથી અથવા બીજી કોઈ પદ્ધતિથી સાંપડી શકતી નથી.

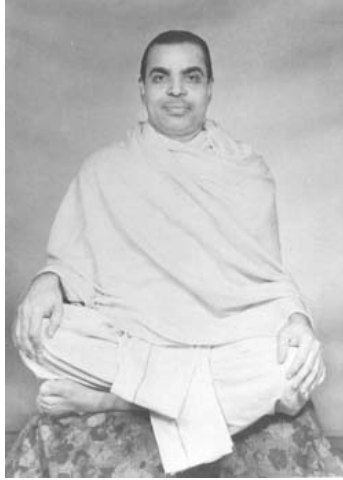
રમણ મહર્ષિ પોતાના ભક્તો અને શિષ્યોને માટે કેન્દ્ર જેવા હતા. એ એમની પાછળ પોતાનો પવિત્ર પ્રેમ મૂકી ગયા. એવો પવિત્ર પ્રેમ સંસારમાં બીજે ક્યાંય ના મળી શકે. એ પ્રેમ આત્માની શાંતિ અપાવે છે.

રમણ મહર્ષિની મહાસમાધિ પ્રત્યેક વર્ષે ઉજવાતી રહેશે અને એવો ઉત્સવ એક દિવસ મારા જીવનનો અંતિમ ઉત્સવ થઈ રહેશે. પરંતુ જીવનની છેવટની પળે એ એમના અન્ય પ્રેમીજનોની જેમ મારી સાથે જ રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે.

રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં રહ્યા પછી વર્ષો પછી પણ એમના આશ્રમમાં શરૂ થયેલી વિકાસની પ્રક્રિયા એવી ને એવી જ ચાલુ રહી. દુન્યવી પરિસ્થિતિ અને કર્મનાં બંધનો ક્રમે ક્રમે હળવાં બનતાં ગયાં. અંદરના અનુભવો વધતા ગયા. અંદરના અનુભવો વધતા ગયા. વિચારશક્તિમાં ક્રમેક્રમે પલટો આવવા લાગ્યો. રમણ મહર્ષિએ કહ્યું કે વાઘના પંજામાં પડેલો શિકાર જેમ છૂટી શકતો નથી તેમ ગુરુની કૃપા પામનાર પણ કદી એકલો પડતો નથી. ગુરુ એની રક્ષા સદા કર્યા કરે છે. એનો અર્થ એવો થયો એ એક વાર પ્રગતિના પંથે આગળ વધ્યા પછી એકથી વધારે જન્મો લાગે તો પણ પ્રગતિનો પંથ છૂટી શકતો નથી. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ મારા સંસ્કારો વધારે બળવાન બનતા ગયા. મને ખાતરી છે કે જગતમાં એવા આત્માઓ અનેક છે જે પ્રગતિના પવિત્ર પંથે સફતાપૂર્વક પ્રયાણ કરી શકે. પ્રસ્તુત પુસ્તકની રચના મેં એમને માટે જ કરેલી છે. એવા સંસ્કારી માનવો આ પુસ્તકમાંથી પ્રેરણા મેળવશે અને લાભ ઉઠાવશે તથા પ્રગતિના પવિત્ર પંથે આગળ વધશે એવી આશા છે.

About the Author

(Aug 15th 1921 - Mar 18th 1984)

Author of more than hundred books, Mahatma Shri Yogeshwarji was a self-realized saint, an accomplished yogi, an excellent orator and an above par spiritual poet and writer. In a fascinating life spanning more than six decades, Shri Yogeshwarji trod the path of spiritual attainments single handedly. He dared to dream of attaining heights of spirituality without guidance of any embodied spiritual master and thus defied popular myths prevalent among the seekers of spiritual path. He blazed an illuminating path for others to follow.

Born to a poor Brahmin farmer in a small village near Ahmedabad in Gujarat, Shri Yogeshwarji lost his father at the tender age of 9. He was taken to a Hindu orphanage in Mumbai for further studies. However, God's wish was to make him pursue a different path. He left for Himalayas early in his youth at the age of 20 and thereafter made holy Himalayas his abode for penance for nearly two decades. During his stay there, he came across a number of known and unknown saints and sages. He was blessed by divine visions of many deities and highly illumined souls like Raman Maharshi and Sai Baba of Shirdi among others.

Yogeshwarji's experiences in spirituality were vivid, unusual and amazing. He succeeded in scaling the highest peak of self-realization resulting in direct communication with the Almighty. He was also blessed with extraordinary spiritual powers (siddhis) illustrated in ancient Yogic scriptures. After achieving full grace of Mother Goddess, he started to share the nectar for the benefit of mankind. He traveled to various parts of India as well as abroad on spiritual mission where he received enthusiastic welcome.

He wrote more than 100 books on various subjects and explored all form of literature. His autobiography 'Prakash Na Panthe' - much sought after by spiritual aspirants worldwide, is translated in Hindi as well as English. A large collection of his lectures in form of audio cassettes are also available.

For more than thirty years, Yogeshwarji kept his mother (Mataji Jyotirmayi) with him. Yogeshwarji was known among saints of his time as Matrubbhakta Mahatma. Shri Yogeshwarji left his physical body on March 18th 1984, while delivering a lecture at Laxminarayan Temple, Kandivali in Mumbai.

Shri Yogeshwarji left behind him a spiritual legacy in the form of Maa Sarveshwari. It has been ages since we have come across a saint of Yogeshwarji's caliber and magnitude. His manifestation will continue to provide divine inspiration for the generations to come.

*

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશના પંથે (સંક્ષિપ્ત) • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં • હિમગીરીમાં યોગી
અનુભવો	દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય और साधना
કાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • બિંદુ • ગાંધી ગૌરવ • સાંઈ સંગીત • સનાતન સંગીત • તર્પણ • Tunes unto the infinite
કાવ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ • રામચરિતમાનસ • રામાયણ દર્શન • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • શિવ પાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • વિષ્ણુસહસ્રનામ
ગીતો	ફૂલવાડી • હિમાલય અમારો • રશ્મિ • સ્મૃતિ
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતા દર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી • શ્રીમદ્ ભાગવત • યોગ દર્શન
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Gita • ગીતા તત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • પ્રભુ પ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • તીર્થયાત્રા • યોગમિમાંસા
ભજનો	આલાપ • આરતી • અભિષ્ઠા • દ્યુતિ • પ્રસાદ • સ્વર્ગીય સૂર • તુલસીદલ
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ - જીવન અને કાર્ય
પ્રવચનો	અમર જીવન • કર્મયોગ • પાતંજલ યોગ દર્શન
પ્રસંગો	ધૂપ સુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંત સમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • ગોપીપ્રેમ • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • કૃષ્ણ રુકમિણી • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • પરિક્ષિત • પરિમલ • પ્રીત પુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગોનુયોગ
સુવાક્યો	પરબડી • સર્વમંગલ
વાર્તાઓ	રોશની

*